Володимир Рутківський

Потерчата

Володимир Рутківський Потерчата

Володимир РУТКІВСЬКИЙ

Потерчата

Дитяча сповідь для дорослих,
які так нічому й не навчилися

ТЕРНОПІЛЬ
БОГДАН

УДК 82-3
ББК 84-4
Р 90

Рутківський Володимир

Р 90 Потерчата. Дитяча сповідь для дорослих, які так нічому й не навчилися /В. Рутківський. — Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. — 256 с.

ISBN 978-966-10-3146-2

Володимир Рутківський — автор багатьох веселих і цікавих книжок, адресованих сучасним дітям. Проте сам він відносить себе до того покоління, яке прийнято називати дітьми війни. То ж його нова повість "Потерчата" є розповіддю про своє дитинство в тому страшному світі, який дорослі перетворили у війну. По суті, це сповідь дитини, якій довелося пройти по тонкому лезу між смертю і життям, любов'ю і ненавистю, надією та божевіллям.

УДК 82-3
ББК 84-4

Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.

ISBN 978-966-10-3146-2

© Рутківський В.Г., 2013
© Навчальна книга – Богдан, 2013

Присвячую Песикові,
про якого геть забув

ЇЖАК

...Цей старий парк сусідив з таким же старим кладовищем. Ніхто з людей в ці місця майже не навідувався, тож тутешні мешканці почувалися наче вдома. Інколи навіть можна було почути, як перегукувалися їхні душі.

Нараз я зупинився: переді мною стежку перетнув їжак. На мене він навіть не поглянув. Їжак похитувався на своїх м'яких лапках, начебто повертався з гарних гостей. Кілька разів він втішено чмихнув, мабуть, в тих гостях йому неабияк сподобалося.

На своїх колючках їжак ніс райське яблучко.

Точнісінько такі ж яблучка — маленькі, тверді і неймовірно красиві — рясно звисали із старої яблуні на дідівському городі. Вони аж просилися, щоб їх зірвали. Проте у того, хто їх куштував, щелепи одразу ж зводило судомою, такими вони були кислими.

Зате кращого взвару, який готувала з них моя баба, світ ще не придумав.

Згодом ці райські яблуні на нашій Черкащині перевелися. Їх замінили інші — симиренки, білий налив, антонівки, слави переможцям... А райські яблучка лишилися, певно, хіба що там, де їм і належало лишатися за назвою — у раю.

І, судячи з цього ось яблучка на рудих колючках, неважко було здогадатися, що їжак побував у гостях саме там і оце зараз повертається додому. Тільки як йому вдалося знайти туди шпаринку?

Я ступив йому навперейми. Хотілося розпитати, що там зараз діється і чи не бачив він випадково тих, кого я так щиро і невдячно любив у цьому житті.

Проте їжак, схоже, не був налаштований розводитися перед першим-ліпшим зустрічним. Він насторожено тицьнувся кирпатим писком у мій черевик, чмихнув, тепер вже незадоволено, і завернув у кущі.

Тієї ж миті непорушне до того листя стривожено затріпотіло, хоча довкола, як і раніше, стояла глуха, незворушна тиша.

"Зачекай!" — хотів я гукнути навздогін їжакові. Проте було вже пізно — за ним і слід прочах. Лише все тривожніше шуміло листя.

Точнісінько такий їжак проживав у нас майже за сім десятиліть перед цим.

...Цілими ночами шарудів він у нашому шкільному садку, але зранку, як тільки сусідка приносила пузатого глека з молоком, обов'язково з'являвся біля ганку. Ми з татком наливали йому молочка у вищерблене блюдце і дивилися, як він, захлинаючись, пожадливо хлебче з нього. Потому їжак вдячно тицяв писочком у наші руки і знову дріботів до саду в своїх важливих справах.

Пізньої осені їжак сам видерся на ганок і рушив, нікуди не завертаючи, прямісінько до нашого чуланчика. Там він позичив у мами всілякого ганчір'я, що валялося по кутках, з головою закутався у нього і заснув.

Я часто навідувався до нього. Їжачок був холодний і не ворушився. Татко сказав, що він спить. І не прокидатиметься аж до весни.

І от він щез. Мабуть, прокинувся і якимось дивом вибрався з хати. Щоправда, минулої ночі я крізь сон ніби чув якесь шурхотіння, але звідкіля я міг знати, що це прокинувся наш сонько! І де його тепер шукати — невідомо. Під ліжком його не було, і в запічку не було, і в сінях... Не інакше, як він скористався з того, що хтось із гостей забув щільно причинити за собою сінешні двері — і вислизнув надвір. От ще роззяви ці гості! Ну нічого, я з ними побалакаю.

Що в мене це виходило, я вже знав. Коли півроку тому мені привезли братика, то до нас почали сходитися всі, хто працював у школі разом з татом і мамою. І так вже їм було цікаво побачити мого Вікторика, що вони аж шиї витягували, мов ті гусаки, аби краще його роздивитися. А що вже сюсюкали, а що вже улюлюкали перед ним! І ніхто навіть не здогадався привітати мене з тим, що нарешті я отримав братика, якого так довго випрохував у тата з мамою.

І тоді я дуже розсердився. Став біля дверей і всім, хто приходив, сердито проголошував:

— Спочатку самі знайдіть в капусті свою дитину, а потім вже приходьте дивитися на чужих!

А вони чомусь починали так сміятися, що декого аж корчило від реготу. І чим більше я на них гнівався, тим більше вони сміялися. Проте всі як один запев-

няли мене, що вони обов'язково зроблять так, як я їм наказую.

Тож, мабуть, доведеться знову з ними побалакати, коли прийдуть.

— Ану, закривайте за собою двері як слід! — скажу я їм. — А то всі їжаки через вас порозбігаються!

А поки що треба самому його пошукати. Бо, мабуть, таке дурне, вискочило на подвір'я і тепер тремтить десь від холоду.

Я зліз зі свого дерев'яного розмальованого коня, на якому гойдався, зібрав іграшки, щоб не перечепилася мама чи братик, коли трохи ще підросте і почне ходити. Затим почав одягатися. Краєм вуха чув, як у сусідній кімнаті Вікторик сам до себе гугукає, а мама розказує нашій няні, бабуні Насті, про те, як нам жилося до неї. І, звісно, не обійшлося без розповіді, що трапилося зі мною, коли вони з батьком принесли мене з лікарні, де я відпочивав після того, як знайшовся в капусті. Цю розповідь я чув від мами не вперше. Я навіть напам'ять завчив те, що вона розповідала всім своїм знайомим.

А було тоді зі мною таке. Як тільки мене привезли з лікарні, то одразу ж заходилися купати у ночвах. Спочатку хотіли купати в дерев'яних, а потім, коли Дмитро Панасович і Тетяна Василівна подарували для мене цинкові ночви, вирішили купати саме в них.

Купали мене вдвох — мама і її молодша сестра тітка Одарка, що приїхала з сусіднього села Богодухівки, аби подивитися на мене. Тітка Одарка розтопила

плиту і нагріла баняк води. Тоді поставила на плиту ночви, а мама застелила їх пелюшками, перелила туди воду і вони заходилися мене купати. Спочатку те купання мені дуже подобалося, я лежав у тих ночвах, як пан, весело метляв ніжками і пускав бульки. А потім невідомо чому почав звиватися і плакати. А потім — ревти. А потім — верещати з усієї сили. Що вже вони зі мною не робили — і гугукали, і пісеньки співали — я все одно верещав так, що аж синіти почав. Добре, що тут нагодився татко, який саме прийшов з уроків пообідати. Він пожбурив портфеля убік і вихопив мене з ночов. І тоді всі побачили, що моя спина від попи і до голови пішла пухирцями. Виявляється, мама з тіткою не взяли до уваги, що дерев'яні ночви, в яких їх самих колись купали, зовсім не те, що цинкові...

Я одягав штанці, слухав, як мама розповідала про моє перше купання, а няня все ойойойкала — і не міг зрозуміти, що ж у цьому такого цікавого. Коли ще це було! А тепер у мене ніяких пухирців немає, хіба що залишилися від-них маленькі шрамики. І ніхто вже не може сказати, коли я востаннє плакав. А мама все мене плаксієм перед чужими виставляє. От іще!

— Ой, боюся, що нелегким буде його життя, — бідкалася мама. — Недарма ж кажуть — як почнеш його, так і закінчиш...

— На все воля Божа, — зітхнула бабуня Настя.

— Так він же ж у мене нехрещений... — мама зітхнула ще голосніше, ніж бабуня.

— То похрестіть, — порадила бабуня. — А то так і помре потерчатком. А-а-а... — загуцикала вона Вікторика.

— Не можна нам цього робити. Бо тоді нас з Григорієм Яковичем можуть звільнити з роботи.

Григорій Якович — це мій татко. Я його люблю не менше, ніж маму, яку звати Ганною Кирилівною. Навіть більше, тому що татко ніколи не розказує, як я надривався, коли мене вперше купали. І він молодець, що найняв таку няню, хоч як мама того не хотіла. Вона запевняла татка, що сама з усім справиться — і братика догляне, і по господарству впорається, і до уроків встигне підготуватися. На це татко відповів, що хоч він і зростав сиротою, проте добре пам'ятає, що в його родині дітей завжди доглядали няні. То ж він зробить все, аби так було й надалі.

А бабуня Настя — так звали нашу няню — мені дуже сподобалася. Як тільки вона прийшла до нас, то одразу пригостила мене пухнастим пиріжечком із солодкою квасолею. Мені рідко доводилося куштувати такі смачні пиріжечки. А які шулики бабуня готує, яку квашу! І ніколи не бурчить, коли я ненароком десь забрьохаюся. І до Вікторика добре ставиться, крихіткою називає.

Але що це я все про маму та про няню! У мене ж їжачок пропав. І тепер я мушу його шукати, бо більше нікому. Але де?

СВИНЯ НА КРИЗІ

Я припав до вікна, що виходило в садок. Саме там минулого літа їжачок найбільше розгулював. Проте зараз майже весь видолинок, у якому стояли дерева, займала величезна калюжа. Не калюжа, а ціле озеро, як казав татко. Сюди всю зиму приходили кататися хлопці з нашого кутка. Проте більше, мабуть, кататися ми вже не будемо, бо вчора по обіді крига почала тріщати. А під вечір Мищко Кучугурний навіть провалився крізь неї. Добре, що це трапилося біля берега і він провалився лише по кісточки.

Цікаво, а яке те озеро зараз? Може, за ніч воно замерзло так, що знову можна буде кататися?

Я вскочив у чобітки, одягнув кожушка і вискочив надвір. Над клунею сходило веселе сонце. Під нею греблися і сокоріли кури. Рудий півень, що розгулював між ними, поглянув у мій бік і одразу ж відвернувся, бо в моїх руках нічого не було.

— Переб'єтéся, ненажери, — сказав я курям і почав обходити нашу хату. Вона була чи не найбільшою хатою в Пирогах. Кажуть, колись у ній жив товстопузий поміщик Довжик. А коли той Довжик втік з петлюрівцями, то його будинок передали приїжджим вчителям, і тепер з одного боку в ній живемо ми, а з іншого — тихий хлопчик Толя Тонківський зі своїми батьками. Толя був такий тихий і несміливий, що його навіть півень бив. Тож він більше сидів біля

вікна і роздивлявся, що такого небезпечного діється надворі.

Сидів він біля вікна і тепер.

— Ти не бачив нашого їжака? — гукнув я йому.

Толя похитав головою. Чи то не бачив, чи не чув, про що я його запитую.

— Ех ти, глуха тетеря,— сказав я йому. — Боїшся навіть надвір вийти.

Нараз мені спало на думку, що непогано було б оце зараз розігнатися з усіх сил, скочити на кригу і проїхатися по ній аж на той бік — туди, де на підвищенні починаються сільські городи, а за ними видніються солом'яні дахи. Проїхатися так, щоб аж у вухах засвистіло, а в Толика від заздрощів аж витягнулося обличчя!

Я вже відставив було назад праву ногу і нагнувся, аби сильніше відштовхнутися. Проте в останню мить встиг завважити, що між берегом і озером крига була іншого кольору, ніж на середині. Видавалася вона мені такою прозорою, наче її взагалі не було. Ні, мабуть, треба спочатку розвідати, чи здатна вона витримати мене, а тоді вже розганятися.

Проте зробити цього я не встиг, бо нараз на протилежному кінці городів здійнявся гвалт. А тоді за кулями неприбраного з осені кукурудзиння з'явилося троє дядьків. Вони тягли за вуха товсту свиню. Свиня пручалася і голосно кувікала. Зненацька один з дядьків смикнув її за задні ноги і вона повалилася на бік. Один з дядьків тут же упав на неї, а інший швидко змахнув рукою і в ній зблиснуло щось довге й тонке.

Розпачливий свинячий зойк злетів аж до неба. Потому свиня випірнула з-під дядька, що навалився на неї, і кинулася у бік нашого саду. Вона швидко-швидко перебирала своїми короткими ніжками і кувікала майже людським голосом.

Дядьки погналися за нею і один з них закричав до мене:

— Тікай, а то вона загризе тебе!

Що свині здатні на таке, я вже знав. Стьопко Садовий на власні очі бачив, як їхня свиня вигризла гузку зі зв'язаної курки. Стьопко казав, що вона гризла тій курці гузку, а та тільки роззявляла рота, бо кричати про допомогу вже не мала сили.

Але у цієї свині був такий переляканий вигляд, що мені здалося, ніби вона біжить у мій бік не для того, аби загризти мене, а щоб я заховав її від тих дядьків. Та якщо вона й справді збиралася загризти мене, як оце кричав один з них, то навряд чи їй вдасться швидко дістатися до мене. Таку товсту свиню навряд чи втримає крига, яка вчора тріщала навіть під нашими ногами. То ж доки вона вибереться на мій берег, я встигну втекти без всякого поспіху. Не просто втекти, а піти додому з таким виглядом, наче то не свиня до мене бігла, а мале кошенятко. І тоді Толя Тонківський всім розказуватиме, який я хоробрий.

І справді, свиня провалилася майже одразу, як збігла з берега. Все ж знайшла сили, аби знову вибратися на кригу. Проте посеред озера її ноги роз'їхалися на всі боки, і вона завмерла. Тепер свиня вже не кувікала, а якось тихо й жалібно схлипувала. Як мій

братик, коли після довгого крику мама брала його на руки і притискувала до циці.

А потім я побачив, як крига навколо свині почала швидко червоніти. І чим більше крига червонішала, тим тихіше скімлила свиня. Зрештою вона зовсім замовкла, а її майже людські очі, що були звернені у мій бік, почали застигати, доки зрештою не втупилися непорушним поглядом кудись позад мене. А до берега вже підбігав перший з трьох дядьків. В його руці виблискував довгий і вузький ножака.

І лише тоді мене пройняв жах. Мало того, що на моїх очах скоїлося страшне вбивство — так цей вбивця біжить простісінько до нашої хати...

Якась сила зірвала мене з місця. Я кулею обминув ріг будинку, злетів на ганок і увірвався в сіни.

— Синку, що з тобою? — сполошено зойкнула мама. — Тебе хтось налякав?

Мама стояла у барвистому халаті з Вікториком на руках. І була вона така вже тепла та гарна, така вже рідна та близька, що я з розгону охопив її коліна і, захлинаючись, закричав:

— Ой, мамо-матусю, не виходьте на ту вулицю! Я не хочу, щоб ви виходили! Не хочу, щоб у вас очі були, як у тієї свині!

А може, я кричав не це. Може, то кричав взагалі не я. Бо поруч хтось моїм голосом пронизливо виводив одне й теж: "А-а-а-а!"

І тут з моєю пам'яттю щось трапилося. Вона покинула мене.

КИЇВСЬКІ ПОМАДКИ

А коли вона повернулася знову, на вулиці стояла вже не рання весна, а зелене літо. Таке зелене-зелене, що ні в казці сказати, ні пером описати.

І посеред того літа стояв я з бабусиним пиріжком у руці. Пиріжок був з маком. Стояв я, надкусював пиріжка і роздумував, куди б його оце податися. Татко з мамою були в школі, хлопці побігли додому обідати, у Толика Тонківського вже другий день болів живіт, а бабуня Настя гуцикала на призьбі мого братика і неголосно співала йому:

Гуси-гуси, лебедята,
Візьміть мене на крилята...

І тільки я один стояв без діла. А бути без діла в такий чудовий день — то великий гріх. Це я не раз чув від бабуні Насті. Тож мені нічого не лишалося, як злизати з долоні солодкі зернятка маку від пиріжка, вийти на вулицю, звернути ліворуч і податися між високими горбами вниз — туди, де перед сільським ставком дороги розходилися на всі чотири боки — і на Хорол, і на Кременчук, і на Градизьк і вже й не знаю куди ще.

Одна з них вела через довгу греблю. На тому боці, по праву руку від греблі, на зеленому лужку між вербами, що схилилися до самісінької води, виднілися кам'яні залишки старої панської купальні. Кажуть, там до революції грала музика, пани та їхні гості пили чай

і каталися на розмальованих човнах. А от простому люду місця в тих човнах не було.

Тепер неподалік від руїн стояла дощата буда. І хоч вона була без даху, зате в ній дозволялося роздягатися всім, хто тільки хотів купатися. Проте роздягалися там хіба що дорослі, а такі хлопці, як я, скидали штанці на траву просто біля води.

Я дивився на ставок, на його непорушну синю воду, на верби, що схилилися над нею так низько, ніби хотіли поцілуватися зі своїм відбитком. Зненацька мені так захотілося побігти туди і хоч трохи побрьохатися під берегом, що аж ноги самі собою застрибали!

Проте я нікуди не побіг, бо мама заборонила мені навіть близько підходити одному до ставка. Від своїх учнів вона чула, буцімто у громадянську війну біля купальні кілька великих снарядів розірвалися на малесенькі гострі шматочки. Тож усі, хто там ходить без дозволу, можуть боляче наколоти ногу. А ще мама чула, ніби три снаряди розірвалися в самому ставку ліворуч від купальні і утворили там такі вирви, що в них втонуло вже аж два хлопчики. А під самим берегом водяники вирили глибокі нори, і в них тепер живуть страшні раки з отакенними от клешнями. Час від часу ті раки визирають з води і якщо бачать самітного хлопчика без батьків, то одразу хапають його своїми клешнями за ногу і тягнуть під воду.

Тож я тільки подивився здалеку на той ставок. А сам звернув праворуч, проминув вигін, на якому зазвичай хлопці з нашого кутка грають у гилки та квача і подався

по широкій брукованій вулиці. По обидва боки від неї росли пишні кущі дерези і в тій дерезі кублилися кури з горобцями.

Зненацька з-за рогу з'явилася чорна легкова машина і поїхала у мій бік. Я злякано притиснувся до узбіччя. В нашому селі таких машин дуже боялися, бо вона завжди когось забирала і відвозила так далеко, що ніхто з тих, кого забирали, ще не повертався назад.

Я дивився їй услід, аж доки машина не звернула на греблю, і пішов далі.

Неподалік від перехрестя стояла церква. Бабуня Настя завжди молиться до неї, коли ми буваємо в цих місцях. А от мені молитися не можна, бо я нехрещений.

— А чому я нехрещений? — якось запитав я бабуню.

— А тому, дитинко, що ти син самого директора школи, — відказала вона і чомусь поглянула на мене так, ніби я чи мій татко вчинили щось негарне. — А діточок, у яких батьки при такій посаді, не хрестять.

— А кого хрестять?

— Зараз нікого,— відказала бабуся.

— Чому?

— Бо батюшку забрали, — відказала бабуня. — А церкву закрили. І ніхто вас тепер не похрестить.

— І навіть хрест на могилці не поставить? — запитав я.

Нещодавно бабуся брала мене на гробки. І там було так гарно! Травка зеленіла, пташки співали, і скрізь, куди не поглянь, стояли хрести. Бабуня тоді сказала,

що хрести ставлять для того, аби над тими, хто помер, була благодать Господня.

— Мабуть, ні, — відказала бабуся і перехрестилася до церкви ще раз. — Господи Боже мій, пожалій цих нещасних потерчаток! Вони ж ні в чому не винні... Ой, що ж це я?

Бабуня злякано зиркнула на мене і затулила рота долонею.

І я знав, чому вона злякалася. Якось я почув, що татко попросив бабуню поменше балакати на людях про церкву, бо радянська влада відділила її від держави. А в самої бабуні є онук, дев'ятикласник Юрко, котрий подає неабиякі здібності і повинен вчитися далі. Та коли бабуня не полишить своєї звички, її можуть почути чужі вуха і тоді Юркові можуть перекрити дорогу до подальшого навчання.

І бабуня побожилася батькові, що при людях більше не згадуватиме Бога. А тепер, бач, не втрималася.

— Бабуню, не бійтеся, — сказав я їй. — Я нікому не скажу, що ви тут говорили.

— Ти дуже гарний хлопчик, — похвалила мене бабуня Настя. — Весь у свого батька.

І пообіцяла ще принести пиріжечка з маком.

Тепер бабуня коли й молиться до церкви, то крадькома. А я взагалі намагаюся не звертати на ту церкву ніякої уваги, бо вона закрита. Тільки весь час дивлюся, коли ж побудують той паркан, котрим радянська влада відокремить нашу пирогівську церкву від усієї держави.

Не було того паркана й сьогодні. Тому я біля церкви довго не затримувався, а подався саме туди, куди й збирався — до крамниці. Бо раз на тиждень, у вівторок, підвода з району привозила до неї всілякий товар.

А сьогодні був саме вівторок.

Я зайшов до крамниці і остовпів від захвату. І чого тільки в неї сьогодні не завезли! І борошно, і цвяхи, і дьоготь, і сіль, і краму цілі купи! А за спиною тьоті Валі, що продавала це все, я побачив цілий ящик київської помадки. Леле, які ж вони красиві, ці цукерки, що скидалися на зелені, жовті, блакитні і білі грибні шапочки! А що вже солодкі! Так і з'їв би цілий ящик.

Проте бабуня Настя казала, що багато цукерок їсти не можна, бо тоді в животі заведуться черви. А от коли з'їси одну чи дві помадки — то це ще не страшно. Тому я з усіх сил утримував себе від того, щоб у моєму животі нічого не заводилося.

І все ж без цих цукерок обійтися було дуже важко. Після вечері ми завжди пили чай з помадками, що її мама висипала у красиву скляну цукерницю. Зазвичай я вибирав кольорові шапочки, а татка і бабуню Настю більше влаштовували білі. Лише мама не вибирала нічого, бо їй сказали, що солодке для Вікторика шкідливе. І все ж мама не втримувалася — час від часу відламувала від помадки крихітний шматочок і з цим шматочком випивала цілу чашку...

А купувати цукерки для чаю татко з мамою доручили мені.

— Тьотю Валю, не продавайте все, поки я не повернуся! — гукнув я крамарці і, не очікуючи відповіді, прожогом кинувся до дверей. Мало що може трапитися — а раптом, коли я довго розгулюватиму, тьотя Валя забуде про моє прохання. Чи зупиняться біля крамниці якісь подорожні і заберуть одразу цілий ящик. Ні, треба поспішати, доки не пізно!

Не спиняючись, я перебіг вулицю, затим чимдуж помчав густим панським парком. Незабаром опинився біля великого цегляного будинку, над яким нависли височенні клени. З розгону подолав високий ганок і опинився у довгому, затіненому тими кленами коридорі. І вже без поспіху подався ним, вслухаючись у голоси, що долинали з-за дверей. Десь біля третіх чи четвертих до мене долетів татків голос.

Я нерішуче зупинився перед ними. Минулого разу татко попросив мене не відчиняти дверей посеред уроку, а дочекатися перерви. Проте коли ще та перерва буде! За цей час, може, прийде якийсь ненажера і забере всі київські помадки! Тож я лише трішки-трішки потягнув двері на себе. Вони незадоволено скрипнули і в щілинку мені стало видно здоровенних чубатих хлопців, що сиділи за партами. Вони уважно слухали татка, а він походжував межи тими партами і щось їм розказував. Коли татко повертався від задньої парти до дошки, я притиснувся обличчям до щілинки і прошепотів:

— Татку, дайте грошей на цукерки...

Татко, не відриваючись від розповіді, докірливо похитав головою. Тоді начебто випадково підійшов до дверей і просунув у щілину гроші. Я схопив їх і чимдуж подався до крамниці.

На моє щастя, цукерки були на місці.

— Виберіть мені найкращі помадки, — попрохав я і простягнув тьоті Валі гроші.

Тьотя Валя набрала совочок з гіркою, показала його мені і запитала:

— Такі підійдуть?

Зеленої і жовтої помадки у совочку було найбільше, тож я поспіхом закивав головою. Тьотя Валя зсипала цукерки у паперовий фунтик і подала його мені.

Я ніс київські помадки додому і уявляв собі, як оце повернуться зі школи татко з мамою і похвалять мене за те, що я у них такий гарний здобичник! А потім ми всі усядемося пити чай. І не простий чай, а саме з оцими ось цукерками, що я зараз притискую до своїх грудей.

І що вони б робили без мене!

...О, ці київські помадки, ці дитячі спогади зеленого, жовтого, та синього кольорів! Як же вони вабили очі, як же вони мені смакували! Зовсім не так, як печений гарбуз, меляс чи всі інші тодішні сільські солодощі.

Вони щезли разом з моїм довоєнним дитинством. Вони вимерли раптово, як мамути. Де б я пізніше не бував, до яких крамниць не заходив, мимоволі погляд мій зупинявся там, де знаходилися кондитерські то-

вари. Даремно — київських помадок не було. І лише в середині вісімдесятих набачив я їх в елітному кондитерському магазині в московському Столєшніковому провулку і, не вагаючись, купив одразу цілий кілограм.

Проте у них вже був зовсім інший смак...

ЖАБА, ЩО НАВЧИЛА ПЛАВАТИ

Завтра у татка буде випускний вечір. Я вже знав, що це найбільше свято у школі.

Тож мама заходилася гріти воду, аби татко прийшов на те свято чистий і з вимитою головою. Заодно вона збиралася викупати і мене.

Проте татко запротестував. Він сказав, що справжнім чоловікам не пристало улітку бабратися в ночвах. Для цього є набагато кращі місця. Наприклад, океан, море, чи, на крайній випадок, наш пирогівський ставок. І коли вже на те пішло, то вода там зараз майже така ж тепла, як і в ночвах.

Мама не сперечалася. Вона вручила справжнім чоловікам вузлики з милом, рушником та чистою одежею, і вони бадьоро вирушили на ставок.

Я крокував поруч з татком, розмахував своїм вузликом і гордовито озирався довкола. Мені було приємно, що з ним віталися всі, хто траплявся назустріч.

А деякі ще й голову схиляли. І оця ось тітка, син якої, я знаю, вчиться у маминому класі, і бабуся, чий онук Василь, що з п'ятого класу, так гарно співає, і ще одна тітка, яка живе край Пирогів.

Нас наздогнав віз, повний тільки-но скошеної трави. Кіньми правив Степан Мусійович, шкільний завгосп. Був він з обличчя чорний, як жук, а очі весь час прижмурював так, начебто з самісінького ранку тільки те й робив, що дивився на сонце. Порівнявшись з нами, Степан Мусійович запропонував:

— Сідайте, Григорію Яковичу! Підвезу, куди вам треба.

— Дякую, Степане Мусійовичу, — відказав татко. — Але нам недалеко.

— Ага, розумію, — посміхнувся Степан Мусійович, і його губи витяглися в тоненьку смужку. — Судячи з вашого вузлика, ви зі своїм сином зібралися до купальні. — Степан Мусійович посміхнувся тепер вже до мене. — Гарного хлопця маєте. Бач, як поважно викроковує поруч із батечком! Чисто тобі татків журавлик.

Від тих його слів мені наче котик провів по грудях м'якою теплою лапкою. І вже не здавалося, що губи у Степана Мусійовича складені у вузеньку смужку. Видавався він тепер зовсім не чорним жуком, а просто добрим, засмаглим на сонці дядечком, з яким так приємно перекинутися словом.

На перехресті Степан Мусійович повернув праворуч, до шкільної конюшні, а ми з батьком перейшли

через греблю і повернули до купальні. Батько сховався у ній, щоб переодягтися, а я почав дивитися на ставок.

Гарний ставок з нашого боку, але з цього ще кращий! Він увесь у зелених вербах та лозах. І луг тут такий просторий, що хоч цілим селом у гилки гуляй. Хати згори збігаються до нього, мов білі телята з рудими голівками. Де-не-де у воду залізли очерети, і біля них хлюпочуться каченята та зрідка кумкають жаби.

Праворуч від мене, над самим берегом роївся стовп мошкари. Стовп цей хилитався туди-сюди і здіймався від землі так, як здіймається дим над хатою — спочатку тоненькою цівкою, а потім все ширшає та ширшає, аж поки не розчиниться у небі. От тільки на відміну від диму комашня пищала у такі пищики, що в лузі аж дзвеніло від того.

— Киш! — сказав я комашні.

Проте вона мене не послухалася. Тоді я ступив ближче і вставив руку прямісінько в середину цього стовпа. Рука моя нічого не відчула. А от мушки на мить відсахнулися від неї і перелякано завмерли. А тоді загаласували ще пронизливіше. Мабуть, кричали: "Рятуйтесь, хто в Бога вірує!" Проте за якусь хвилину вони забули про мою руку і знову взялися за своє. Одні з мушок ніби танцювали якийсь танок, інші кидалися на всі боки, як мухи у перевернутій склянці, треті на мить завмирали на місці, а потім, тріпочучи невидимими крильцями, злітали утору. Але всі вони кричали однаково тоненькими голосами. Точнісінько, як ті немовлята у лікарні, що їх тільки-тільки принесли з капусти, де вони мерзли цілу ніч.

— Тату, а чого ці мушки так плачуть? — запитав я татка, бо краєм ока завважив, що він вже вийшов з купальні. — Мабуть, їсти хочуть, так?

— Не думаю, — відказав татко. Що мені в ньому подобалося, так це те, що він завжди розмовляв зі мною так, ніби я теж дорослий, чи от-от стану ним. — Вони живуть дуже небагато. Зранку народжуються, а ввечері помирають.

— То, мабуть, вони плачуть від того, що не хочуть помирати? — здогадався я.

— Мабуть, — відказав тато. — Хоча вони й не здогадуються про це.

Він став край берега і ногою попробував воду. Я зробив те ж саме. Вода була така тепла, ніби сонце цілий день тільки те й робило, що підігрівало її. Ну як не зануритися в неї аж по шию, як не заляскати по ній долонями, щоб аж бризки здійнялися до неба!

А ось татко не стрибав і не ляскав. Він зайшов у ставок з таким виглядом, ніби був воді найпершим приятелем. Тоді хлюпнув собі на голову кілька сріблястих пригорщ і вода полилася по його тілу, що аж вигравало м'язами. Потім татко намилив мені голову та спину, звелів сполоснутися і почав милитися сам. А коли я сполоснувся, він наказав мені не відходити від берега далі, ніж по груди. І додав, що коли я буду гарно поводитися, то він сьогодні почне мене вчити, як треба плавати.

— А я вже знаю, як треба, — запевнив я його. — Мені вчора Петрик Лановий сказав, що треба зайти

подалі у воду. Тоді повернутися обличчям до берега, грудьми прилягти на воду, а тоді відштовхнутися від дна і щосили забити по ній руками й ногами. Він правильно каже, тату?

— Можна й так,— згодився татко і пішов у воду. Коли вона досягнула йому грудей, татко пірнув.

Я завжди любив дивитися, як татко пірнає. Він був під водою так довго, що я аж хвилюватися починав. А ще я ні разу не міг вгадати, де він випірне. Чи біля тієї он верби, що полоскала у воді своє листячко, чи біля он тих молодих очеретів, що закривали звідсіля греблю, чи між латаття, чи ще десь.

Цього разу татко випірнув майже посеред ставу. Тоді чвиркнув з рота струменем води і поплив аж на той бік. Але поплив не наввимашки, як плавають всі пирогівці, а якось по особливому — як водяний щур, за котрим тільки вуса розходилися. Або, як казав той же Петрик Лановий, по-розвідницькому. Без жодних вилясків. Це щоб ворог уночі не почув, як ти до нього підкрадаєшся.

З татка брали приклад усі старші школярі. Вони звідкілясь довідалися, що в армії татко командував роєм розвідників. І коли ми час від часу виходили з ним на вечірню прогулянку до ставу, то щоразу бачили, як вся його поверхня була вкрита рясними безмовними брижами. Скидалося на те, що десятки вужиків плавають там. Хіба що час від часу над водою спливала не вужикова, а хлоп'яча голова.

Я дивився, як татко плаває, а ноги мої між тим все переступали й переступали, аж доки я не завважив, що зайшов у воду більше, ніж по груди. На такій глибині вода була набагато прозорішою і дно виявилося не таким мульким, як біля берега. Від нього відштовхуватися було дуже зручно, тому мені закортіло не чекати, доки татко накупається і візьметься вчити мене плавати, а навчитися самому.

Я повернувся обличчям до берега, приліг на воду, потім з усіх сил відштовхнувся від дна ногами і чимдуж замолотив по воді руками. І раптом побачив, що берег рушив мені назустріч! Це було так несподівано, що я аж рота роззявив від подиву, і в нього одразу ж влилася вода. Я виплюнув її, мерщій здригнув ногами — і виявилося, що стою у воді всього лише по коліна!

То що ж це воно виходить, га? Виходить, що я без зупинки проплив з того місця, де мені було по груди, і аж до того місця, де мені води по коліно?

— Татку, я вже навчився плавати! — залементував я на весь ставок.

— Молодець, синку! — відгукнувся татко з того боку ставка. Тепер він вже не плавав, а непорушно лежав горілиць на поверхні води — точнісінько, як крокодил на малюнку, що його я побачив у маминій книжці. Над водою виднілися лише таткова голова і пальці ніг.

А далі я вже не дивився, як плаває татко. Мені було ніколи. Виявилося, що навчитися плавати самому не так вже й важко! Тож я тільки те й робив, що забирався

у ставок по груди, там розвертався і плив до берега. Допливав — і знову починав усе спочатку.

На п'ятий чи шостий раз мені набридло забиратися по груди і я вирішив іти на глибину доти, доки мені не стане по шию. Та коли я туди дістався, виявилося, що мені не вдається лягти грудьми на воду. Я відштовхувався від дна ногами, проте не плив до берега, а підстрибував на місці, як стовпчик. Мало того, мене все більше затягувало далі, хоча я вже й не хотів цього. Ось вода мені вже по підборіддя, по рота...

— Синку, далі не заходь, — пролунав стривожений татків голос із середини ставка. — Повертайся до берега!

"Не можу", — хотів відгукнутися я. Проте побоявся, бо тоді вода могла набратися мені в рота.

— Стій на місці! — тепер у татковому голосі чувся переляк. Краєм ока я побачив, як він наввимашки прямує до мене. Але тут же краєм іншого ока завважив, що у мій бік від недалеких очеретів тихо і безшелесно пливе жаба. Велика така, баньката, і щось лихе бачилося мені в цій її безшелесній плавбі. Так, немовби вона підкрадається до мене. А що, коли жаба з розгону вистрибне мені на голову і притопить швидше, ніж прийде на допомогу татко? Або... Миттю пригадалися хлоп'ячі розповіді про те, як жаби залазять через рота в живіт і там вигризають усі кишки...

Я мимоволі зціпив вуста. Проте вода заскочила вже до носа і хлюпнула в нього. А жаба була вже за кілька

кроків і, здається, набирала швидкість для розгону. Ще трохи...

І я не витримав. Ноги самі зігнулися, і я опинився під водою. Та не встиг захлинутися, як вони відштовхнулися від дна і знову винесли мене на поверхню. А тоді мої руки запрацювали млинком і понесли мене подалі від жаби. Проте чомусь не до рятівного берега, а упоздовж нього — прямісінько туди, де було найнебезпечніше на нашому ставку дно.

— Синку, зупинися! — почув я позаду переляканий татків голос. Краєм ока я завважив, що він поплив до мене так, що вода аж бурунилася за ним. Проте зупинитися я не міг, бо шкірою відчував, що жаба майже поруч і от-от стрибне мені на голову. Чи ще гірше — вчепиться в шию і почне вигризати в ній дірку. Ой, мамцю...

Я й не помітив, що такого зробили мої руки, тільки раптом берег почав швидко наближатися. Ось мені вже по пояс. По кісточки. Ось я вже на березі. Але навіть тут я боявся озирнутися. Бо що, коли жаба теж вибралася на берег і от-от стрибне на мене? Ой, мамо...

— Синку, зупинися! — гукав батько.

І хоч як він швидко не плив, все ж до берега ще не дістався. Тому я не став його чекати. Вірніше, не я, а мої ноги. Вони були переконані в тому, що жаба, втративши надію стрибнути на шию, тепер прицілюється до п'ят. Ой мамо-матусю...

Батько наздогнав мене біля греблі. З нього стікали патьоки води.

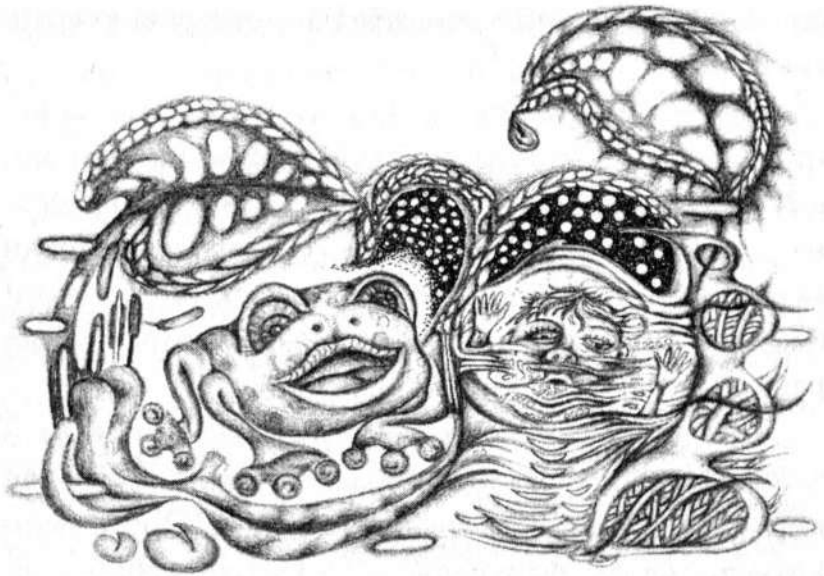

— Що з тобою, синку? — захекано запитав він. — Чого це ти втік?

— Ж-жа... — ледве витиснув я з себе. Серце моє гупало так, ніби збиралося от-от вистрибнути з грудей. — Там... жаба пливла мені в рота.

— Жаба? — перепитав батько і полегшено зітхнув. — Тебе налякала жаба? Ну, тоді ми їй зараз покажемо!

Проте жаба й не думала чекати на нас. За нею і слід прочах. Тільки під очеретами пролунало насмішкувате кумкання. Татко насварив на очерети пальцем і пішов переодягатися. А я дав собі слово, що більше ніколи не зайду у воду без гарної ломаки. Дізнається тоді жаба, як на мене нападати!

Коли ми повертались додому, я ніяк не міг зупинити свого язика. Він все говорив і говорив про те,

як та жаба пливла до мене і про що вона собі думала. А коли ми вийшли на греблю, татко поклав руку мені на голову і попрохав:

— Ти хоч мамі про це не розказуй... — А тоді зітхнув і признався: — Якби ж ти знав, як мені стало страшно, коли ти опинився в тих ковбанях! Але ти, виявляється, вмієш плавати.

— Я? — вихопилося мене. — Я вмію плавати?

— Ще й як, — відказав батько. — Тільки прошу тебе, більше до тих ковбань не наближайся. Гаразд?

— Гаразд, татку, — пообіцяв я.

Всі жахи мої кудись щезли. Мене не полишали тільки-но сказані татком слова: я вмію плавати!

І чим більше я радів з того, що вмію плавати, тим не такою вже й жахливою уявлялася мені та страшна жаба. Навпаки — в моїй голові раз по раз почала зринати думка, що це саме через неї я навчився плавати.

ТАТКО ЇДЕ НА ВІЙНУ

Зненацька пам'ять моя ще раз покинула мене. Мабуть, у неї теж почалися літні канікули. А коли вона повернулася до мене, я знову опинився на перехресті доріг. Але тепер все змінилося. Тепер в тому боці, де знаходилося велике місто Кременчук, важко погойдувалася на півнеба розкошлана димова хмара. Кременчук горів уже третій день. І звідтіля густою чередою

підходили зморені корови з розбитими ратицями. Вони мукали так жалібно, що аж серце розривалося. Їх підганяли такі ж зморені пастухи. Час від часу їм назустріч їхали військові підводи, в яких лежали зелені ящики. Возії люто замахувалися батогами на корів, і ті злякано сахалися на узбіччя. Інколи за підводами йшли гуртом піші бійці з зірками на пілотках. Над головами у них погойдувалися гвинтівки. Інколи хтось із них піднімав голову до неба, де тільки-но прогуділи кудись на Полтаву хрестаті німецькі літаки.

А під високими деревами сільського парку зібралися пирогівські тітки та дівчата. Чоловіків між ними не було — їх ще раніше забрали воювати з німцем. Одні тітки стояли збоку і тяжко зітхали, інші з голосінням товпилися біля чотирьох возів. На возах під соломою лежали клунки хлопців-десятикласників. Цих хлопців батько мав відвезти на якийсь збірний пункт. Там вони мають вивчитися на бійців-червоноармійців, щоби потім добре лупцювати німця, який оце підступно напав на нашу квітучу землю. Так щойно говорив голова сільради. Але його ніхто не слухав. І навіть не дивився у його бік. Всі тільки те й робили, що не відводили очей від хлопців, щосили обнімали їх і голосили все відчайдушніше.

Не плакала тільки мама. Вона вже виплакала свої сльози вдома і тепер наче осліпла від них, бо все водила руками по татковому обличчю і ніяк не могла на ньому зупинитися. Неподалік стояла няня з Віктором, і сльози сповзали по її рясних зморшках.

А от хто не плакав зовсім — то це хлопці. Такі як я. Вони, може, і плакали б, проте навколо було стільки цікавого, що сльози ніяк не встигали навернутися їм на очі. А ще вони заздрісно дивилися на мене. Ще б пак — я був тут єдиною озброєною людиною! Вчора татко вирізав мені з дерева майже справжні шаблю та нагана, і тепер я тільки те й робив, що змахував шабелькою у повітрі. І чим більше змахував, тим більше здавався сам собі хоробрішим. Нарешті підійшов до татка і смикнув його за холошу:

— Тату, маю вам щось сказати...

— Що, синку? — нахилився до мене батько.

— Візьміть і мене з собою.

Татко відірвав від маминих плечей руку і погладив мене по голові.

— Не можна, синку, — сказав він. — Ти повинен лишатися за старшого. Бо хто тепер маму оборонить, коли я поїду далеко-далеко? Тому у мене вся надія тільки на тебе.

Я подумав. А що, правильно татко каже. Не може ж він розірватися, щоб і поруч з мамою бути, і на війні воювати.

— Гаразд, я залишуся, — згодився я. — Тільки скажіть мамі, щоб вона більше так не плакала. А то вона така, що може не послухатися мене. І не хвилюйтеся за неї та Вікторика. Я тут,— я поляскав по нагану і шаблюці, — нікому не дам їх в образу. А коли виросту, то приїду до вас на війну і ми разом поб'ємо того германа. Добре, тату?

— Добре, синку, — відказав татко, і голос йому затремтів так, ніби й він от-от заплаче.

Нарешті якийсь дядько з району дав команду їхати, і вози зрушили з місця.

Пирогівські дівчата проводжали їх аж за село. Може, вони проводжали б їх і набагато далі, та тільки в небі знову загули літаки, і всі кинулися під дерева.

...Після цього батько прожив ще шістдесят два роки і помер на моїх руках. Що з ним було на тій війні — майже не розповідав. Але за два тижні до смерті, коли він вже не міг без підтримки звестися на ноги, з ним почало щось коїтися.

Якось зазирнув я до його кімнати, щоб запитати, чи не потрібно йому чогось. Проте батькове ліжко виявилося порожнім. А от в кімнаті стояв страшенний розгардіяш. На підлозі якимсь дивом опинилися ковдра і подушки. А сам батько сповільнено, мов саламандра навесні, перебирав руками й ногами. Він повз до вікна.

— Тату, що з вами? — вжахнувся я.

Все так же сповільнено батько повернув голову на мій голос. Погляд у нього був якимсь незвичним — так, начебто заблукав десь у невідомій далечині, за межею свого розуміння. Нарешті в батькових очах щось зрушилося з місця і заструмувало. Він звівся на лікоть і здивованим поглядом обвів усе навколо. На його синіх губах з'явилася розгублена посмішка.

Я застелив постіль заново, переніс на неї майже невагоме батькове тіло і підсунув під нього подушку, щоб батько, коли засне, випадково не скотився на підлогу. А тоді усівся навпроти і заходився думати, чого його понесло в той куток.

Хвилин за десять батько знову заворушився і розплющив очі. Щось непокоїло мого старого. Нараз його рука потяглася до подушки і почала зіштовхувати

її на край ліжка. Як на нинішній батьків стан, подушка була нелегкою. Її зробила ще моя мати і, пам'ятаю, пір'я для неї вона не шкодувала. Я споглядав кволі зусилля свого старого і жаль стискував горло: Боже ж ти мій, що вчинив час із колишнім артилерійським розвідником!

Нарешті подушка впала на підлогу. Батько завмер. Лише вхекано ходили ходором його кістляві груди. Я подумав, що після таких зусиль він, напевне, заспокоїться і засне. Проте помилився. Перепочивши, батько заходився витягувати подушку з-під голови. А коли й та опинилася на підлозі, взявся за ковдру. Затим ще трохи перепочив і присунувся до краю ліжка. Я й підвестися не встиг, як він уже лежав на ковдрі та подушках.

На якусь хвилю батько застиг, мовби до чогось прислухався. А тоді поповз все до того ж вікна. Рухався він повільно, як саламандра навесні, але вперто й невпинно. І ці його рухи щось мені нагадували. Нарешті до мене дійшло: це ж він намагається повзти по-пластунському! Я й сам так повзав, коли відбував своє на військових навчаннях. І, сказати по честі, мій старий повз набагато грамотніше, ніж я; його висохла сідниця майже не підіймалася над підлогою; він звивався, як великий вуж у людських підштаниках; і, мабуть, якби його оточували бур'яни, він не зачепив би жодної стеблини. Ні, батько таки й зараз не забувся своєї розвідницької науки!

— Тату, і воно вам зараз треба? — запитав я якомога спокійнішим голосом, коли батько підповз до батареї під вікном і зачаївся під ним.

Батьків погляд почав випірнати з якоїсь неймовірної, майже потойбічної далини. Нарешті він повернув до мене голову й поцікавився:

— Як я тут опинився?

— Своєю волею, — відказав я. — Не розумію тільки, що вас туди занесло.

Батько невпевнено повів головою.

— Здається... мені був наказ,— глухо відказав він.

— Від кого? Який?

— Замаскуватися тут і чекати...

Війна не відпустила його і через шістдесят років.

АЙН, ЦВАЙ, ДРАЙ...

Ще за два дні мали вибиратися з Пирогів і ми з мамою. В селі казали, що германи на танках і мотоциклах вже перебралися через Дніпро і зараз вішають всіх, хто служив совєцькій владі, чи був їхніми родичами.

Першими покинули село жінки голови колгоспу і голови сільради. Колгоспний конюх запріг їм по підводі і допоміг доверху забити їх всілякими речами. Моїй же мамі конюх сказав, щоб на підводу не розраховувала, бо вона не в колгоспі. То ж мама кинулася до шкільного завгоспа Степана Мусійовича, щоб

той запріг шкільних коней. Проте Степана Мусійовича ніде не було. Разом з ним щезли і коні. Залишився лише старезний кінь Васько, якому було вже все одно, везти когось, чи не везти. Мама сама запрягла його в підводу, кинула на неї кілька клунків і застелила їх зверху соломою.

Виїхали ми по обіді, коли від Дніпра долинав уже не гуркіт, а окремі вибухи. На тракті було не протовпитися. Коні подовгу стояли на місці, переступали ногами і гризлися межи собою. Тільки Васькові було все одно. По боках дороги раз по раз пробігали туди-сюди стривожені червоноармійці, затим якісь тьоті в білому пронесли на ношах пораненого. Поранений жалібно скрикував. Під вечір на дорозі з'явилося кілька вантажних машин, за якими підстрибували гармати. На приступці передньої машини стояв командир. Він розмахував наганом і кричав, щоб йому дали дорогу, бо він усіх перестріляє. А після того як машини проїхали, одразу повечоріло, і мама зробила нам з Вікториком кубельце в соломі й звеліла спати. Проте я довго не міг заснути, бо темрява довкола нас безупинно гула, гримкотіла, іржала і лаялася хрипкими голосами.

Зранку якийсь дядько сказав нам, що грейдерною дорогою їхати небезпечно, бо германи часто налітають літаками і стріляють в усіх без розбору. Тому мама звернула на якусь закурену дорогу, і Васько потупотів під високими деревами, на яких каркало воронняччя. Так ми їхали доти, доки попереду не запалало величезне багаття. То хтось запалив міст через річку, і те-

пер на той берег було не перебратися. Мама заплакала з горя, сказала, що тепер треба весь скарб перекласти на Васька і ранком шукати броду. Та коли ми прокинулися — виявилося, що Васька з нами не було. Його хтось випряг раніше за нас.

І ми пішли вже пішки.

А коли ми підійшли до не знаю вже й якого села, навколо раптом загриміло, задимувало, і нас наздогнала війна. Всі, що йшли з нами, розбіглися, хто куди. Мама з Вікториком і я кинулися до найближчого дворища. Як тільки ми туди забігли, одразу в його глибині наче з-під землі вигулькнув рудий хлопець. Він замахав до нас руками, мама кинулася до нього і за якусь хвилину ми опинилися в глибокому льосі.

Там вже було повно народу. Найближчі до отвору потіснилися, і ми усілися на глевкій долівці між згорбленою бабусею в довгій рясній спідниці і дебелою тітонькою. У тітоньки на колінах сиділа білявенька дівчинка, її кликали Світланою і Світланина мама все казала, наче співала про себе якусь пісню: "Тільки не в нас, Господи, тільки не в нас...". А бабуся в рясній спідниці весь час мовчала, хіба що сама до себе хитала головою і дивилася в куток так пильно, ніби побачила там щось надзвичайно цікаве.

Крім них, у льосі ховалося ще кілька тіток з дітьми і старий дідусь. А в кутку льоху — але не там, куди дивилася бабуся, а в іншому, причаїлося двоє військових із петлицями на комірцях. У одного з них голова була перев'язана так, що не видно було навіть обличчя,

хіба що з-під бинтів виглядав кінчик вуса. Час від часу перев'язаний ворушився, начебто хотів вивернутися з-під когось і тонким голосом стогнав. І тоді інший швидко прикривав йому рота долонею і примовляв: "Тихіше, Колю, та тихіше ж...".

А той хлопець, що махав до нас з мамою, ніяк не міг всидіти на місці. Він весь час відчиняв ляду і дивився, що ж воно діється нагорі.

— Не видно нічого,— казав він. — О, пробіг наш! І ще один...

— Злізь, — сказала йому одна з тіток. — Не доводь до гріха.

А потім нагорі затріщало так, ніби хтось розламав на дрібні скалки одразу цілий віз хмизу. Хлопець грудкою скотився з драбини. Ляда гупнула на своє місце і стало зовсім темно. А ще через деякий час почувся важкий тупіт, ляда відлетіла убік, і ми побачили чужу людину в дивній рогатій касці на голові. Людина ця прокричала щось незрозуміле і ніби смішне, проте в льосі на ці слова ніхто не засміявся. Тоді рогатий зробив сердите обличчя, крикнув ще раз — і всі почали повільно підніматися по драбині. Крім тих двох, що в петлицях. Я побачив, як вони прикрилися якоюсь ряднино̀ю. А рогатий стояв із короткою, не нашою рушницею в одній руці, а в іншій тримав лозину. Цією лозиною він ляскав по плечу тих, хто виходив і примовляв:

— Айн, цвай, драй...

І всі пригиналися, ніби чужинцева лозина шмагала їх надзвичайно боляче.

Мене він теж ляснув лозиною, але зовсім не боляче, і сказав: "Нойн".

Після мами з Вікториком з льоху мали б вилізати ті, що в петлицях. Проте вони все не вилазили. Рогатий присвітив до льоху ліхтариком і, мабуть, побачив їх, бо одразу схопився за гранату. Якась жінка закричала, і всі стали розбігатися хто куди. Мама теж вхопила мене за руку і потягла в прохід межи двома повітками. Нараз позаду бабахнуло так, що аж земля гойднулася, в льосі пронизливо скрикнули й одразу ж замовкли. Мама голосно простогнала: "О, Боже Милостивий!" — і кинулася навпростець через колючі дерезові кущі. Я ледве встигав за нею.

Після цього ми йшли узбіччям якоїсь польової дороги день, другий, і ще багато-багато днів. В мене розлізлися сандалики, а мама все не зупинялася; я наступив п'ятою на осколок, вона розпухла і страшенно боліла — а мама все не зупинялася. Вона несла на одній руці Вікторика, в іншій — вузол із залишками наших речей і тому не могла взяти на руки ще й мене. А мені так вже крутило ногу, так вже викручувало, що аж в грудях ставало млосно.

— Мамо, — нарешті не витримав я. — Нога болить.

Мама зупинилася, поклала на землю спочатку вузлик, затим Вікторика, оглянула мою ногу і зойкнула:

— Ой, лишенько! Цього ще не вистачало...

І все. Я сподівався, що мама пожаліє мене, дозволить хоч трішки відпочити. А може, навіть понесе і мене, як оце несе Вікторика.

Проте мама й не думала брати мене на руки. Вона лише відірвала смужку від вузлика й перев'язала мені ногу. Тоді сказала, щоб я більше наступав на пальці, а не на п'яту, і знову рушила далі разом з Вікториком.

Я спробував вестися, проте в нозі вщпигнуло так, що й не зчувся, як знову опинився на землі.

— Ой, мамо рідненька, ніжка зовсім не слухається...

Проте мама не зупинилася. Вона лише поглянула на небо і сказала якимсь не маминим голосом:

— Постарайся йти, синку. А то як би літаки знову не налетіли.

Від цих слів ноги самі підвели мене з землі і пошкандибали услід за мамою.

А потім всі літаки і взагалі все на світі вилетіло мені з голови, бо хвора нога знову стала капризувати. Вона підгиналася чи не на кожному кроці і боліла так, що аж в очах темнішало.

А мама все йшла. Йшла і не озиралася.

Тоді я спробував повзти рачки, проте тут же в долоню вп'ялася велика колючка і зламалася в ній. А пересохлі грудочки землі так впивалися в коліна, що довелося знову звестися на ноги. Добре, що хоч незабаром на дорозі трапився уламок гілляки. Я обіперся на неї і застрибав точнісінько так, як одноногий дід Матвій, котрий жив навпроти церкви.

— Ма-ам, ще далеко до Пирогів?

— Далеко, — відказала мама. Вона зупинилася і, гуцикаючи Вікторика, котрий заходився пхикати, почала чекати, доки я пришкандибаю ближче. На її очах виднілися сльози. — Боляче тобі?

— Боляче... Може, трохи відпочинемо?

— Ні, треба йти... Постарайся, синку.

Під вечір ми звернули убік від дороги. Трохи пройшли колючою стернею і зупинилися біля полукіпка. Мама витягла з вузлика окраєць черствого хліба. Половину відламала мені, а іншу половину довго пережовувала і спльовувала в хустинку. Потім зав'язала хустинку вузликом і цю гуньку засунула Вікторикові до рота. Той одразу ж заплямкав, замуркотів і перестав пхикати.

В СТЕПУ

Я прокинувся удосвіта. Мені дуже хотілося по маленькому. Я пошкандибав за полукіпок і почав робити свою справу. І раптом побачив, що з-за сусіднього полукіпка визирають чиїсь черевики в обмотках. Я підійшов ближче і побачив, що вони належали дядькові червоноармійцю. Спочатку я подумав, що той спить, а потім здогадався, що він неживий. Бо якби був живий, то груди йому піднімалися б і опускалися.

Дядько відкинув одну руку вбік, а другою тягнувся до обличчя, на якому застигла дивна, якась скособочена посмішка. Я хотів підійти до нього, аби подивитися, що в нього вцілило — куля чи, може, ціла бомба — проте не міг. Бо чим ближче я підходив, тим сильніше від нього тхнуло якимось важким солодкуватим запахом.

Над ним густою хмарою копишилися великі зелені мухи.

— Де ти, синку? — нараз долетів до мене мамин голос. — Треба йти, бо сонце он вже куди підбилося.

І ми пішли далі. Я хотів розповісти мамі про вбитого червоноармійця, проте передумав. Я вже не раз бачив, що мамі стає дуже зле, коли вона бачить вбитого. Тоді вона одразу ж хапається руками за горло, ніби її починає нудити, і кидається подалі від нього. Так вона вчинила три дні тому, коли ми з однією тьотею побачили неподалік від дороги точнісінько такого ж

червоноармійця. Тьотя тоді сказала, що той загинув, як герой. Як герой, от. А татко ще до війни мені якось казав, що герої — то найкращі, найвідважніші люди, їх треба любити і поважати. Саме так — любити і поважати, а не хапатися за горло і втікати від них.

Все це я хотів сказати мамі, проте вона була вже досить далеко, і мені треба було стрибати з усіх сил, щоб не відстати.

А згодом з моєї голови знову вилетіло геть усе, крім болю. Мені крутило вже не лише ногу чи долоню. Мені виламувало все тіло. Хотілося лише одного — лягти на узбіччі і заплющити очі, мов ті герої...

А коли я знову їх розплющив — мама була ген на видноколі. І раптом мені здалося, що ще трохи — і я вже ніколи її не побачу.

Ця думка мене так вжахнула, що я закричав з усіх сил і кинувся її наздоганяти. Я стрибав і кричав, стрибав і кричав, аж поки мама мене не почула і не зупинилася.

— Що сталося, синку? — стривожено запитала вона.

Що сталося? Анічого. Вікторик, як і раніше, сидів на її руках. Гарно йому було на маминих руцях. А мені, такому ж, як і він, матусиному синкові, було ой як зле! Та ніхто мене навіть за руку не візьме, ніхто не пожаліє мою проколоту ніжку...

Я зібрав останні сили, придибуляв ближче до мами і пригрозив:

— Мамо, коли ви зараз же не візьмете на ручки і мене, я розкажу татусеві, які ви погані. Вам, бач, шкода одного лише Вікторика. А що мене ніжка не слухається — вам це байдуже.

Я сподівався, що після цих слів мама злякається і хоч трохи понесе мене разом з Вікториком. Або зупиниться під копами, поки я трохи перепочину і зможу йти далі.

Проте мама й тепер не взяла мене на руки. Хіба що після моїх слів у неї затремтіли губи, затим з очей полилися сльози, і вона сказала, що я вже великий і повинен розуміти, що вона несе Вікторка лише тому, що той ще не вміє ходити. Тут запхикав і заворушився Вікторик, мама почала його гуцикати на ходу і ще більше заплакала. А тоді голосно вигукнула невідомо кому, що краще було б нам з Вікториком і не народжуватися, ніж так мучитися. А ще краще було б померти їй самій.

Тоді налякався вже я. Якщо мама помре, то нести Вікторика доведеться мені. Бо зараз братик тільки те і вміє, що смоктати гуньку. Тому я сказав мамі, що можу ще трохи пройти пішки, от тільки нехай вона так не поспішає.

Мама послухалася і пішла повільніше. Проте я все одно не встигав за нею. Мені вже боліло так, що й плакати не було сил. Ніби збоку я чув, як з мого горла вилітало одне лише "а-а-а".

А наших Пирогів все не було та й не було.

Коли сонце оббігло нас з лівого боку і почало світити в очі, мама поклала сповитого Вікторика на узбіччі

польової дороги і втиснула йому до ротика все ту ж гуньку. Мене мама посадила на вузлик і звеліла доглядати за Вікториком.

— А ви куди? — злякано запитав я. Мені дуже не хотілося залишатися без мами. Бо того й дивися, з-за копи визирне якийсь вбитий і почне підповзати до мене.

— Я там бачила картопляне поле, — сказала мама. — То піду трохи накопаю, а потім ми з тобою спечемо її. Ти ж любиш печену картоплю?

— Люблю, — сказав я. Я зараз з'їв би все на світі. — Тільки ви недовго ходіть, — попрохав я маму.

Вона відказала, що це зовсім недалеко і пішла. А ми з Вікториком залишилися одні-однісінькі посеред степу. Вікторик лежав спокійно, посмоктував свою хустинку і уважно розглядав мене, свого старшого братика. Незабаром його оченята почали заплющуватися. Він намагався розплющити їх якомога ширше, аби вони не засинали. Проте вони ніяк не хотіли його слухатися. І от вже Вікторик заснув, і уві сні хустинку-гуню посмоктував, та так мирненько, ніби не біля польової дороги на вигорілій травичці лежав, а в своїй колисочці.

— Спи, — сказав я йому і заспівав: — А-а-а-а-а...

Я теж хотів би заснути хоч трохи, проте не міг, бо в нозі раптом почало шпигати так, що хоч криком кричи. І від того болю мені спало на думку, що було б добре, якби Вікторик оце взяв та й заснув, як отой дядько червоноармієць. Що б ще і йому не довелося

мучитися так, як оце мені. То ж я перестав наспівувати йому колискову, а натомість підсунувся ближче до братика і заговорив:

— Якби ж ти тільки знав, Вікторику, як мені болить нозя! — казав я братикові. — Та тільки мама все не бере і не бере мене на ручки. А чому не бере, знаєш? Знаєш? А тому, що їй треба тебе нести. А коли ти заснеш так, що вже ніколи-ніколи не розплющиш очей, то вона трохи поплаче і візьме на ручки мене. А потім приїде з війни татко і ми знову знайдемо тебе в капусті.

Тут Вікторик подавився гунею, засукав ніжками, проте очей так і не розплющив.

— Не кашляй, Вікторику, — квапливо, аби ніхто не почув, які погані слова оце кажу я братикові, продовжував я. — Не можна тобі кашляти. Ні зараз, ні коли ти знову будеш в капусті. Інакше германець візьме та й почує тебе. А він знаєш, як стріляє? Просто в лобика.

Проте Вікторик все кашляв і сукав ніжками, а я сидів, дивився, як він синіє, і все говорив, як буде йому добре, коли він помре і опиниться на небі. А там його зустрінуть янгелочки, пришиють йому крильця, і він буде літати разом з ними...

Про цих янгелочків мені якось розказувала бабуня Настя.

Аж тут підбігла мама і турнула мене від Вікторика з такою силою, що я вкрився ногами. Мабуть, вона почула, що я казав Вікторкові. Потому мама схопила братика на руки, легенько поляскала по спинці, а коли Вікторик перестав кашляти, заспівала йому колискову.

На мене ж мама зиркала такими сердитими очима, що я забрався за вузлик, подалі від неї. І за тим вузликом мені раптом стало так жаль себе, що я аж захлипав. Мабуть, відтепер мама вже ніколи не любитиме мене, як любила до війни, і що тепер ніколи вони з Віктором не вибачать мені таких слів. І буду я завжди сам на всьому світі. Аж поки не повернеться з війни татко і не привезе мені справжню шаблюку і справжнього коня. Він обіцяв це зробити, коли від'їджав на війну. І тоді вже мама буде просити у нас вибачення, що не взяла мене на руки, що турнула мене з усіх сил, коли мені все так боліло...

До Пирогів ми повернулися рано-вранці, майже затемна. Мама навмисне заночувала звечора у полі під копицею, аби нашого повернення ніхто не помітив. Ми нишком пройшли по сонній ще вулиці, перебралися через поросту будяками леваду, тоді спустилися вниз і опинилися майже навпроти шкільного саду, за яким виднівся дах нашого будинку.

Мама з острахом підійшла до дверей, придивилася до них і полегшено зітхнула. На дверях висів наш старий замок. Мама відімкнула двері, я зайшов слідом за нею і озирнувся. Здається, все було на місці. Біля вікна чекала, доки її почнуть розгойдувати, Вікторикова колиска, стіл застелений акуратною цератою, лавиця — ковдрою. А той куток, де стояли мої іграшки — рядниною. Так завжди робила бабуся Настя.

Мама поклала Вікторика в колиску, скинула хустину і сказала:

— Слава тобі, Господи! Нарешті ми дісталися додому.

Я теж так вважав. Атож, ми повернулися і тепер нам вже нічого не страшно. Вікна у нас невеликі і крізь них

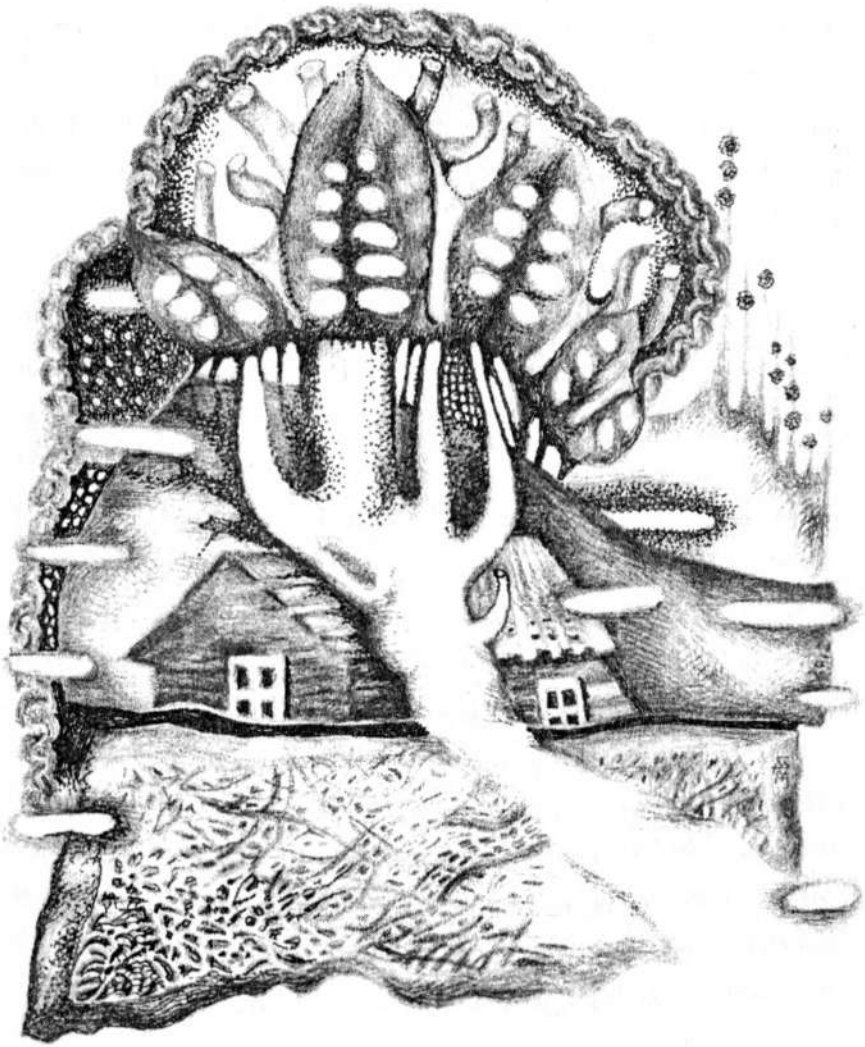

німець чи погана людина не пролізе. А от нам добре видно, хто до нас підходить. Тож коли з'явиться хтось чужий, ми встигнемо зачинити двері на гачок і нікого не пустимо.

Мама витягла з-за пазухи маленького ключа від нашої шафи для одежі і відімкнула її. Я знав, що там можна побачити: синій татів костюм з краваткою та три його сорочки, кілька маминих спідниць та кофт, два пальта, два плащі, а нагорі — стосик моєї одежі.

Проте нічого там не було. Голо. Лише внизу, там, де зазвичай стояло наше взуття, хтось наклав велику купу. Купа та вже вкрилася кіркою.

— Ой, лишенько! — тільки й сказала мама. І невідомо, що вона мала на увазі — чи то засохлу купу, чи те, що шафа виявилася порожньою.

А мене чомусь потягло до ряднинки. Я підняв її і остовпів: моїх іграшок, тих, які я так любив, не було. Не було ні таткових шаблі з наганом, ні коника-качалки з пишною гривою, ні двох ведмедиків, що горох молотили, ні розфарбованого паровозика з двома вагончиками... Нічого не було! Хіба що один лише проколотий м'ячик та зламана дзига.

Я хотів сказати про це мамі, яка все ще нерухомо стояла перед шафою, проте не встиг. Зненацька підлога піді мною заходила ходором, а тоді стрибнула на мене...

СТЕПАН МУСІЙОВИЧ ТА ІНШІ

Прокинувся я від голосної розмови. Виявилося, що я лежу в ліжку під ковдрою, а розмова долітає з сіней.

— Ну, де ж це бачено — шафу для одежі перетворити на туалет! — скаржилася комусь мама в сінцях.

— Румуни, вони такі, — засміявся хтось хрипким чоловічим голосом. І я вже здогадався, кому він належав: шкільному завгоспу Степанові Мусійовичу. — Вони пожартувати люблять. Але я до тебе не з цього приводу...

Я здивувався: завгосп завжди називав маму на "ви". А тепер називає так, ніби вона йому якийсь товариш.

Завгосп увійшов до кімнати і почав розглядати її. На мені зупинився поглядом лише на мить.

— Отже, повернулися, — сказав він. — Що, не пощастило втекти разом зі своїми краснопузими?

— Як ви можете таке казати, Степане Мусійовичу! — докірливо зауважила мама. — Ви ж самі з ними...

— Нічого я не з ними! — чомусь обурився Степан Мусійович. — Коли хочеш знати, то мого батька ще в двадцять першому ці краснопузі підстрелили. От. А тепер я не на побігеньках у твого чоловіка — большевичка, а пан староста. Різниця ясна?

— Він не большевик, — заперечила мама. — Він безпартійний.

— Зараз всі ви безпартійні, — якось по-злому посміхнувся Степан Мусійович. Так він ще ні разу не посміхався. — Але нічого, ми з такими встигнемо ще розібратися. А поки що забудь про школу. Маєш взавтра зранку бути на громадському дворі.

— На громадському? — перепитала мама.

— Атож. Для неграмотних пояснюю, що зараз нова влада відмінила колгоспи і встановила громадські двори. Щоби, значить, люди працювали на громаду, а не на краснопузі совіти.

— Моя мама не неграмотна. — заперечив я. — Вона грамотніша за вас. Бо вона вчителька...

Я гадав, що мама підтримає мене, а шкільний завгосп засоромиться, що наговорив такого, і почне вибачатися.

Проте мама не підтримала мене. Натомість гримнула на мене:

— Замовкни!

А тоді повернулася до завгоспа і винуватим голосом промовила:

— Вибачте, Степане Мусійовичу, в нього гарячка. Воно ж хворе.

— Та що там вибачати, — Степан Мусійович поглянув на мене таким поглядом, якого я ще не бачив у нього. — Одразу видно, що яблучко закотилося недалеко від яблуні.

Він ще раз оглянув кімнату і сказав:

— То ж завтра щоб як штик була на громадському дворі! А то...

І вийшов. Мама сіла на ослоні і надовго завмерла. Чути лише було, як біля вікна дзижчить голодна муха. Та й вона незабаром стихла.

— Не бійтеся, — сказав я мамі. — Я ось трохи одужаю і піду шукати татка. А коли ми повернемося, то покажемо цьому гидкому Степанові Мусійовичу, де раки зимують.

Проте мама навіть не поворухнулася.

— Слухай мене уважно, синку, — нарешті сказала вона якимось незвичним голосом. — Ніколи більше не кажи так до Степана Мусійовича.

— Це ж чого не казати? — здивувався я. — Адже він на тебе гримає!

— Все одно не кажи. Бо він зараз може зробити з нами все, що завгодно. Як твоя нога?

І тільки зараз я завважив, що моя нога перев'язана чистою ганчіркою. І майже не болить. Хіба що в тому місці, де вона напухла, ніби якийсь годинник завівся. Завівся і бамкає так, що аж в голові віддається.

Мама приклала долоню до мого чола. Бамкання потроху почало вщухати, і я заснув.

Кілька днів я не міг вийти з хати. Мама удосвіта брала Вікторика на руки і разом з ним ішла на громадський двір. А я вилежувався, мов пан, у своєму ліжку і розглядав то хмари за вікном, то хвору ногу. Але більше думав про те, щоб його поїсти, бо мама приносила з громадського двору лише кілька картоплинок і варила їх із лушпинням. Спочатку ту картопельку я чистив і їв із задоволенням, бо ми жодного разу, коли

тікали від німця, не їли нічого вареного. Потім картопелька стала смакувати мені все менше й менше, аж поки зовсім перестала лізти до рота. Мама дивилася на мене і спочатку зітхала, потім стала сердитися, що я такий перебірливий. Але що я можу вдіяти, коли в мене у горлі ніби ставала якась заслінка? От якби до картоплі цієї хоч дрібку солі та крапельку олійки!

Та нічого цього й близько не було. Тож, коли обридало лежати, я сповзав з ліжка і починав шкандибати від плити до посудної шафи — може, у ній знайдеться бодай якась шкуринка.

Проте не знаходив не те що шкуринки — навіть крихти не було. І, мабуть, вже не скоро буде. Бо раніше ми купували хліб у крамниці, а тепер у нас не було жодної копійки, аби щось купити. Так сказала вчора мама.

Цього разу я заглянув під ліжко: може, там завалявся якийсь шматочок хлібця? Але й там, крім сірої пилюки, нічого не було. Тоді я послухав трохи, як бурчить у мене в животі і пошкандибав туди, де колись лежали мої іграшки. Але скільки можна гратися одним лише рваним м'ячиком та зламаною дзигою? Тож мені не лишалося нічого іншого, як всідатися біля вікна і дивитися, що робиться на вулиці.

З нашого белебня було видно лише курний закрут дороги. Над нею з двох боків нависали непрохідні дерезові зарості. Час від часу по дорозі проходили заклопотані жінки з торбами на спині, або проїжджали підводи. Зрідка по дорозі пролітав мотоцикліст, а ще

рідше — великі машини з германцями у кузові. Вони сиділи на своїх ослонах і голосно співали. Потім щезали за закрутом, але ще довго потому здіймалася за ними сива курява. Одного разу я побачив, як по вулиці прогарцював верхи на лозині Грицик Михайлюта. Навпроти нашого будинку він зупинився, поглянув на вікна і погарцював собі далі. Від того мені стало зовсім сумно. Отакий він товариш, цей Грицик: коли ще з нами був татко, то він зранку стояв у дворі і чекав, доки я не вийду до нього гратися. А тепер, бач, пролітає на своєму коні, ніби мене вже немає на цьому світі. Ну нічого, ось я одужаю і буду теж робити так, як він.

ГОРНЯТКО МАННОЇ КАШІ

Мама поверталася пізно увечері. Вона нашвидкуруч варила картоплю, годувала Вікторика та мене, і ми лягали спати, бо в нас не було чим світити.

В один із таких нудних днів я відчув, що мені вже не дуже боляче ставати на п'яту.

— Мамо! — закричав я, як тільки вона повернулася з громадського двору. — Я вже можу ходити!

— Молодець, синку, — похвалила мене мама. І я зрадів, що вона мене так назвала. Бо після тих слів, що я казав Вікторикові, вона ще не називала мене сином.

Сьогодні настрій у неї був набагато кращий, ніж завжди. Мабуть тому, що вона прийшла з вузликом. Що там було, я дізнався лише тоді, коли картопелька зварилася. Мама висипала її у глибоку миску, тоді видобула з вузлика пляшечку олійки і покропила нею картопельку. І я так заходився біля тієї картопельки, що навіть забув поцікавитися, що ж іще мама принесла у тому вузлику.

Зранку я прокинувся від незвичайно звабливих пахощів. Пахло пряженим молоком. Я розплющив очі і побачив, як мама порається біля печі, а не біля плити.

— Мамо, чим це так гарно пахне? — поцікавився я. — Невже молочком?

Мама не відповіла. Їй було ніколи. Вона закрила піч заслінкою, сказала мені, щоб пообідав залишками вчорашньої картоплі і вів себе як личить гарному хлопчикові. Затим підхопила Вікторика на руки і подалася на вулицю, де на неї вже чекали дві тітки. Я бачив, як вони, перемовляючись, швидко подалися туди, де до війни був колгоспний тік, а тепер громадський двір.

А я залишився наодинці з остогидлою картоплею і надзвичайно звабливими пахощами пряженого молока.

Пахощі ті йшли від печі.

Я жував картоплю, яка знову чомусь перестала лізти в горло, хоча й була змащена олійкою, і роздумував, яке ж воно на вигляд те пряжене молоко. Невже таке, як до війни?

Нарешті не витримав, підтягнув до печі велику табуретку, виліз на неї і відсунув заслінку.

Посеред печі на купці попелу стояло полив'яне горнятко. Таке собі малесеньке блискуче горнятко і від нього линули до мого носа такі пахощі, що, як каже мама, збожеволіти можна. І пахло не лише молочком, а й молочною манною кашкою, яку я колись любив понад усе.

А може, це мені лише сниться? Треба провірити.

Я дістав кочергу і почав обережно підтягувати горнятко до себе.

Мій нюх таки не помилився. В горщику й справді була манна кашка. А зверху вона була вкрита коричневою шкуринкою.

Я так довго дивився на це диво, що в мене навіть ноги затерпли. Дивився і мучився. Я знав, що не можна нічого чіпати без маминого дозволу. І якби це було ще при татові, коли майже ніколи не хотілося їсти, я, мабуть, закрив би заслінку і зліз з табуретки. Але...

Це ж скільки часу я не пробував такої кашки? Мабуть, ще з того часу, коли з нами був татко. Тоді бабуня Настя щоранку приходила до нас із глечиком молока і одразу починала варити кашку для Вікторика. Я випрошував у бабуні шкуринку від кашки і все те, що залишилося на денці горнятка. І взагалі якби моя воля, то я завжди їв би одні лише шкуринки від манної кашки. Але з того часу, коли татко поїхав на війну, а ми подалися слідом за ним — з того часу я навіть сирого молока не куштував, не те, що кашку.

І от вона знову переді мною.

Я хотів було відсунути горнятко назад у піч, проте руки чомусь не слухалися. Мабуть, тому, що очі не могли відірватися від шкуринки. А що, коли я візьму та й трохи скуштую її? Ну зовсім трішечки, всього один-однісінький шматочок?

Я обережно сколупнув крихітний пухирець на краю шкуринки і понюхав. Слина одразу заповнила мені всього рота, і я тільки те й робив, що сковтував її. Та чим більше я її сковтував, тим швидше вона з'являлася. А в животі щось аж млоїти почало. Так, ніби хтось заходився висмоктувати все, що там було. І я чомусь був упевнений в тому, що коли відколупаю ще шматочок — млоїти перестане. Я вже потягнувся було до мисника по ложку, проте рука моя зупинилася на півдорозі від того, що в моїй голові хтось здійняв неймовірний галас.

"Не можна їсти цю кашку!" — кричав цей хтось. — Це ж не для тебе кашка, а для Вікторика! Він же зовсім крихітний, і зубків у нього ще немає!" "Та я що? Я ж нічого,— відказував тому крикунові хтось інший. — Але невже ти забув, що в цьому горщику є і моя частка? Так, так, бабуня Настя завжди віддавала її мені. І шкуринку теж, бо Вікторик її не розжує...". "Все одно не можна! — аж надривався перший. — Треба дочекатися маму і нехай вона сама все поділить!". "Все одно шкуринка буде моєю, — вперто доводив другий. — То ж чому я не можу з'їсти її зараз? О, я здогадався, що треба зробити! Я цю шкуринку з'їм і постав-

лю горнятко знову на попіл! І тоді в ньому відросте ще одна шкуринка, і мама нічого не помітить...". "Ну що ж, — нарешті поступився перший. — Хіба що одну шкуринку...".

І рука моя потягнулася до ложки...

А тоді я вже й не пам'ятаю, як воно так трапилося, що в горнятку нічого не лишилося. Хіба що трохи кашки пристало на денці. Але то вже була моя, законна кашка. Тож я вишкріб горнятко до блиску, а тоді сів і заходився думати, що ж я наробив.

І чим більше думав, тим більше мене переймав острах. Це ж що воно виходить — я з'їв те, що мав з'їсти мій маленький беззубий братик? Ой-ой-ой, як воно негарно вийшло... А ще мене непокоїло, якими очима я подивлюся на маму. Це ж перший випадок, коли я так вчинив. Звісно, мама, як завжди, нічого не зробить, хіба що похитає головою і важко зітхне. Тож, мабуть, треба придумати для неї щось таке, аби вона не так сильно зітхала...

Мама прийшла надвечір. Але тепер замість того, аби варити картопельку, вона заходилася шарувати ослін та стіл. Мабуть хотіла, щоб ми ту манну кашку їли за чистим столом. Ой, як воно недобре виходить...

— Мамо, слухайте мене, — обережно почав я. — Ви ж, мабуть, хочете, щоб я скоріше виріс, чи не так?

— Так, синку, — неуважно відповіла мама.

Вона все шарувала і думала про щось своє. І, мабуть, те, про що вона думала, було дуже й дуже не-

веселим. Ну, нічого, рідненька матусю, я тебе зараз обрадую...

— А коли я виросту, то одразу ж поїду до татка, — вів я далі — І ми з ним розіб'ємо всіх германів, і знову повернемося додому. І ти вже ніколи-ніколи не будеш більше сумувати...

Я чекав що після цього мама міцно-міцно обніме мене за такі слова. Або хоч повеселішає.

Проте мама лише кивнула головою і заходилася підмітати підлогу.

Тоді я зібрав всі свої сили і продовжував:

— А для того, щоб швидше вирости, я повинен багато їсти. Чи не так, матусю?

— Так, синку...

— Ну от, я й з'їв кашку. І тепер відчуваю, що в мене вже й ноги ростуть швидше, і руки. І, мабуть, я вже скоро поїду до татка. Поїду, мамо?

— Поїдеш, поїдеш, — все так же неуважливо відказала мама. Вона нарешті покінчила з підмітанням, затим відкрила заслінку і витягла з печі горнятко. Якусь мить вражено дивилася на нього, тоді повернулася до мене. — Це що ж ти наробив? — запитала вона, і в її голосі прозвучав такий розпач, такий розпач...

— Матусю, я...

Більше я нічого не встиг сказати. Мама однією рукою схопила мене за комір сорочки, а другою заходилася ляскати по попі.

— Ти що ж це натворив, малий негіднику? — примовляла вона. — Хіба я для тебе її варила?

Я теліпався в маминих руках, мов шкідливе кошеня. Мені аж забило подих, бо це ж вперше мама давала мені лупки!

Нарешті мама відштовхнула мене і важко опустилася на табуретку.

І тут заплакав братик. Він хотів їсти.

— Ну чим я тепер тебе годуватиму? — кинулася до нього мама. — Скажи, Вікторику, спасибі старшому братикові!

А старший братик, себто я, не знав куди подітися. Якби можна було, я б зараз віддав усе назад. Я тепер швидше вмер би, аніж доторкнувся до того клятого горнятка! Ет, і звідкіля воно тільки взялося на мою голову?

А ще мене брав розпач від думки, що відтепер мама вже точно не любить мене. І не любитиме ніколи. Бо за що ж їй любити такого шкідливого сина? І невідомо ще, чи любитиме мене й татко, коли прийде з війни і довідається, як я чиню з меншим братиком. То упрохую його навіки заснути, то з'їдаю його єдину манну кашку...

Мабуть, татко таки теж перестане мене любити. І як тоді мені бути, як жити далі? Може, треба вибачитися перед мамою і попросити її, щоб вона не розповідала таткові про цей мій вчинок? Так, іншого виходу не було...

Але чомусь я не міг видобути з себе жодного слова.

Того дня я був не єдиним, кому мама дала лупки. Ми вже засинали, коли знадвору почулися непевні кроки й у вікно хтось постукав. Мама запитала:

— Хто там?

— Це я,— відгукнулося знадвору голосом Степана Мусійовича. — Поговорити треба.

Мама вийшла у сіни, і вони почали про щось говорити. По окремих словах я лише здогадувався, що Степан Мусійович не може жити без мами, а вона щось йому на те відказувала, проте що саме, я не чув. Тоді Степан Мусійович пообіцяв, що він зробить все, аби мама купалася, як вареник у сметані. А тоді вони стишили голоси і розмовляли так аж до того часу, доки мама не вигукнула: "Що ви робите, Степане Мусійовичу? Хреста на вас немає!". Затим пролунав такий

ляпас, ніби хтось ударив праником на ставку. Потому по східцях щось загуркотіло, і мама вигукнула:

— Прошу вас більше з такими словами не ходити! — і з силою зачинила сінешні двері.

— Гаразд, тоді я прийду з іншими словами! — пригрозив знадвору Мусій Степанович, і його кроки почали віддалятися. А мама уляглася біля Вікторика, і я чув її схлипування, аж доки не заснув.

...Мати моя мала надзвичайну силу, і не тільки як на жінку. Якось ми з братом — я вже був старшокласником — ніяк не могли впоратися з колодою, що її мама попросила перенести на інше місце. Справа, себто колода, зрушила з місця лише тоді, коли мама взялася за товстий кінець, а ми з братом — за тонший.

ПОМСТА ЗА КРАДІЖКУ

Нарешті до нас прийшла саме та людина, чиєї посмішки мені так не вистачало — бабуня Настя. Вона з'явилася в своїй звичній білій кофтині, від якої так гарно пахло травами та хлібом, спеченим на капустяному листі. Бабуня поцілувала мене, і це був перший поцілунок відтоді, коли татко поїхав на війну. Затим бабуня витягла з коновки пампушку і простягнула її мені.

— Їж, дитинко, — сказала вона,— Їж та набирайся сил.

Проте я заходився їсти ту пампушку не одразу. Я довго не міг відвести від неї погляду — такою вона видавалася мені пухкенькою та хрускотливою. А що вже запашна!

Вікторика бабуня одразу ж взяла на коліна і почала легенько гуцикати. Він її теж упізнав — щось загугукав, засміявся і потягнувся до неї ручками. Бабуся видобула все з тієї ж коновки пляшечку з молоком та соскою і приклала її Вікторикові до рота. Вікторик жадібно вчепився в неї і почав смоктати так затято, що губи у нього аж бульками вкрилися.

Я їв свою пампушку маленькими шматочками, бо так було смачніше і можна їсти її довше.

— Ти чого так довго не приходила, бабуню? — запитав я її.

— Неміч мене схопила, дитинко, — відказала вона. — Так вже поперека скрутило, що, думала, вже й не розправлюся.

Але бабуся прийшла не тільки для того, аби пригостити мене пампушкою. Вона принесла ще й новину. І яку новину!

За бабусиними словами сьогодні вранці повернувся син її сусідки, Дмитро Кравчук. Той, якого мій татко разом з іншими десятикласниками повіз на війну. То Дмитро той розповів, що з ними трапилося надалі. Десь за Семенівкою їх наздогнали германські мотоциклісти. А татко, котрий їхав на передньому возі, звер-

нув з дороги і почав гнати коней навпростець через буряки до невеликої діброви. Дмитро бачив, як мотоциклісти почали обганяти батька з обох боків, а потім з діброви пролунали постріли, і мотоциклісти повернулися назад.

— Тож я прийшла вас обрадувати, що Григорій Якович живий, — закінчила бабуся, і її зморшкуваті ямочки на щоках посміхнулися до нас.

Мама кинулася їй на шию і замість радіти чомусь почала плакати. А коли виплакалася і витерла очі, то стала майже такою, якою була до війни. Проте ненадовго. Бабуся погуцикала Вікторика ще трохи, а потім зітхнула і продовжила:

— На жаль, Ганно Кирилівно, я принесла не лише гарні новини. Тобі з дітками треба берегтися.

— Берегтися? — перепитала мама, і посмішка почала сходити з її обличчя. — А кого я маю берегтися?

— Тут, слухай, діло таке. Дмитро далі розказував, що їх зігнали в одну яму вже й не пам'ятаю біля якогось села. Як полонених. То його відпустили, щоб він прийшов додому і сказав, аби приїхали родичі за іншими хлопцями. А тоді Горпина Шляхова, чий син був на підводі Григорія Яковича, закричала, що вже ніколи не побачить свого синочка і за це повинна поплатитися сім'я шкільного директора. Себто ти з дітьми.

— Господи, — зойкнула мама. — При чому тут ми? І хіба Григорій Якович по своїй волі вивіз їх? Його самого змусили це робити.

— Доню, — похитала головою бабуся Настя. — Я тільки переказала, що чула. Але думаю, що вам треба рідше потрапляти їй на очі, бо дуже вже вона лютувала. А так проведуться й інші...

І бабуся скрушно похитала головою. А ще вона розповіла, що було з нашою хатою, коли ми пішли з неї. Одразу на другий день до села в'їхали на вантажних машинах германці — ситі такі й рукави у них закасані по лікті. Вони викупалися в ставу в чім мати породила, перестріляли всіх ставкових гусей та качок і звеліли їх засмажити. Потім повиганяли людей з хат, а самі там переночували. Зранку вони всілися на машини і поїхали далі, а вже по обіді до села зайшли румуни. Ці нікого не виганяли і ні в кого не стріляли. Тільки там, де вони проходили, курку чи качку ніби корова язиком злизувала. Після них не лишалося навіть випраної одежі. До нашої хати підійшло троє румунів. Замок вони відчинили так швидко, ніби у них був до нього ключ. Незабаром з димаря пішов дим, мабуть, вони варили вечерю. А зранку румуни поїхали далі і, казали люди, що навіть дверей не замкнули. Тож бабуня лише під вечір, коли почула про це, закрила їх. Добре що хоч замок валявся неподалік від дверей.

— А от взяли вони щось чи ні, того не скажу, — закінчила бабуня. — Бо до хати не заходила. Мене саме тоді так скрутило, що й не знаю, як додому дісталася.

— Взяли, — сказала мама. — З шафи забрали геть усе. І зробили з неї, вибачайте, туалет.

Бабуню пересмикнуло. Вона перехрестилася.

— Нехай їх за це Господь Бог покарає, — сказала вона.

— А в мене ті румуни всі іграшки забрали, — поскаржився я.

...І, мабуть, Господь Бог все ж таки прислухався до бабусиних слів. Перший лист, якого ми отримали за чотири роки від батька, надійшов саме з румунського міста Плоешті. Сподіваюся, що він там в чужі шафи не зазирав і ніяких негарних слідів по собі не залишив.

І все ж я помилявся. Румуни до моїх іграшок не мали ніякого відношення.

Коли нога одужала, я одразу ж подався до Мишка Кучугурного, і він мені розповів, куди вони ділися. Як тільки румуни вибралися з нашої хати, до неї одразу ж забіг Тимко Стороженків і забрав усе, що тільки міг.

— А твоїх ведмедиків, які горох молотили, він навіть у зубах поніс, — додав Мишко. — Бо руки в нього були зайняті іншими іграшками.

За такі речі в нас не пробачали. Але самому бігти з кулаками до Тимка я не зважився, бо він був майже на рік старший і ще неясно, чи вдасться мені його подужати. Навіть з Мишком Кучугурним ми навряд чи швидко з ним впораємося. Тому я звернувся по допомогу ще й до Стьопка Садового. А от до Грицика Михайлюти я не звертався. Коли вже він не захотів зупинитися біля моєї хати, то і я без нього можу обійтися.

Тимко нас не чекав. Коли ми перебралися через перелаз, він сидів у затінку під повіткою на моєму конику і розмахував моєю шаблюкою. Побачивши нас, Тимко шаснув у повітку і виставив з дверей мого ж нагана.

— Не підходьте, а то застрелю, — попередив він.

— Бреше, — сказав я хлопцям. — Мій наган не вбиває, бо він дерев'яний.

Хлопці теж про це знали, тому ми без ніякого страху увійшли до повітки. У кутку яслів лежали мої ведмедики, що горох молотили, паровозик з вагончиками, візок і всі мої інші іграшки. Ми винесли їх надвір, тоді я підніжкою звалив Тимка на землю, усівся зверху і звелів йому поклястися, що більше він ніколи не братиме нічого чужого. А щоб клятва була міцнішою, я наказав Тимкові ще й землю їсти. Спочатку він відмовлявся. Проте я тицьнув його головою в траву і він почав жувати її.

Потому ми забрали всі мої іграшки і подалися з двору.

МІЙ ПЕРШИЙ ВІРШ

— Я мамі пожаліюся, і побачите, що вона з вами зробить! — квилив позаду Тимко. А коли ми опинилися вже на вулиці, він раптом заволав: — Дядю Свириде, мене вбивають!

Ми озирнулися. Через греблю у наш бік ішов чоловік з гвинтівкою за плечима.

— Це поліцай! — з жахом вигукнув Мишко. Він пожбурив іграшки в пилюку і подався вулицею вгору. За ним залопотів Стьопко Садовий.

Посеред вулиці залишився лише я зі своєю конячкою-гойдалкою. Я хотів пояснити тому поліцаєві, що Тимко бреше, бо ми не збиралися нікого вбивати. Ми лише забрали у нього те, що він украв, і змусили його поклястися, що більше він такого не робитиме.

— Ану, стій! — гукнув поліцай, хоча я й так нікуди не тікав.

— Ви його штиком проткніть, дядю Свириде! — не вгавав Тимко. — Так щоб аж кишки вилізли, бо він мені носа розбив!

І тут я побачив, що поліцай знімає з плеча гвинтівку. Конячка сама випала з моїх обіймів, і я щосили дременув услід за хлопцями.

— Ану, стій! — крикнув поліцай позаду і вибатькувався. — Стійте, байстрюки, бо перестріляю всіх!

Проте ми припустили ще швидше. За Мишком та Стьопком здійнялася така курява, що я їх майже не бачив.

І тут позаду бабахнуло. Та так, що аж виляски пішли. Мишко з Стьопком, мов два зайці, шаснули в дерезу, що росла над дорогою. Проте я довідався про це лише тоді, коли вискочив з учиненої ними куряви. А на тому місці, де я про це довідався, схили підніма-лися так стрімко, що коли б я став видиратися на гору, поліцай напевне наздогнав би мене і встромив мені

в спину свого багнета. То ж мені нічого не лишалося, як бігти далі.

— Стій, бо пристрелю, як щеня! — знову гукнув поліцай.

Проте мене вже нічого на світі зупинити не могло.

І тоді бабахнуло знову. Цього разу мені здалося, ніби над моєю головою щось просвистіло. І я зрозумів, що то просвистіла куля. То що ж воно тоді виходить, га? Виходить, що поліцай таки й справді хоче застрелити мене? Але за що? Невже тільки за те, що я хотів забрати, що мені належить? Ой, люди-людоньки, де ви, допоможіть!

Проте ніхто не кинувся мені на допомогу. Село наче вимерло. То ж єдина надія була тільки на мої ноги...

Я біг що було сили. Дерева та кущі так і миготіли повз мене. Ось вже видно хату нашої сусідки тітки Варвари. Ось наближається широкий провулок, що веде до нашого двору. Я вже збирався було звернути туди, проте нараз збагнув, що там навряд чи можна швидко знайти надійний сховок. І коли я буду бігати туди-сюди, набіжить поліцай і його безжальний багнет увіп'ється в спину... Ні, треба тікати далі — аж туди, де за садибою колишнього колгоспу, а тепер громадського двору працює сьогодні моя мама. А вже вона разом з іншими тітками кинеться з копачами навперейми поліцейському, і вони захистять мене від нього. Чи бодай затримають його, доки я десь не заховаюся.

Я біг і з мене поза моєю волею вилітало:

Ой, рятуйте, добрі люди,
Ой, пропаща я людина!

...Десятиліттями пізніше до мене дійшло, що в цей вересневий полудень 41-го я заговорив віршами. Вперше в житті заговорив віршами. І це були, мабуть, чи не найщиріші мої рядки.

Проте, як і раніше, ніхто не вибігав на вулицю, ніхто не кидався навперейми поліцаєві й не упрохував його не вбивати мене. А в голові все дужче бамкало, і мені здавалося, що то гупають поліцейські ноги. Я біг і навіть боявся озирнутися. Бо за той час, що я потрачу на озирання, поліцай наздожене мене, і тоді вже гострий багнет обов'язково вженеться в мою спину...

Ой, рятуйте, добрі люди,
Ой, пропаща ж я людина...

Я біг, і мені здавалося, що ці слова вимовляю вже не я, а хтось інший. А я тільки біжу, і мені в рота хтось напихає гаряче повітря. І ноги від того стають якимись ватяними. Але вже видно заворот до громадського двору, а за двором я вже бачив жінок, що вибирали картоплю.

— Ой, рятуйте мене! — крикнув я до них.

Я сподівався, що вони негайно піднімуть свої копачі і кинуться навперейми поліцаєві. І доки будуть розбиратися, що до чого, я встигну кудись заховатися.

Проте ніхто з жінок навіть не поворухнувся. Вони поспиралися на свої копачі і мовчки дивилися в мій

бік. Ніби гадали, наздожене мене поліцай, чи не наздожене. Одна лише мама зірвалася з місця, пожбурила лопату і кинулася... Але чомусь не на поліцая, аби зупинити його, — а до мене!

— Мамцю, ви на поліцая біжіть! — з останніх сил закричав я. — Зупиніть його, доки я не заховаюся!

Проте мама не слухалася. Вона бігла просто на мене і широко розставляла руки. Ось зараз вона перехопить мене, і доки я буду їй пояснювати, в чому справа, надбіжить поліцай і заколе мене...

Ні, тільки не це!

Я спритно уник маминих обіймів, різко звернув з дороги і чимдуж залопотів по ще невикопаному картоплинищу. Зненацька перечепився через якусь бадилину і впав. А коли впав, то одразу ж збагнув, що кущі вищі від мене. Тож далі я вже не зводився на ноги, а побіг рачки — туди, де перед цим бачив зарості високої, мов ліс, кукурудзи.

— Синку, зупинись! — лунало вже віддалік.

Ні, не буду я зупинятися, не можна мені робити цього, коли ще жити хочу! Треба пробиратися далі, треба заховатися так, щоб мене ніхто вже не міг знайти — ні страшний поліцай з його багнетом, ні тітки, ні навіть моя мама. Треба сподіватися лише на себе...

Нарешті ноги перестали тримати мене і я зупинився. Наді мною цілилася у самісіньке небо така височенна кукурудза, що, мабуть, і найвищий з дорослих сховався б у ній з головою. Навколо застигла глибока тиша. Лише інколи чулося приглушене шурхотіння —

то шелестіло сухе кукурудзяне листя, та ще гулко билося моє серце. Воно начебто хотіло вистрибнути з грудей. Я постояв, доки воно не почало втихомирюватися, тоді повернувся в той бік, звідкіля втікав, і почав прислухатися. Але нічого не почув, крім все того ж сухого кукурудзяного шурхотіння.

На всяк випадок я пробрався ще далі, затим усівся на землю, притулився до найтовстішого стебла і заходився міркувати, як бути далі.

А далі, мабуть, мені вже не бути. Дорога додому тепер заказана. Поліцай нізащо не пробачить, що я набив пику його небожеві. Зараз він, певно, підстерігає мене десь на околиці Пирогів. Якщо тільки оце не підкрадається до мене...

Від такої думки мене аж пересмикнуло і я з усіх сил почав прислухатися, що ж воно діється навколо.

Проте навколо, як і раніше, панувала мовчанка. Тоді я зручніше обіперся об кукурудзяну стеблину і став міркувати далі.

Єдиним моїм захисником лишалася мама. Але вона навряд чи добре розуміє, яка страшна небезпека нависла наді мною. Бо якби розуміла, то кинулася б навперейми поліцаєві, а не на мене. Та й не любить вона мене так, як любила раніше, до війни. Їй Вікторик любіший. А от татко — то інша річ. Він мене таки любить і не дав би в образу навіть тоді, коли за мною погналися б з десяток поліцаїв. І в нього зараз, мабуть, не те що гвинтівка, а цілий кулемет знайдеться. Але де його шукати?

Праворуч від мене щось зашурхотіло, і в мені все завмерло: то підкрадається поліцай! Проте це була всього лише маленька довгохвоста миша. Вона з'явилася з-за трьох товстелезних кукурудзяних стеблин, що зрослися біля землі, щось обнюхала, змахнула хвостиком і подалася в мій бік. Біля моїх ніг мишка зупинилася і поворушила носом, мовби принюхувалася, які в мене ноги — вдарять чи не вдарять. Тоді вирішила, що не вдарять, вдячно змахнула хвостиком і побігла собі далі.

Я провів її поглядом і заходився думати знову.

Отже, врятувати мене від поліцая міг лише татко. Тож треба за всяку ціну розшукати його. І це, здається, я зміг би зробити. В який бік він поїхав, мені було відомо — туди, де сходило сонце. Але як розібратися

в цьому височенному кукурудзинні, де саме знаходиться схід сонця?

Трохи згодом я згадав, чого ми з мамою натерпілися, коли подалися слідом за татком, і вирішив, що, мабуть, буде краще зачекати татка тут. Атож, кращого місця, ніж отаке густе кукурудзиння, не знайти. То ж я тут житиму, аж доки татко не повернеться з війни. А тоді я вибіжу назустріч і розповім йому все-все.

Зненацька я відчув, що страшенно голодний. Мені аж під грудьми млоїло. Я озирнувся, аби знайти щось таке, щоб його можна було з'їсти. Просто переді мною звисав зі стеблини величезний качан кукурудзи. Я взявся біля того місця, де було поруділе волоття, розчухрав надвоє листя і впився зубами в крупні, ще нетверді зернята. Проте вони виявилися такими несмачними, що я сплюнув на землю. Ні, треба пошукати щось інше. Але що саме? От коли б я був біля нашої хати, то вже давно знайшов би кущик пасльону чи грушку, чи ще щось. Але отут, де всюди лише кукурудзиння... Стривай, а чому б у цій кукурудзі та не ріс паслін? Он у нашому городі він понад усе полюбляє саме кукурудзу...

І я обережно, дослухаючись на кожен шурхіт (чи не підкрадається, бува, поліцай), подався на пошуки пасльону.

Шукати довелося не так вже й довго. Незабаром я побачив розлоге товстеньке стебельце зі стиглими, аж синюватими, ягідками. Вони виявилися надзвичайно смачнючими, шкода лише, що їх було небагато. Проте неподалік я побачив ще один кущик, за ним ще...

Нараз я опинився на краю кукурудзяного поля. За кілька кроків від нього бігла собі кудись нешироka польова дорога, вкрита товстим шаром м'якої пилюки. В тій пилюці пролягала глибока колія. По той бік дороги в дві шеренги стояли дерева, а за ними розкинулося неосяжне, аж до самісінького краю, скошене пшеничне поле. На ньому то тут, то там були розкидані скирти.

За крок від мене хтось залишив чималий оберемок соломи. Вона трохи підіпріла знизу і над нею тоненько дзвенів стовп мошкари. Дивно. Зазвичай такий стовп я зустрічав біля ставу та ще у видолинку шкільного садка. А тут — сухо, кукурудза, дорожня пилюка...

Проте вона дзвеніла. Густий, рухливий рій майже напівпрозорої мошкари. Загострений від землі, мов дзиглик, цей рій все піднімався і розширявся — і так, розширяючись, сягав аж у небо. Безліч маленьких створіннячок перелякано кидалися туди-сюди і дзвеніли так, що їхній багатоголосий стогін зливався в одне розпачливе волання. І чим нижче сідало сонце, тим розпачливішим воно здавалося. Зненацька звідкілясь дмухнув вітерець, рій гойднувся до мене, задзвенів мені у вуха — і я раптом відчув, що починаю стрімко зменшуватися. Ще трохи — і я закружляв разом з іншими мушками, і став одною із них. Мене охопили розпач і жах, і безнадія, і розпука, я все швидше і швидше кружеляв, і з мого горла виривався один лише пронизливий крик: "Ой, мамо... мені холодно і страшно, і я замерзаю.... зігрійте мене і пожалійте... ой, мамо, мамо...". А потім мошкару звіяло кудись крижаним вітром, і я щез разом з нею...

ПЕСИК ЗНАХОДИТЬ МЕНЕ

А коли в голові моїй трохи розвиднілося, виявилось, що мені вже не було страшно. І холодно теж не було, бо щось зігрівало мене. Я ще не розплющував очей, але вже знав, що це "щось" було добрим і кудлатим. Наразі воно вдоволено позіхнуло, аж заскавуліло, тоді взяло і пройшлося по моєму вуху шорстким вогким віхтиком.

Я розплющив очі. І зовсім не здивувався від того, що це "щось" виявилося чималим песиком, а вогкий віхтик — його язиком. Побачивши, що я розплющив

очі, песик аж знетямився з радощів і кинувся облизувати мене ще завзятіше. Я зі сміхом відсторонив від себе рудуватий собачий писок, тоді міцно охопив руками собачу шию і знову заснув. І снилося мені, що я лежу під сонечком у нашому садку і навколо все так гарно, і один лише мамин голос непокоїв мене. Був він якимось сполошеним і безнадійним, він безустанно кликав мене: "Синку, синочку, де ти?".

"Я тут, мамо!" — відгукнувся я уві сні і тут же прокинувся.

Ранкові сутінки стояли по шию у білому холодному тумані. Моє обличчя було таким мокрим, що по ньому сповзали краплини. Проте холоду я не відчував, бо мене, як і раніше, зігрівав своїм гарячим тілом рудуватий песик. Я потягнувся і тут же знову почув віддалік:

— Синочку, де ти? Відгукнися!

— Я тут, мамо! — подав я голос. І не відчув його. З мого рота вирвалося якесь невиразне: "И-и...".

Сон миттю покинув мене. Я сів і ще раз спробував відгукнутися. Проте з горла виривалося одне і те ж: "И-и...".

І все ж мама почула мене. Незабаром пролунав шерех, тоді м'яко затупали швидкі кроки, і дужі мамині руки підняли мене аж до неба.

— Синочку, знайшовся...

Вона несла мене дорогою, і мені було так затишно й тепло, начебто до мого боку все ще притискався песик. А де ж він сам? Ага, оно біжить поруч, майже

біля маминих ніг. Біжить, позирає на нас і радо метляє кудлатим хвостом.

"Мамо, цей песик знайшов мене уночі і не дав замерзнути!" — хотів гукнути я мамі, проте з мого горла вирвалося лише те огидне "И-и...".

Мама, здається, теж зрозуміла, що з моїм язиком щось трапилося. Вона опустила мене на землю і злякано запитала:

— Що з тобою, синку?

Я хотів відповісти, що не знаю, проте язик мій геть перестав мене слухатися. Я тужився з усіх сил, але не міг витиснути з себе ані слова. Тільки й того, що замість "И-и..." почав вимовляти "М-мм...".

— Господи Боже мій! — вжахнулася мама. — Та тобі ж мову одібрало!

Що то значить "одібрало мову", я вже знав. Якось татко приніс цілу банку морозива і, доки вони з мамою балакали, я з'їв майже половину. Після цього в мене заболіло горло і я не розмовляв цілих два дні. Тому мамині слова мене тепер не дуже злякали. Подумаєш, відібрало мову! Через два дні я знову заговорю. Тим більше що мені навіть горло не болить...

Я міцніше охопив мамину шию і заплющив очі. Отак би завжди сидіти на теплих маминих руках, і щоб у світі нікого більше не було — тільки я, татко та мама з Віктором!

І тут я пригадав учорашнє. Пригадав поліцая і його страшну лайку. А ще його блискучий багнет і постріли, спрямовані в мене.

І мене наче окропом ошпарило.

“Мамо, не поспішай до села! — пробував я закричати до мами. — Давай-но краще подивимося, чи не засів він десь за кущами!”

Проте, як і раніше, язик мій не хотів слухатися. А мені й справді почало ввижатися, що поліцай таки точно сидить он у тих кущах край села, і мама іде просто на нього і нічого не бачить.

“Мамо, зупинись! — аж надривався я. — Мамо, я не хочу до села!”

Проте мама, як і раніше, не розуміла мене. Вона йшла дорогою і промовляла сама до себе: “О Господи Боже мій... О Господи Боже...”. І чим більше примовляла, тим швидше йшла. А коли показалися перші пирогівські садки, мама майже бігла.

І тоді я все зрозумів. Поліцай і насправді десь таки сидить за кущами зі своїм гострим багнетом. І мама таки й справді несе мене до нього на розправу. Може, він їй сказав: “Коли не хочеш привести свого сина, який побив мого небожа, то я вас із Вікториком оцим штиком...

І я почав вириватися з її обіймів, але мама мене не слухала. Я благав її, аби вона відпустила мене на землю, щоб я міг знову втекти. Але мама не слухала. Я намагався крикнути їй, що розкажу, яка вона погана, таткові, коли той повернеться з війни.

Проте нічого не допомагало. Мама пригортала мене до себе з такою силою, що я не міг поворушити ні ногою, ні рукою. Та й якби можна було ворушити,

я вже цього не зробив би, бо тепер мені відібрало не лише язик. Тепер все моє тіло здавалося мені однією болючою раною, в яку має ось-ось увійти безжальний поліцейський багнет.

Але, на моє щастя, того ранку поліцай так і не стрівся нам. Чи то ще не прокинувся, чи не чекав, що до шкільного саду, за яким стояла наша хата, ми проберемося навпростець — городами.

За цей час, що я ховався в кукурудзі, в селі щось змінилося. Звідусіль долинав гуркіт моторів і чужі, різкі, мов постріли, чоловічі голоси. А ще — кудкудакання сполошених курей, пронизливий вереск свиней та розгублене собаче валування. Від такого рейваху мій Песик — так я його називав — підібгав хвоста і почав відставати. Він був готовий будь-якої миті чкурнути назад.

— Песику, хоч ти не кидай мене! — попрохав я його. І вже не здивувався, що з мене вихопилося одне лише мукання. Все ж Песик зрозумів мене, бо знову підняв догори хвоста і побіг поруч.

Але тільки-но ми збиралися виходити з саду у двір, як він знову підібгав хвоста і тихенько загарчав. І в ту ж мить до нас долинуло грізне:

— Гальт!

А тоді з-за куща жасмину вигулькнув німець у касці і наставив на нас автомата.

— Це ми, — сказала йому мама. — Ви мене вже знаєте. Вчора я цілий вечір виносила свої речі. А оце ось сина знайшла...

Схоже, німець нічого з тої мови не зрозумів, проте маму впізнав. Він опустив автомата і кивнув головою: проходьте.

І ми пішли. Проте мама попрямувала не до хати, а до клуні, що стояла в кінці двору, біля підніжжя зарослого бур'янами старого кургану. Песик, ховаючись за мамину спідницю, все озирався на німця і не переставав погрозливо гарчати. Мабуть, він не любив німців.

ВОРОЖКА

Мама опустила мене на землю біля клуні і сказала:

— Тепер, синку, нам з тобою доведеться жити тут. Бо в нашій хаті староста поселив німецького начальника, а нас вигнав до клуні.

Я увійшов за мамою до клуні і озирнувся. Мотлох, якого тут було повно, тепер кудись щез. Земляна підлога була чисто підметена. На тому місці, де ще вчора валялася борона з кількома зубцями, стояв тапчан, на якому любив відпочивати татко. Біля тапчана валялися два великі вузли з нашою одежею. Посеред клуні стояв старий стіл, який мама давно вже збиралася викинути, та все не мала на те часу. І от тепер він став нам у пригоді. А от широкого маминого й таткового ліжка з пуховими подушками не було. Мабуть, на ньому тепер

спав німецький начальник. Зате було моє ліжко. Воно стояло під маленьким, в одну шибку, віконцем.

На тапчані солодко позіхав Вікторик. І вигляд у нього був такий затишний, що мої жахи почали кудись помалу віддалятися.

Мама всадовила мене біля столу, поклала три варені картоплини в мундирах. Тоді трохи подумала і поставила переді мною мою маленьку глибоку мисочку. Капнула в неї трішки олії, просолила її і сказала:

— Їж, синочку. І вибач, що залишаю тебе одного.

Мабуть, на моєму обличчі відбився переляк, тому що вона поспіхом додала:

— Та ти не бійся, тут тебе ніхто не помітить. А коли що, ця собачка тебе захистить. Правда, цюцю?

Песик з готовністю заметляв хвостом, начебто хотів запевнити маму, щоб вона в його хоробрості не сумнівалася. Мама погладила по голові спочатку його, тоді мене і додала:

— Після роботи я забіжу до бабуні Насті. Може, вона порадить, як вилікувати тебе. А поки що сидіть тут і не виходьте надвір.

По тому мама взяла Вікторика на руки і вони пішли. Я негайно закрив двері защіпкою, щоб, не доведи Боже, не увірвався поліцай. А тоді ми з моїм Песиком накинулися на картопельку. О, як же ж вона нам смакувала! Я навіть вилизав мисочку. Шкода лише, що в маленьку мисочку обличчя моє не влазило, то ж залишки олійки потрапляли більше на підборіддя, ніж на

язик. Проте Песик лише зрадів цьому, бо коли він доїв лушпайки, то заходився облизувати мене.

Потім ми з Песиком усілися біля вікна і почали дивитися, що робиться у дворі. Там все так же ходив з автоматом той німець, що пропустив нас. Мабуть, він був вартовим.

Нараз на вулиці загуркотіло. Велика лакована легкова машина завернула у наш двір, погойдалася на вибоях і розвернулася біля ганку. З неї проворно вискочив шофер-германець, поспіхом оббіг машину і відчинив двері з іншого боку. Звідтіля повагом вибрався опасистий германський командир із розцяцькованим коміром і став підніматися по східцях. Вартовий клацнув підборами і виструнчився так, начебто зібрався стрілою злетіти у повітря. Та як тільки за опасистим зачинилися двері, вартовий перестав тягнутися до неба, поменшав на зріст і заходився мирно балакати з шофером. Кілька разів то один, то інший позирали в мій бік. На всяк випадок я відсунувся від вікна і спостерігав за тим, що діялося в нашому дворі, уже віддалік. Проте там нічого такого вже не відбувалося. Шофер схилився на руля і заснув, а вартовий знову заходився ходити попід вікнами.

А ще через деякий час на вулиці застрекотіло і в двір влетів мотоцикл. Він зупинився поруч з машиною, мотоцикліст на ходу вихопив з сумки якогось паперового пакунка, одним стрибком злетів на ганок і щез за дверима. За мить він знову з'явився на ганку, зістрибнув з нього до мотоцикла і знову вилетів на вулицю.

А ще через якийсь час у дворі з'явився староста Степан Мусійович. За ним ішов той поліцай, що стріляв у мене.

Серце моє зупинилося. Це все. Ось зараз вони повернуть до клуні — і мене більше ніколи не буде на цьому світі... Жах скував мене, мов крига річку. В голові промайнула думка, що треба заховатися за Песика, проте я не міг навіть поворухнутися.

На моє щастя, староста з поліцаєм рушили до шофера. Староста шанобливо схилився перед ним. Ще шанобливіше схилився поліцай, котрий ховався за його спиною. Тоді староста про щось запитав шофера. Мабуть, питався, де мене зараз знайти. Шофер якусь хвилину дивився на нього, затим сказав якесь слово і змахнув рукою: мовляв, геть звідсіля!

Степан Мусійович схилився перед ним ще шанобливіше, і вони разом з поліцаєм подалися з двору. Шофер з вартовим провели їх поглядами, доки ті не сховалися за закрутом дороги. Тоді вартовий зобразив собачку, що служить на задніх лапках, і вони обидва зареготали. А мені чомусь стало так гарно, як і до війни не завжди бувало. От, виявляється, які вони гарні люди, ці німці! Куди кращі, ніж наші староста з поліцаєм.

Коли сонце піднялося високо вгору, опасистий вийшов з хати і вони з шофером кудись поїхали. А я ще трохи подивився і сам не зчувся, як заснув.

Розбудив мене стукіт у двері. То повернулася з роботи мама. Разом з нею прийшла згорблена бабуся, яку в нашому селі називали ворожкою. Це була дуже

стара жінка з розкошланим волоссям — таке волосся я бачив тільки на малюнках про бабу Ягу — і чорними, як вуглинки, очима. Ворожка озирнула клуню, в якій ми тепер поселилися, і докірливо похитала головою. Тоді всадовила мене на табуретці, звеліла розкрити рота і сказати "а". Я старався з усіх сил, але мені так і не вдалося цього зробити. Ворожка підняла очі до стелі, трохи подумала і сказала мамі:

— То в нього з переляку. Ну нічого, ми зараз його яйцем викачаємо.

Проте не допомогло і яйце. І що вже ворожка зі мною не робила — клятий язик все одно не слухався мене. Врешті решт ворожка відступилася. Вона втомлено сіла на ослона і призналася:

— Тут, Ганно Кирилівно, я безсила. Схоже на те, що сина вашого дуже вже перелякали.

Мама схопилася за серце.

— Що ж тепер робити? — простогнала вона.

— Лишається тільки молити Бога, щоб змилувався над хлопцем. Ні, ні, нічого мені не треба! — замахала ворожка на маму, котра збиралася тицьнути їй якийсь вузлик. — Баба Настя заплатила за все.

Вона важко підвелася і зачовгала до дверей. Проте біля порога повернулася, начебто щось згадала.

— Було б краще, якби ти виїхала кудись, — сказала вона.

— Навіщо? — розгублено запитала мати.

— Не буде тобі з дітьми щастя в цьому селі.

— Це через чоловіка? — здогадалася мама.

Ворожка не відповіла. Тільки звела гузкою свої тонкі губи.

— Але ж він не винен, — продовжувала мама. — Йому самому наказали везти тих хлопців. То при чому тут я і діти?

— Ой, доню, доню, — похитала головою ворожка. — Он над тією комсомолкою з райкому страшно поглумилися біля німецького штабу, а потім повісили. А що вона їм зробила? Нічого. Сільрадівську секретарку Горпину румуни як забрали з собою, то вона й досі не повернулася. Позавчора стару Матвієнчиху, ту, чия хата є крайньою на градизькій дорозі, спалили в повітці живою. Разом з пораненим, що там ховався.. Так що зараз нікому нічого не доведеш. І ще б я тобі порадила...

Вона розкрила кошовку, подлубалася у ній і простягла мамі якусь пляшечку.

— На всяк випадок змаж цим зіллям шкіру і на ній одразу ж з'являться пухирці, — сказала вона. — А коли цього буде мало, то роздряпай їх і все обличчя покриється виразками. Як у заразної.

Мама трохи повагалася, потім все ж взяла ту пляшечку. І раптом розплакалася.

Ворожка нахмурила брови:

— Плач не плач, а мазатися треба. А то з твоєю вродою і до біди недалеко. І вибирайся звідсіля якнайшвидше. Бо все одно тут тобі жити не дадуть.

Коли ворожка пішла, мама опустилася на ослін і важко задумалася. Я теж почав думати над тим, чому нам тепер жити не дадуть.

А потім мені закортіло поглянути, що ж було в тому вузлику, від якого відмовилася ворожка. Я обмацав його і зрозумів, що в ньому були курячі яєчка. Цілих п'ятеро.

"Можна взяти одно?" — хотів попросити я. Проте в мене, окрім мукання, знову нічого не вийшло. Все ж мама відірвалася від своїх думок, поглянула на мене і здогадалася.

— Їсти хочеш? — запитала вона.

Я посилено закивав головою. Мама достала картоплину з коновки, яку, мабуть, не доїла на громадському дворі, тоді витягла з вузлика яєчко і подала мені.

— Їж, — сказала вона і знову задумалася про щось невеселе. В руках вона крутила пляшечку, що її дала ворожка.

А мені вже думати було ніколи. Я надпивав яєчко, закусював вареною картопелькою і думав, що якось воно та перебудеться.

Те ж саме, мабуть, думав і Вікторик, котрий не відривав від мене очей. Він раптом простягнув руку до яєчка і запхикав. Мабуть, йому теж захотілося їсти.

ТАКА СТРАШНА МАМА

Мама погодувала Вікторика гунькою, вклала на тапчані і лягла поруч. Улігся і я. Голова моя була біля вікна, у нього зазирав місяць і посміхався мені. Я теж йому посміхнувся і заплющив очі. Затим відштовхнувся від землі і вільно, як птаха, здійнявся у повітря.

Спочатку я здійнявся високо, аж під хмари. Тоді трохи опустився, бо побачив унизу щось схоже на мого коня-гойдалку з розкішною гривою. Те щось з усіх сил працювало ногами, проте залишалося на одному місці. Мені стало цікаво, як це в нього виходить, то ж я розвернувся і, мов по льодянці, сковзнув униз по місячному промінчику. Проте не встиг я торкнутися ногами землі, як зненацька навколо мене виросли кущі дерези. Якусь мить вони стояли непорушно, а тоді заворушилися, і з них виглянула заросла потвора з ведмежою пащекою і пов'язкою поліцейського. Потвора насторожено повела очима туди-сюди і зупинила свій погляд на мені. Вона радісно ощирилася, затим виставила перед собою гвинтівку з блискучим багнетом і кинулася на мене. Я хотів закричати, проте мені щось здавило горло; хотів злетіти у повітря, як оце щойно злітав, проте чомусь розучився. То ж я, немов миша, шмигнув у траву і почав утікати від потвори. Я біг і біг, а за моєю спиною, з гуркотом, схожим на гуркіт у ринві, куди провалився шматок черепиці, били в землю ковані чоботи, і вся земля аж здригалася від того гупання.

Картопляне бадилиння, в яке я вскочив, раптом ожило, почало виростати на очах — і вже навколо загойдалися чорні гадючі голови. Вони прицілювалися до мене маленькими білими очицями, а найближчі широко роззявляли пащеки і кидалися у мій бік. Здавалося, ще трохи — і котрась із них вчепиться кривими зубами в моє горло, де ховалося всеньке моє життя. Я намагався закричати, покликати хоч когось на поміч, проте в грудях застряг липучий клубок і нічого не пропускав. А тупотіння за моєю спиною все гучнішало, і я серцем відчув, що тепер на порятунок сподіватися нічого. Але все ж біг, з останніх сил перебирав неслухняними, якимись ватяними ногами, а зміїні голови все швидше розгойдувалися навколо. Ось одна з гадюк почала заплітати мені ноги, інша звелася на хвіст і кинулася на мене...

Несподівано серед голого степу, куди я вилетів з картоплинища, виник зарослий бур'янами глибокий глиняний кар'єр. Я з розгону шугонув у нього, і полетів, як стриж, уподовж жовтої, з білими крапатими розводами, стіни. Хапливим поглядом видивлявся я бодай найменший виямок, щоб забратися до нього. Нарешті знайшов і почав швидко-швидко розчинятися в глині, аж доки над нею лишилися лише мої очі, аби бачити, коли минеться небезпека. Та й то для обережності я їх примружив, щоб, бува не відбилося від них сонце, бо воно саме піднялося над глинищем.

Обдурений поліцай промайнув над краєм урвища, і незабаром його ковані чоботи загримкотіли уже десь

у глибині степу. Розплющив я очі і почав було відділятися від стіни, проте почулися ще одні кроки — вже не поліцейські, а інші, легші і вкрадливіші. І тоді я всім своїм тілом відчув, що тепер мені вже не врятуватися...

Над краєм урвища, мов місяць з-за обрію, випливло чоло, перенісся і, зрештою, все обличчя моєї мами. От вона вже до пояса нахилилася над глинищем, її примружений погляд заходився обмацувати дно глинища, липучі вологі стіни, він все ближче й ближче підбирався до мене, до моїх очей. Мені хотілося гукнути: "Мамо, мамусенько рідна, не треба, це ж я, ваш син!" проте не встиг цього зробити, бо мамин погляд вже зупинився на моїх очах і спалахнув, як блискавка

уночі. А тоді мама зловтішно посміхнулася не своєю, а якоюсь нелюдською вже посмішкою і високо підняла руку — підкликала поліцая...

Я прокинувся і відчув, що піді мною мокро. Місяць все так же дивився у віконечко, проте вже без посмішки, бо з напівтемряви на мене стрімко напливало мамине обличчя. Серце моє вже готове було відірватися від тіла, проте мама виявилася швидшою.

— Що з тобою, синку? — скрикнула вона.

І з її переляканого голосу я зрозумів, що це не та мама, яка мені щойно привиділася, що то всього був лише страшний сон, а справжня мама — ось вона і ніякому поліцаю вона не збирається мене віддавати.

— Тобі щось приснилося? — здогадалася ця, моя мама.

Я швидко закивав головою. Так, мамо, так, мені приснився такий страшний сон, що якби ще трохи — і серце моє розірвалося б! То ж прошу вас, не відходьте від мене, посидьте поруч, доки я знову не засну. Може, тоді та, інша мама, більше не появиться..

Все це я хотів сказати мамі, проте від пережитого не міг навіть "И-и-и" сказати.

Мама помацала мені чоло, похитала головою і пішла в темряву до Вікторика.

А я майже до світання не склеплював повіки. Я боявся, що як тільки заплющу очі — той жахливий сон знову прийде до мене.

... — Ййо-ойй...а-а-а...ййо-ойй...

Вони з'являються тихі й маревні, як подих потойбічного вітру. З'являються невідомо звідкіля. І куди щезають по тому — ніхто не відає. Проте як тільки відтане земля, і до сонця спрагло потягнеться все живе й щойно народжене — з землі виростають стовпи рухомої мошкари і озиваються до світу міріадами розпачливих і беззахисних дитячих голосків:

— Ййо-ойй...

Хто вони, ці крихітні, майже невидимі істоти, що, здається, складаються з одного лише безнадійного волання?

Інколи мені ввижається, що це плачуть сироти в голодному і запісяному дитячому будинку, куди забули дорогу навіть няні. Вони забули всі людські слова, а може, й не знали про їхнє існування. То ж з їхніх захриплих горлечок виливається одне лише нескінченне тихе і розпачливе скигління.

А може, я помиляюся. Може, кожна з цих крихітних, напівпрозорих створіннячок вигукує до світу щось своє? Може, розповідає про свою пропащу долю, про мрії, що так і залишилися нездійсненими, про любов, якої так ніколи й не звідали. І не їх погойдує на своїх крилах цей теплий вітерець, не їм світить це лагідне весняне сонце, не для них цей веселий пташиний щебіт.

Вони не від цього світу. Цей світ їх не приймає. Вони — нізвідки, як душі немовлят, зароджених в нелюбові і позбавлених материнського лона.

І чим більше мені років, тим частіше здається, що в цьому беззахисному хорі чути і мій голос.

ГРУДКА ЦУКРУ

Наступного ранку мама прив'язала Песика надворі біля дверей, бо негоже собаці жити в помешканні. По тому взяла на руки Вікторика і знову пішла на свій громадський двір. Вартовий — тепер це вже був інший німець — повагом походжав перед нашою хатою. Опасистого німецького командира не було, він кудись поїхав на своїй машині ще вдосвіта.

Я сидів біля вікна, дивився на вартового і думав, що ж це за дивні такі люди, ці німці. З одного боку ніби добрі, бо прогнали геть старосту з поліцаєм. А з іншого — вішають комсомолку з району і спалюють стару бабу з пораненим. То як дізнатися, які з них добрі, а які погані?

До кінця додуматися я не встиг, бо за дверима почав скавуліти мій Песик. Мабуть, йому було нудно одному.

Якби це було до війни, я одразу вийшов би до нього. Але тепер у нашому дворі походжав вартовий, і я ще не знав, сподобається йому чи ні, коли я вийду надвір.

Все ж я набрався сміливості, повільно, щоб не дуже скрипіли, прочинив двері і просунув голову в щілину. Песик заскавулів голосніше, і вартовий озирнувся на

його голос. Він побачив мою голову, якусь хвилину розглядав її, тоді відвернувся від мене і пішов своєю дорогою. І я здогадався, що він не має нічого проти того, аби я вийшов.

То ж я причинив за собою двері й усівся поруч з Песиком.

На радощах Песик облизав мене всього, а тоді ми всілися рядочком на призьбі і стали дивитися, як походжає вартовий. Він був довгий, якийсь цибатий і ступав, наче журавель на болоті. Цікаво, думав я про себе, який він насправді, цей німець — добрий чи злий?

Нараз німець зупинився і став уважно розглядати нас із Песиком, мов якусь дивовижу. І раптом засміявся — мабуть, ми йому здалися двома братами-песиками. А тоді він перестав сміятися і поманив мене пальцем.

В мене всередині все похололо. Ет, і навіщо я тільки вийшов надвір? Сидів би собі біля віконця, і нікому не було б до мене ніякого діла!

Вартовий поманив мене вже більш рішуче. Його палець так і наказував мені підійти ближче, інакше...

І я поволеньки, наче мене тягнули на орчику, підвівся з призьби і почеберяв до вартового. І чим ближче я підходив, тим більше холонуло мені в грудях. А що, коли староста розказав їм, який я поганий, а вони прогнали його з поліцаєм лише тому, що самі хотіли застрелити мене?

Ой, мамо-мамочко...

Я йшов до нього і відчував, що мені по ногах стікає теплий струмочок. Зараз, ось зараз вартовий підніме на мене свого автомата і вистрелить...

Проте вартовий нічого такого не робив. Навпаки, його губи розтягувалися у посмішку і зморшки навколо очей теж примружувалися, ніби йому було дуже приємно бачити мене. А коли я підійшов зовсім близько, вартовий вільною від автомата рукою погладив мою голову і сказав:

— Кіндер... гут кіндер.

По тому та ж рука полізла до кишені, й нараз перед моїми очима виникла синювата грудка колотого цукру. Вона була завбільшки з гусяче яйце. Вартовий тицьнув його в мою руку, затим розвернув мене і дав легенького шльопанця під попу. Затим ніби нічого й не сталося, знову закрокував уподовж нашої колишньої хати.

А я навіть забувся сказати йому "дякую", як мене колись вчила мама, і чимдуж кинувся до клуні. Тут я усівся на ліжку й почав облизувати грудку з усіх боків.

"БИЙ КРАСНОПУЗОГО!"

Таких солодощів я вже давно не куштував. Ця грудка цукру смакувала мені не менше, ніж довоєнна київська помадка...

Так я розкошував доти, доки грудка з гусячого не перетворилася на куряче яйце. А тоді перед очима

зринули горнятко з-під манної каші і засмучені мамині очі. І хоч мені над усе хотілося лизати цю грудку, доки від неї нічого не залишиться, я все ж змусив себе покласти її на стіл. Нехай прийде мама і побачить, що я не такий вже й жадібний, як вона думає. Нехай знає, що не тільки вона може щось приносити зі свого громадського двору! От. А щоб я все таки не міг передумати і запхнути залишки цукру до рота, я примусив себе знову вийти надвір.

Я вже не криючись, зачинив за собою двері і, коли вартовий повернувся до мене, сказав голосно, як личить вихованому хлопчикові:

— Дякую вам, дядю німцю...

І тут же згадав, що в мене виходить лише мекання. Вартовий пильно подивився на мене, чогось зітхнув і тут же поспішливо змахнув рукою: мовляв, геть з-перед моїх очей!

Мабуть, вартовий боявся, що його опасистий начальник розсердиться, коли побачить, як він дружить з німим хлопчиком.

То ж я обійшов клуню і опинився серед густих кущів нехворощі. Вони пахли так незвичайно і гарно, що мені аж в голові легенько запаморочилося. Я над усе полюбляв саме ці кущі, бо вони такі м'які, що на них можна вилежуватися, мов на перині. А ще вони такі густі і високі, що ними можна непоміченим пробратися аж до таких же непрохідних кущів дерези, котрі нависають над вулицею. А ще я любив ці кущі за те, що в них можна гратися у жмурки чи навіть в партизанів...

Атож, в партизанів. Це була наша найулюбленіша гра. Ми з Толиком Тонківським, Стьопком Садовим, Грициком Михайлютою та іншими хлопцями могли гратися в партизанів зранку до вечора.

Але, на жаль, Толик не повернувся. Як поїхав кудись лікуватися ще до війни, то й не повернувся. А хлопців опісля відвідин Стороженкового Тимка я ще не бачив.

Це ж скільки часу відтоді пройшло? Мабуть, з тиждень. Що ж, доведеться поки що партизанити самому...

Я впав на коліна і почав скрадатися між кущами нехворощі. Тоді проліз через непролазну дерезу хідником, про який було відомо лише нам, партизанам, і став спостерігати за тим, що робилося на вулиці.

Проте на вулиці не було нічого цікавого. Хіба що посередині виднілися глибокі й широкі сліди від вантажних машин, а ближче до краю засохлі кавалки землі, що їх вирвали танкові гусениці.

Я вже хотів знову повернутися до клуні, коли завважив, що з-за рогу вигулькнув мій приятель Стьопко Садовий. Він їхав верхи на лозині. Коли Стьопко порівнявся зі мною, я висунувся з дерези по плечі і покликав його до себе.

Стьопко вражено вирячився на мене. І тоді я згадав, що вже не можу говорити, як всі люди. То ж я роззявив рота і тицьнув пальцем на язика, аби він все зрозумів.

Проте Стьопко зрозумів мене зовсім не так, як я сподівався. Коли я показав на язика, очі йому стали круглими, рот якось дивно скривився, і Стьопко

рвонув від мене так, що за ним аж курява здійнялася. Не зупиняючись, лопотів він своїми босими ногами униз — туди, де перед закрутом дороги виднівся край сільського ставу і де був вигін, на якому завжди збиралися хлопці з нашого кутка.

Я дивився йому вслід і ніяк не міг збагнути, що його так налякало. Невже тільки те, що я перестав розмовляти, як всі?

Нарешті, я зважився. Обережно, тримаючись якомога ближче до кущів (на той випадок, коли зненацька з'явиться поліцай), я подався слідом за Стьопком. Як же я забув, що саме в цей час всі хлопці збиралися на тому вигоні!

При згадці про них на серці мені потеплішало. Хто-хто, а вже хлопці зрозуміють, що я хоч і перестав розмовляти, як всі, проте гратися ми можемо, як і раніше.

І справді, хлопці вже зібралися. Їх було навіть більше, ніж завжди. Серед них я побачив Стороженкового Тимка. А ще там було кілька хлопців не з нашого кутка. Я тільки знав, що один з них доводився двоюрідним братом Тимкові, а ще один був товаришем того брата. Вони оточили Стьопка, який їм щось розповідав і весь час розмахував руками. Я дуже здивувався, коли побачив, що Стьопко так розмовляє з чужими. Адже він був моїм товаришем, а не їхнім.

Нараз Тимків брат помітив мене і щось сказав хлопцям. Вони, як один, розвернулися в мій бік і завмерли. А тоді наперед вискочив Тимко і заволав:

— Бий його! Бий німого краснопузого!

В мене полетіли грудки. Одна з них боляче вцілила під горлянку. Я повернувся і побіг. А хлопці загаласували як скажені і ще кілька грудок вдарили мене в спину.

З розгону я влетів на подвір'я і озирнувся. Я гадав, що хлопці відстануть і повернуться на вигін. Проте їхня ватага теж влетіла на подвір'я. Попереду біг Тимко і кричав найголосніше за всіх. По дорозі він десь прихопив замашну лозиняку і тепер розмахував нею так, що я зрозумів: зараз мені буде непереливки.

Я ще ні разу нікому з хлопців не піддавався і не відступав перед ними. Татко якось казав, що немає нічого гіршого, ніж здаватися на чужу милість. Тож мені, аби не здаватися на милість цього злодюжки Тимка Стороженкового, треба битися. Але ж їх он стільки, а я один. Навіть Стьопко біжить з ними...

Я озирнувся в пошуках хоч якоїсь допомоги. Песик мій аж надривався, проте він був прив'язаний. А біля нашого колишнього ганку стояв знайомий мені вартовий і спостерігав за нами. Ні, навряд чи він мене захистить, навряд чи стане втручатися у дитячі бійки.

Що ж, доведеться битися самому. Я стиснув кулаки і повернувся до переслідувачів.

Та коли хлопці були майже поруч, вартовий раптом скинув з плеча автомата, націлився на них і крикнув грізним голосом:

— Цурюк!

Хлопці зойкнули з переляку і помчали назад. Лише Стьопко зашпортнувся об щось і зарився носом

у спориш. Проте тут же підхопився і подався за іншими. А вартовий знову закинув автомата за спину, тоді вклав до рота два пальці і свиснув так, що аж у вухах залящало. По тому, ніби злякавшись свого ж свисту, він зробив сердите обличчя і махнув мені рукою: ти теж щезай з-перед моїх очей!

І я щез, хоча вже й не дуже боявся його. Бо не може бути злою людина, яка пригощає тебе і проганяє твоїх ворогів.

Все ж не слухатися його я не посмів. Поспіхом відв'язав Песика, що аж не тямився з радощів і разом з ним подався за клуню.

Зупинилися ми в кущах нехворощі. Тут було затишно і мирно. І навіть не вірилося в те, що тільки-но під'юджені Тимком хлопці збиралися відлупцювати мене, як сидорову козу. Але мені й досі саднило під горлянкою і боліло межи лопаток. Я всівся на жмут сухої трави, обійняв Песика і заплакав. Плакав не від того, що було боляче, а від того, що зовсім ще недавно хлопці дружили зі мною і ми разом гралися, а тепер вони ганяються за мною, мов за якимсь злодієм. Ще й свистять мені услід. А що я їм такого зробив? Нічого. А мені ж і так кепсько, бо вони всі здорові, а я став німим. Ну за віщо мені отаке?

Сльози текли по моїх щоках. Песик злизував їх своїм мокрим шорстким язиком і співчутливо скавулів. І я заплакав ще голосніше, проте вже більше від вдячності, бо Песик був єдиною живою істотою, що не відцуралася від мене.

ПОМСТА ЗА ТАТКА

Мама прийшла, коли на землю вже спадали сутінки. Вона посадила Вікторка на тапчан, тоді видобула з кошовки кілька печених картоплин, і я негайно заходився їх їсти. І лише по тому завважив, що обличчя у мами подряпане, а лівий рукав її кофти надірваний. Я хотів запитати, з ким це вона билася, проте з мого рота вилітало все те ж "и-и". То ж я лише пальцем показав на кофту і мамині подряпини. У відповідь мама гірко, як я нещодавно, заплакала і почала скаржитися невідомо кому:

— Господи, ну що я такого їм зробила? Всі немов озвіріли, так і лізуть очі видряпати. Хіба ж ми з тобою, синку, винні в тому, що татка нашого змусили вивезти до армії їхніх дітей?

Он воно що. Схоже, маму десь перестріли матері тих, хто втік від німців на татковому возі. І за це їй дісталося ще більше, ніж мені. Бо я майже цілий, а вона он яка подряпана. То ж, мабуть, мала рацію ворожка, коли сказала, що нам у Пирогах не жити. Але куди ж ми тоді подінемося?

Цього я не знав. І мама теж, мабуть, не знає, бо он яка сидить засмучена.

Не обрадувало маму навіть те, що я показав їй грудку цукру.

— Хто тобі його дав? — запитала вона, витираючи згином ліктя залишки сліз.

— М-мм... — відповів я і пальцем тицьнув у віконце, за яким видно було вартового. Правда, це вже був інший вартовий, проте всі вони мені зараз здавалися добрими. Мама поглянула на нього, потім перевела погляд на обсмоктану грудочку. Мабуть, думала, як бути: викидати цей чужинський подарунок, чи ні. Все ж зважилася, розколола грудочку на кілька маленьких шматочків і дала мені одного. Інший шматочок вона вкинула до кухлика з кип'яченою водою, розбовтала, перелила у пляшечку з соскою, і Вікторик одразу ж жадібно захлебтав. І я згадав, що він той цукор куштує уперше в житті.

Мама довго дивилася, як він хлебче, тоді взяла його на руки і почала ходити по кімнаті. Вона все ходила і думала. Я хотів притиснутися до її колін, проте поглянув на неї і зрозумів, що зараз вона думала зовсім не про мене.

Вночі страшний сон повторився знову.

Цей сон приходив до мене сотні разів. Я прокидався від власного крику, корчився від пережитого у моєму сні і чекав, доки за вікном не посірішає. Я не спав цілими ночами. Бо варто було склепити повіки — як той сон знову приходив до мене.

Наступного ранку, коли мама пішла на роботу, а німецький командир теж кудись поїхав, я вийшов з клуні і довго стояв біля дверей, сподіваючись, що новий вартовий теж поманить мене пальцем і витягне з киш-

ні ще одну грудочку цукру. Проте він ходив собі і не звертав на мене ніякої уваги. Тоді я відв'язав Песика, усівся з ним на призьбі і ми вже дивилися на вартового удвох, як два братики-цуцики. Я сподівався, що він зиркне на нас і засміється, як вчорашній. Проте вартовий, як і раніше, походжував туди-сюди, і ми були для нього порожнім місцем.

Та що він — сліпий? Хіба не бачить, як ми хочемо привернути до себе його увагу? Ет, якби ж то я міг говорити, як раніше! Я б тоді привітався до нього і сказав, що вчорашній вартовий подарував мені аж цілу грудку цукру. І тоді б цей вартовий застидався і теж подарував би мені щось смачне.

А що, як не чекати, коли він поманить мене пальцем і самому підійти до нього? І тоді він, може, й здогадається, чого я хочу...

Проте не встиг я вийти на середину двору, як вартовий раптом круто розвернувся, чорне дуло автомата націлилося мені в очі, і я почув сердитий вигук:

— Век!

Я й не чувся, як опинився за клунею. І ми з Песиком сиділи там аж до вечора, доки не повернулася мама.

— Що з тобою, синку? — стривожилася вона, коли ми з Песиком боязко вилізли до неї з нехворощі. — Тебе хтось образив?

Я закивав головою і показав на вартового. Мама поглянула на нього, проте нічого не сказала. Натомість

взяла мене за руку і швидко завела до клуні. І тільки, коли за нами зачинилися двері, попрохала:

— Ти, синку, поменше показуйся їм на очі. А то хто знає, чого від них чекати...

Увечері мама вирішила випрати Вікторикові пелюшки. Вона вийшла надвір і почала рубати дрова, щоб нагріти води. Той німецький вартовий, що прогнав мене, зупинився і почав дивитися, як мама рубає. Тоді на його обличчі з'явилася якась дивна посмішка. Він підійшов до мами ззаду, і, тримаючи автомата в одній руці, обійняв її другою. Як ото парубки — я бачив це не раз — обіймають дівчат.

Мама випросталася, наче її вдарили. Її обличчя стало злим-презлим і вона замахнулася на вартового сокирою. Вартовий відсахнувся від неї, тоді скинув автомата з плечей і наставив його на маму.

Так і стояли вони одне проти одного, аж доки на вулиці не прогуркотіла якась машина. Вартовий озирнувся на той гуркіт, похапцем закинув автомата за спину і, начебто нічого й не трапилося, знову заходився ходити під нашими колишніми вікнами. А мама кинулася до клуні, впустила Песика і зачинилася на гачок. Її била пропасниця.

А потім вона всілася проти люстерка і заходилася змазувати собі обличчя і ноги тим, що було у ворожчиній пляшечці. А коли я прокинувся вранці, то побачив, як вона вся була вкрита пухирцями. Так, ніби її довго шмагали кропивою.

Дні тяглися якісь нудні і сірі. Добрий вартовий більше не з'являвся, зрештою, німці взагалі кудись подалися з нашого села, а замість них по вулицях почали ходити поліцаї. Це були ті десятикласники, що їх німецькі мотоциклісти відібрали у татка. Вони ходили, задерши голову аж до неба, а коли збиралися разом, то горланили некрасивих пісень і лаялися.

Якось я трапився на очі одному з них — здається, його звали Василем Воскобійником. Він у своєму десятому класі сидів біля дверей і першим помічав мене, коли я відчиняв двері.

Я здалеку почав посміхатися до Василя, як до старого знайомого. Проте він лише скоса зиркнув на мене, а тоді сплюнув далеко убік і прошипів:

— Вишкребок директорський... Ну нічого, скоро ми візьмемося й за вас!

І тепер я намагався не потрапляти на очі ні поліцаям, ні Тимковим друзям. Щоправда, одного разу вони погналися за мною і трохи не догнали. Та на моє щастя, Песикові вдалося відірватися. Він кинувся на хлопців і так люто загавкав на них, що їх наче вітром здмухнуло. Після цього хлопці коли й кидалися в мене грудками, то тільки здалеку.

...В сімдесятих роках мати заходилася їздити по школах, в яких свого часу працювала. Вона збирала відповідні документи для отримання пенсії. Заїхала й до Пирогів. Проте не застала там вже ні бабуні Насті, ні її внука. Юрка забрали до Німеччини, і бабуня

Настя цього не пережила. Не повернувся з війни ніхто з тих чотирьох, що разом з батьком врятувалися від німецьких мотоциклістів. А їхніх однокласників-поліцаїв разом зі Степаном Мусійовичем заарештували одразу ж після визволення Пирогів, і їх ніхто вже не бачив. Дісталося і їхнім родинам. Біля сільської крамниці до матері підійшла висохла, зігнута удвоє стара жінка. Беззубим ротом вона довго шамкала про те, як її возили на допити в районне енкаведе, як відрізали майже до порогу її город, в якому до війни було біля гектара, як її ганили по всіх усюдах і кидалися услід грудками школярі...

— Краще б мій Василь вирвався разом з вашим чоловіком і загинув на фронті, ніж мені через його поліцейство таке витерпіти, — закінчила вона й кінчиком хустки заходилася терти очі, що вже давно розучилися плакати.

Мати ледве розпізнала у ній колись голосисту і веселу молодицю, матір Василя Воскобійника.

Мама почала брати мене з собою на громадський двір. І доки вона з іншими тітками копала картоплю, чи виламувала кукурудзяні качани, я грався з Віктором біля їхніх куфайок та коновок. Мама знову почала довіряти мені братика.

Проте це вже був не той Вікторик, який тільки те й робив, що лежав у сповитку і жував гуньку. Тепер він на своїх чотирьох гасав так, як дехто й на двох не зумів би. Та найгірше було те, що він тягнув до рота

все, що тільки не побачить. І мені доводилося добряче попобігати, аби він, бува, чимось не отруївся. То ж коли тітки збиралися на обід, я відчував, що мій язик, ладен був висолопитися так, як і в мого, теж набіганого, Песика.

Тітки витягували зі своїх клумаків всіляку їжу і заходжувалася обідати. Мамин обід був найбідніший, бо у нас не було ні корови своєї, ні поросяти, ні навіть курей не лишилося, щоб нести яєчка. Тому вона нашвидкуруч ковтала картоплину-другу і заходжувалася гуцикати Вікторика. А я потроху-потроху підсувався ближче до тіток і при цьому робив вигляд, ніби те, що було в їхніх вузликах, мене зовсім не обходить.

І майже завжди мені щось перепадало: то шматочок сала, то солоний огірочок чи помідор, то просто шкуринка від хліба, натерта часником.

А ще я підслухав у них дуже багато всіляких новин. Тітка Фросина клялася, що на власні вуха чула, як в районі балакали, буцімто незабаром до Німеччини цілими ешелонами вивозитимуть молодих хлопців та дівчат, щоб вони там працювали у наймах. На те тітка Степанида додала, що забиратимуть не лише хлопців та дівчат, а й малюків, бо німцям дуже потрібні солдати. А матерів, які будуть проти цього, розстрілюватимуть або садитимуть у спеціальні німецькі в'язниці.

А ще я довідався, що, мабуть, мама не відбудеться одними подряпинами і розірваною кофтою. Родичі тих десятикласників, з якими татко вирвався з оточення, кричали на всіх кутках, що татко здав їхніх дітей на

бойню і погрожували жорстоко відплатити за це мамі та "її виродкам". Себто мені та Вікторикові.

Тітки, здебільшого з нашого кутка, жаліли нас з мамою, яку вони за старою звичкою звали Ганною Кирилівною, і зичили нам всілякого добра.

— Треба б тобі, Ганно Кирилівно, кудись виїхати, — сказала якось тітка Меланка, котра тільки-но пригостила мене невеличким куснем хліба зі смальцем. — А то я чула, що стара Карпенчиха обіцяла твого старшого вилами проткнути.

— Еге ж,— підхопила її тітка Катерина. — А ще казали, ніби Горпина Шляхова збирається підперти двері клуні і підпалити тебе з дітьми. Але ти не бійся, Ганно Кирилівно, то вона, мабуть, лише погрожує.

Від тих розмов мама бліднішала і ставала ніби меншою на зріст. Мені теж було не по собі. Бо ж коли тебе збираються проткнути вилами, то це не набагато краще, ніж коли в тебе поліцай цілиться з рушниці.

Один лише Песик почувався добре. Він гасав по всіх усюдах, качався по землі чи припадав на передні лапи навколо Вікторика, коли той бігав на своїх чотирьох. І весь час він був такий ситий, що навіть не просив у тіток хліба чи ще чогось. Мабуть, він навчився ловити мишей, яких було видимо-невидимо.

ВТЕЧА

Якось під вечір до нас придибала бабуня Настя. Цього разу вона не принесла нічого: ні молочка Вікторикові, ні пампушки чи пиріжечка з капустою для мене.

Їй було не до цього. З бабусиних очей струмував неприхований жах.

— Збирайся, доню, негайно, — ще з порогу почала вона. — І тікай звідсіля, куди очі дивляться.

І вже по тому почала розповідати, чому мамі треба втікати. Сьогодні вранці бабуня чула, як поліцай Василь Воскобійників хвалився біля молочарні, що від нас з мамою в Пирогах скоро й сліду не лишиться. Виявляється, до сільської управи надійшла рознарядка, що треба для Великої Німеччини негайно відіслати десять дівчат або молодих жінок, які служили б там заможним німцям. І староста разом з поліцейськими вирішив направити саме маму.

При цих словах мама зойкнула, наче її штрикнули чимось гострим.

— Господи, та що ж це таке на мою голову? А діти як же?

І бабуся Настя пояснила, що той Воскобійників говорив і про нас з Вікториком. Виявляється, що коли чиїсь діти є сиротами чи ходять недоглянуті, їх можна теж послати до Великої Німеччини. Там вони будуть жити і вчитися у спеціальних дитячих будинках, а коли

виростуть, то стануть справжніми синами свого нового, як його... ага, фатерланду.

— І в старости вирішили, що твої діти неуходжені, — закінчила бабуся.

— Не можуть вони цього вирішувати, — над силу мовила мама, — Я ж для своїх хлопчиків роблю все, що можу...

Бабуся Настя похитала головою.

— Цього їм вже не докажеш, доню. То ж коли я таке почула, то зразу ж побігла сюди. Бери діточок, хапай все, що лишилося цінного і тікай з Пирогів, куди очі бачать.

— Якби ж то знаття, куди, — у відчаї прошепотіла мама.

— До батьків, куди ж іще! Не чужі ж вони тобі і твоїм діткам! То ж виходь удосвіта під верби на кременчуцькій дорозі. Мій онук Юрко везтиме три мішки збіжжя своїй горошинській хрещеній матері, то ж я попросила його, аби і вас підвіз по дорозі.

По тому бабуся обняла спочатку маму, потім нас з Вікториком, назвала нас бідними потерчатами і подалася назад.

Під ранок ми з мамою вже стояли там, де веліла бабуня. Мама завдала собі на плечі такого клунка, що її майже не було видно з-під нього. На її руках тихенько пхинькав сонний Вікторик. Навколо нас діловито бігав і щось винюшкував мій Песик.

— Залишайся тут,— тихо шепотів я йому. — Ми далеко поїдемо. І ти, може, будеш там зайвий.

Проте Песик не хотів мене слухатися. Він твердо вирішив не покидати мене, щоб там не сталося. І крутив своїм хвостом так, начебто хотів показати, що коли він буде поруч, то з нами ніколи нічого лихого не трапиться. То ж краще б ти, малий хазяїне, оце погасав би зі мною наввипередки, ніж ото стовбичити під вербами.

І я був би не проти цього. Проте й на мені був такий клунок, що під його вагою я згинався майже навпіл.

Юрко під'їхав до нас на підводі, коли почало сіріти. Я його давно не бачив і мені здалося, що він підріс ще більше. Він привітався з мамою, закинув наші клунки на підводу і пригорнув їх соломою. Маму ж попросив пройти трохи далі, за гай, щоб хтось із села нас із ним не побачив. І лише тоді, коли за Пирогами вже й слід загув, він наздогнав нас і сказав, щоб ми швидше сідали на воза.

Їхати було дуже зручно. Я так все життя їхав би. Юрко правив кіньми і розповідав мамі, як він любив учитися. Особливо подобалася йому фізика, яку у них у восьмому класі викладав мій татко. А тепер невідомо, відкриється школа чи ні. А коли й відкриється, то навряд чи хто викладатиме фізику так, як Григорій Якович.

Я дивився на коней, а вони трюхикали собі і трюхикали по м'якій пилюці. Час від часу вони перезиралися між собою, а тоді починали так дружно і весело вимахувати хвостами, що мені й самому захотілося бути таким конем. І я б тоді теж біг би собі та й біг, а Песик з навмисне лютим гарчанням підстрибував би

до моєї задньої ноги і робив вигляд, ніби збирається в неї вчепитися. А я робив би вигляд, ніби страшно цього боюся і хвицав би ногою.

За всю дорогу до Горошина ми майже нікого не зустрічали. Юрко об'їжджав села далеко стороною, бо йому казали, що в цих місцях не поліцаї, а звірі. Всіх проїжджих вони оббирають, мов липку. То ж ночували ми серед поля, під скиртою. Вогню для вечері не розкладали, щоб ніхто нас не побачив. І все ж голодними не лягли. Виявляється, бабуня Настя передала нам вузлик з хлібом. А ще в тому вузлику був шматок сала та пляшка кип'яченого молока для Вікторика. То ж ми повечеряли так, як давно вже не вечеряли, потім вклалися спати. Юрко стриножив коней і пустив їх пастися на стерню, а сам одразу ж засопів носом на підводі. За коней він не боявся, бо вони були дуже слухняними і далеко не відходили. А коли б хтось і хотів би їх украсти, то цього б не дозволив мій Песик.

Ми з мамою розстелили для себе солому під самісінькою скиртою. Мама тихим голосом наспівувала Вікторикові колискову, Песик полював на мишей, а я лежав собі на соломі під маминим старим пальтом і приглядався до зірок, що по-дружньому підморгували до мене. І від того мені стало так затишно й спокійно, що й не сказати. А коли я вже засинав, то крізь напівзіжмурені повіки бачилися вони мені вогненними вихриками. Вихрики ті носилися в небі, по-змовницькому переморгувалися між собою і кричали до мене щось бадьоре і веселе.

...Був я теж колись вихриком; таким ловким вогненним вихриком з найчистішої плазми літав я у безмежжі разом з міріадами інших друзів-вихриків... Безмежжя прихилялося до нас, бо ми були його творцями і дітьми. Вічна молодість колобродила в нас і єдине, чого ми не знали, — це як її втихомирити. То ж чи не тому хтось із нас на якусь безмежну мить відлітав до вічної ріки і на її неосяжному березі ліпив пасочки з космічного пилу, а тоді вдмухував у них своє вічне життя. Від того пасочки самі ставали світилами і миготіли один до одного з неймовірної вже далечини.

Я теж цілих шість днів ліпив свої пасочки і одну з них назвав Сонцем, а іншу, найлюбішу мені, — Землею. По тому віддав їм усього себе і став відпочивати, бо вже те, що я створив і чому дав життя, повинне було продовжити мене своєю вже працею.

То ж спочивав я на трьох китах, і на семи слонах, а ще був я степом і деревом, горою і морем, звіром і гаддям. Все те височіло наді мною, і піді мною, і всюди, воно безупинно погойдувало зеленим віттям, шумувало шматтям океанської піни і весело перебирало молодими нетерплячими ногами. І під ті звуки я поринув у такий солодкий сон, що вже й забувати почав, ким був спочатку. Проте щось у найщільнішому ядрі мого плазмового єства не давало мені поринути у вічний сон безпам'ятства. Те щось прагло жити, діяти, повертатися до вічності. Називало воно себе людством і вже не хотіло бути мною, хоча й було ним насправді. Спочатку лякливе й непомітне, воно тихо стриба-

ло на моїх деревах. Та коли їхні дві передні кінцівки перетворилися на руки, то замість того, щоб творити вічне та добре — людство повело себе так, як ніхто ще в безмежжі не поводився. Чим дорослішим воно ставало, тим рішучіше відкидало ту пам'ять, залишки якої ще зберігало моє сонне єство. Замість того, щоб жити в мирі та злагоді, воно заходилося вивищувати себе над тим, що було запорукою тої злагоди. Замість того, щоб вільним птахом ширяти у просторах неосяжної вічності, воно застило моє небо́ своїми смердючими птицями; замість того, щоб в'юнкими рибинами танцювати в моїх морях, воно засмітило їх безліччю металевих почвар. Моїми руками нищило воно мої ж

дерева та звірину, а заодно бралося і за самих себе. Спочатку воно билося між собою дрюками, затим вигадало порох, а коли стало мало й цього, докопалося до ядерної реакції.

Воно відверто прагло самознищення. І ім'я йому — легіон.

І все ж маю дякувати йому. Маю дякувати за той біль, що воно завдавало і продовжує завдавати мені, бо ж я змушений прокинутися; за той смердючий і сверблячий бруд, від якого здригається все моє єство; за ті болючі уколи-свердловини, що сягають вже чи не найглибшого ядра моєї сутності... Саме це змушує прийти мене до тями і задуматися над тим, чи не помилився я, коли вкладав у нього частку свого розуму... Так, воно таки напрошується на знищення. І все ж безмежжя вічної доброти не дає мені рішучості на те, щоб струснути його з себе як сміття. Бо знищивши тим його, я знищу і частку себе самого. А робити це завжди боляче. Навіть коли знаєш, що після цього ти знову станеш ловким вогненним вихриком...

То ж почекаю ще невідомо скільки. Тим більше, що їх мільярди.

...А поки що я — один з того легіону мене — лежу під оцією ось скиртою, вдивляюся в далекі очі моїх друзів-вихриків, намагаюся прочитати в них свою долю. І відчуваю вічним своїм єством, що прийде час — і мої нестерпні муки стануть невимовними радощами моїми, і всі винуваті стануть правими, а безневинні жертви — суддями невблаганними...

МІЙ НЕЗАБУТНІЙ ПЕСИК

По обіді наступного дня ми дісталися Горошина. Юрко довго їхав головною вулицею, а потім звернув у вузький провулок і зупинився біля хати під очеретяною стріхою. Назустріч йому вискочила худа тітка з двома дітьми приблизно мого віку. Вона подякувала за збіжжя і запросила нас усіх до господи, що б ми перекусили, чим Бог послав. Проте до хати ми не заходили, а тільки напилися води. Юрко сказав їй, що повернеться обов'язково, от лише підвезе свою вчительку куди треба, і повернеться.

І ми знову усілися на воза.

На цей раз їхали ми недовго. Одразу за Горошиним, перед мостом через річку, яку мама назвала Сулою, нас перестріли два поліцаї. Коли я побачив, що за їхніми плечима виблискують багнети, то й сам не зчувся, як опинився не тільки під соломою, а й під нашими клунками.

— Ану стій! — гукнув один з них. — Куди це ви розігналися?

— До Богодухівки, — відказав їм Юрко. — Вчительку везу з Пирогів.

Почулися кроки — то поліцейські підійшли ближче. Песик застережливо гавкнув на них.

— Ага, — задоволено промовив інший. — Вчителька, значить. З піснею, значить, про Сталіна починаймо

день. Чи не так ти вчила, товаришко? А тепер, значить, втікаєш від тих, кого вчила?

— Я не тікаю, — озвалася мама і голос її затремтів. — Я до батьків повертаюся.

— Всі ви зараз повертаєтеся. І що ж із собою везеш в тій соломі — чи не комісарика якогось?

Нараз мій Песик загавкав так, що я ще ніколи не чув від нього такого гавкоту.

— Ану, замовкни! — гримнув на нього перший поліцейський. — Ич, розшолопило пащеку, щоб ти йому здохло. Ану, Петре, штрикни у воза своїм штиком!

— Не треба! — злякано зойкнула мама. — Там дитина!

— О, зараз ми подивимося, чи є у тієї дитини комісарські вуса, — пригрозив поліцейський Петро, і я почув його кроки, що наближалися до підводи.

Зненацька Песик перестав гавкати і загарчав, а поліцейський Петро загорланив несамовитим голосом.

— Стріляй у нього, Грицьку! Та стріляй же, а то ногу відгризе!

Тієї ж миті майже над моїм вухом оглушливо ляснуло. Песик перестав гарчати і пронизливо заскавулів. За мить скавуління почало тихішати і врешті замовкло.

І я зрозумів, що мого Песика вже немає. І немає тепер кому мене захищати. То ж я вихопився з соломи і кинувся під воза. Краєм ока побачив, що за кілька кроків від мене лежав Песик. І вигляд у нього був такий задоволений, ніби він чесно зробив своє діло і оце відпочиває.

Неподалік від нього тупцювали дві пар чобіт.

— Оп-па, — здивовано сказав поліцейський голосом Петра. — Трохи хлопця не нахромили.

— Що там хлопець, — сказав Грицько. — Останнього патрона втратили, от! Що ж тепер нам в управі скажуть?

Інший поліцай не відповів. Він діловито штурхонув багнетом у солому і на мене посипалася полова.

— Ану, розвертайся, — наказав поліцейський Петро Юркові.

— Так я ж повинен вчительку відвезти, — заперечив Юрко.

— Роби, що тобі велено! — гримнув на нього інший. — Чи, може, хочеш шомпола скуштувати! То я зараз.

— Давай, завертай, хлопче, — трохи спокійніше сказав поліцай Грицько. — Не велено нам пропускати вози через Сулу. Бо там вже інший дискрит. Область, значиться. А вчителька твоя невелике цабе, якось до тієї Богодухівки і на своїх двох добереться.

На дорогу прямо перед моїми очима гепнулися наші клунки. Затим під воза зазирнуло вусате, червоне обличчя.

— Ану вилазь, — звеліло обличчя. — Вилазь, а то на штиха настромлю!

Я не став чекати, поки він це зробить. Прожогом вилетів з-під воза, схопив свого клунка і без пам'яті кинувся через міст — подалі, подалі від цих страшних вусатих поліцаїв!

Серце моє вирівалося з грудей так, що бідні ребра аж тріщали. Щомиті чекав я пострілу чи удару багнетом — і від того спина моя стала такою чужою, що навіть перестала слухатися. Вона обігнала мене і бігла далеко попереду. І тільки тоді, коли попереду завиднівся ліс, до неї дійшло, що, мабуть, поліцай не стрілятиме, бо ж останнього патрона витратив на Песика — і вона повернулася на своє місце. А я, коли відчув, що спина знову стала на своє місце, обернувся.

Позаду нікого не було. Навіть мами. Лише звідкілясь із-за повороту долинав її перестрашений голос. Він кликав мене і все не міг накликатися. І тоді я впав біля найближчого куща і з моїх очей полилися рясні сльози. Крізь них бачився мені Песик, котрий нерухомо лежав біля мосту зі своєю дивною посмішкою. І, мабуть, він посміхався так не лише тому, що угризнув поліцая, а й тому, що всі жахи і болі вже полишили його.

Нараз мені наче вдарило щось у голову. Та це ж мій Песик не просто так накинувся на нього, це ж він навмисно перейняв на себе кулю, яка мала вцілити в мене! Це ж він... не побоявся... життя віддав за мене...

Сльози мої текли по обличчю, як і раніше, проте вже не було в серці ні болю, ні розпачу. Була тільки безмежна вдячність моєму Песикові за те, що він вчинив заради мене, свого малого хазяїна. І я його за це ніколи не забуду. А коли повернеться татко, я розповім йому про мого дорогого Песика, і тоді татко візьме в руки кулемета, і ми постріляємо всіх поліцейських. Всіх до одного. Після цього прийдемо сюди, вириємо могилку

і покладемо туди мого дорогого Песика. А потім я постараюся вести себе так, щоб після смерті обов'язково потрапити на небо. І тоді ми з Песиком зустрінемося знову і вже ніколи-ніколи з ним не розлучимося.

Невдовзі мамин голос пролунав зовсім близько. Я вибрався з-за кущів, мама притисла мою голову до грудей, і ми пішли далі. Незабаром над нами почали кружляти сніжинки. Спершу їх було небагато, затим вони почали падати все густіше, аж доки нас не огорнула біла рухлива пелена тихої заметілі. І мені здавалося, що з-за тієї пелени приязно помахує до мене хвостом мій незабутній Песик.

Потім Песик покинув мене. Мабуть подався на небо, щоб рознюхати, що там та як. А я, мов у казці, несподівано опинився на теплій лежанці — голий-голісінький та ще й під м'якою ковдрою. Перед цим ми ішли цілий день під дощем та сніговою заметіллю. І тепер я розкошував під м'якою ковдрою, і живіт мій аж набубнявів від смаженої картопельки з салом.

Біля вікна за столом сиділа мама і мамина давня подруга Соня Митрофанівна. Я її трохи знав, бо вона приїжджала до нас, коли народився Вікторик. Соня Митрофанівна колисала на руках мого братика і розмовляла з мамою. Нараз вона глянула у мій бік, перехопила мій погляд і посміхнулася так, що мені захотілося залишитися тут, і нікуди більше не виходити з цієї затишної хати, де так тепло і пахне чебрецем та м'ятою, а у вікні виднівся дощ, який все ще тарабанив по шибках, але тарабанив все тихіше й тихіше, бо надумав знову перетворитися на сніг.

Тільки-но мама розказала їй про те, як мені відібрало мову. Соня Митрофанівна слухала її так уважно, що аж ніби заціпеніла. Тоді струснула своїми чорними кучериками і почала гаряче запевнювати маму, що я таки балакатиму, як і всі, бо я ж такий кріпенький і весь в татка.

— Бач, яким він виріс, твій Володик! — сказала Соня Митрофанівна і посміхнулася до мене. — Я й не думала, що можна так швидко вирости. І очі у нього такі жваві, меткі. Як у міських хлопців.

І вона знову почала колисати Вікторика, бо своїх дітей у неї не було. А я забігав на всі боки своїми жвавими, меткими очима. О, я й не знав, що вони в мене такі! І сюди вміють бігати, і туди, і вниз, і вгору! Зовсім як у міських хлопців.

А Соня Митрофанівна з мамою вже заговорили про інше. І тут я довідався про таке, що й про меткі свої очі забув.

Виявляється, татко мій до Пирогів був директором і в тутешній Хрестителівській школі, а мама — вчителькою. І була в цій школі ще одна вчителька, Надія Дмитрівна. Вона часто запізнювалася на заняття, бо до неї з району приїздив начальник енкаведе. То ж татко кілька разів її попереджував, що не можна запізнюватися на уроки. Та коли це не допомогло, оголосив їй догану. Тоді той начальник зібрав якусь трійку, назвав татка ворогом народу і збирався вже розстріляти його. Добре, що в татка були друзі в районі. Вони його попередили про небезпеку, татко негайно посадив маму і мене на воза і перевіз через Сулу з Київської області в Полтавську. Там вони з мамою почали вчителювати в пирогівській школі. Але начальник енкаведе і там почав підбиратися до нього. То ж татко залишив нас з мамою і записався добровольцем на фінську війну. Проте він там майже не стріляв, бо війна якраз закінчилася, і батько повернувся до матері живий-здоровий. І як герой фінської кампанії став у Пирогах директором школи.

Сніг ішов, мама розповідала, а Соня Митрофанівна слухала. А коли мама замовкла, Соня Митрофанівна сказала, що коли наші переможуть, то татко з мамою могли б знову повернутися назад у Хрестителеве, бо того начальника енкаведе саме перед війною забрали як ворога народу, і більше ніхто не бачив ні його, ні Надію Дмитрівну.

По тому вони заговорили про те, як тепер мамі жити далі з двома маленькими дітьми. Соня Митрофанівна казала, що мама вчинила дуже правильно, коли вирішила повернутися до своїх батьків. Як не є, а батьки є батьки. На це мама відповіла, що після того, як вона вийшла заміж за мого татка без благословення Божого і супроти волі своїх батьків, — вони відреклися від неї. А її батьки — люди старого гарту і коли вже щось сказали, то не відступляться від свого слова нізащо.

— Але ж вони мусили б знати, що вчителям брати церковні шлюби зараз дуже небезпечно, — відказала на те Софія Митрофанівна. — Достатньо розписатися в сільраді. Ти їм ґазала про це?

Мама схилила голову. Тоді зізналася, що вони з моїм татком не розписувалися в сільраді, бо ж вирішили, що коли любиш, то можна обійтися й без цього. І що не вони одні так тоді робили.

Соня Митрофанівна на це кивнула головою: мовляв, знаю. А тоді сказала, що як би там не було, а своя кров все ж таки є своя кров. Особливо коли настали такі страшні часи.

А тоді очі мені змазали густим медом, і до мене знову повернувся мій Песик. Я міцно-міцно обняв його за шию, і ми кудись полетіли... Полетіли так далеко, що мама з поліцаєм тієї ночі навіть близько повз мене не пробігали...

— Мамо, — звернувся я до матері років за двадцять по тому. — Здається, тоді, в сорок першому, коли ви мене знайшли в кукурудзі, зі мною був пес. Не знаєте, що то за пес?

— Ти що — зовсім не пам'ятаєш його? — здивувалася мати.

— Майже, — відказав я. — Пам'ятаю хіба, як він обігрівав мене тієї ночі. А звідкіля він взявся — не можу пригадати.

— Дивно, — відказала мама. — Це був наш пес. Батько його тобі подарував на день народження.

Не пам'ятаю. Хоч убий, не пам'ятаю.

— Це ж він у ту ніч знайшов тебе, — підказувала мати. — Бо якби не він, не знаю вже, що б з тобою й сталося.

Не пам'ятаю.

— Ви ж були наче голка з ниткою, — продовжувала мати. — Куди один, туди й інший.

Не пам'ятаю, хоч убий. Наче ножем відрізало.

— А куди він подівся? — запитую я.

Мама відповіла не одразу.

— Його поліцаї застрелили біля мосту через Сулу, бо він не підпускав їх до нашого воза. Невже ти й цього не пам'ятаєш?

— Ні...

— Тебе ж тоді так тіпало, що, коли поліцейські відійшли від мосту, я забрала Бровка і ми поховали його край дороги. Ти тоді хрестика поставив над ним, не пам'ятаєш? І тільки після того трохи заспокоївся...

Ні, я не пам'ятав і цього. Ні пса, ні поліцаїв, ні того мосту через Сулу. І тільки після маминого пояснення в моїй голові дещо зажевріло.

А нещодавно я, здається збагнув причину моєї дивної забудькуватості. Мабуть, там, біля мосту через Сулу, трапилося щось таке, що пам'ять моя, аби не збожеволіти, стерла зі своїх чарунків будь-які спогади про те.

У ДІДА З БАБОЮ

— Повертайся туди, куди втекла, — пророкотав, наче грім, чоловік-гора. Він височів над нами біля повітки, а мама стояла перед ним і плакала.

Я вже здогадався, що чоловіком-горою був мамин тато, а мій дід Кирило. У нього була густа й широка, наче віник, борода і чорні колючі очі. Неподалік застигла стара жінка, яка, мабуть, не досягла б дідові до плеча навіть тоді, коли б високо підстрибнула. Я вже

здогадався, що то була моя баба Христина. Коли ми увійшли у двір, баба саме лущила курам кукурудзу з качанів. Тепер вона перестала лущити і кілька разів порівалася щось сказати. Проте сердитий дідів погляд щоразу робив її німою.

Дід навіть не опустив широкі вила, на які перед цим наштрикнув цілу купу гною. Він чекав, що після його слів мама слухняно повернеться й піде з двору і тоді він донесе той гній з повітки куди треба.

Проте мама лишалася на місці.

— Ну куди ж мені податися, таточку рідненький, — зі сльозами в голосі промовляла вона і притискувала до грудей сонного Вікторика. — Самі ж бачите, що воно робиться у світі...

— Нічого не знаю і знати не хочу, — пророкотав дід. — Вискочила без мого дозволу за того поляка, наплодила байстрят — то й живи тепер як знаєш, коли така розумна.

І, вже не звертаючи на нас з мамою ніякої уваги, дід поніс гній за повітку. Баба хотіла щось сказати, проте невидимий дід гримнув на неї:

— А ти чого стоїш, як той стовп? Що, роботи більше немає?

І баба поспіхом заходилася долущувати качани. Все ж я завважив, як вона повела очима на повітку, звідкіля долітав теплий коров'ячий запах. Мама ледь помітно кивнула головою, затим підхопила вузла та Вікторика і ми подалися з двору.

Ми пройшли навскоси через дорогу і подалася споришевою стежкою поміж товстими деревами. Незабаром дерева закінчилися, і ми опинилися на кладовищі. Мама пройшла межи могил до невисокого навісу й усілася там на ослоні. Я примостився біля неї.

Вечоріло. З кожною хвилиною холоднішало. Незабаром я відчув, що дуже замерз. А праву ногу взагалі перестав відчувати. Я подивився на неї і побачив, що з черевика визирають мої пальці, а підошва переламалася надвоє. Проте у мами було таке обличчя, що я не посмів їй і слова сказати про мій черевик.

Коли на небо викотився майже повен місяць, а в навколишніх хатах згасли вікна, мама сказала:

— Іди, синочку, до дідової повітки. Там, у кутку, що праворуч, він завжди тримав трохи соломи на підстилку. То ти зарийся в неї, а там що Бог дасть.

Якби це було влітку, я б нізащо не пішов би від мами. Проте мене трусило вже так, що зуб на зуб не потрапляв. Все ж я запитав маму:

— А ви з Вікториком хіба не підете?

— Ні, — відказала вона і голос її затремтів. — Але ти не бійся, я тебе не покину. Ми з Вікториком заночуємо десь недалеко.

І я пішов. Сірою мишкою прослизнув попід маленькими вікнами дідової хати, наблизився до повітки і натис на клямку дверей. Корова стривожено заворушилася, проте промовчала. Всередині було тепло і сухо. Я навпомацки пробрався в куток, знайшов купу сіна і зарився в нього.

Серед ночі той страшний сон з Пирогів розшукав мене і тут. Проте цього разу я його не додивився до кінця. Я тільки збирався по очі розчинитися в глеї, як мене розбудило якесь скрипіння і я з радістю прокинувся. Виявляється, двері заскрипіли тому, що до повітки увійшов дід з оберемком сіна. Повний місяць ще не заходив і перед дідом пролягла широка жовта доріжка до самих ясел. Дід кинув у ясла сіно, затим сказав корові: "Жери, ненажеро...". Корова поспіхом звелася на ноги і почала жадібно хрумкотіти, бо була голодна. А дід заходився вилами відгрібати гній з того місця, де вона лежала.

Нараз на порозі з'явилася баба.

— Встигнеш ще зі своїм доїнням, — невдоволено буркнув дід.

Проте баба підійшла не до корови, а до того місця, де я зачаївся і почала забирати солому в оберемок.

— Навіщо тобі та солома? — невдоволено пробурчав дід знову і продовжив просто так, аби вихлюпнути те своє незадоволення: — Їй аби добро переводити.

Баба не відповіла. Вона набрала великий оберемок і смикнула його на себе. Разом з соломою смикнула і мій вузлик. Тоді перелякано зойкнула, мовби то був не вузлик, а чорті що.

— Ой, діду, поглянь, тут щось є...

— Що? — запитав дід і з вилами в руках підійшов до нас.

Я сидів перед ними і тремтів, мов мокра миша. Якусь хвилину дід розглядав мене, тоді повернувся до баби.

— Це ти їй підказала, де його сховати? — запитав він глухим голосом. І я зрозумів, що зараз станеться щось страшне. Таким глухим, здушеним голосом гарчать хіба що люті собаки перед тим, як накинутися на когось.

Схоже, баба теж так подумала, бо позадкувала до дверей.

— Нічого я їй не підказувала! — забожилася вона.

Дід трохи постояв, тоді швиргонув вила з такою силою, що вони по самий держак увійшли в стіну, і вийшов надвір. Баба похапцем тицьнула щось мені в руку і прошепотіла:

— Сиди тут і крий тебе Боже кудись виходити!

І теж вийшла. Я поглянув, що вона мені дала. То був шматок ще теплої перепічки. Я пожадливо накинувся на нього, бо вже давно нічого не їв. А баба тим часом сходила до хати, повернулася з відром і почала доїти корову. Вона наче забула про мене, або ж навмисне не хотіла балакати, бо знадвору долинало важке дідове човгання.

Видоївши корову, баба вийшла з повітки і вже надворі звернулася до діда:

— Ірод окаянний...

— Замовкла б ти йому, — відгукнувся на те дід і почовгав за повітку. За мить звідтіля долинуло довге дзюркотіння.

Я сидів у соломі майже цілий день і боявся навіть поворухнутися, бо дід міг згадати про те, що в повітці хтось є, і вигнати мене з двору. А куди я піду? Мама ж не сказала, де її шукати. А на вулиці ж холодно і почалася зима. Я бачив, як повз крихітне віконце раз по раз пролітали сніжинки.

А дід з бабою товклися у дворі як Марко у пеклі й не присідали ні на мить. Баба безперестану сновигала туди-сюди і то скликала курей, то годувала кабанчика, то чимось торохтіла. Дід теж не сидів без діла. У щілинку між дошками дверей я бачив, як він одягав обручі на шаплик.

Між собою вони не розмовляли. Хіба що баба час від часу кидала: "Пеньок безсердечний" чи навіть: "І носить же земля таких...". На ті бабині слова дід не обізвався, хіба що глухо кахикав. Лише один раз відказав: "Та замовкла б ти йому навіки! І без тебе нудить!".

Коли розвиднілося, дід зайшов знову до повітки. Він взяв корову на налигач, гримнув на неї, аби скоріше поверталася, і кудись повів.

У мій бік дід навіть не поглянув.

Я сидів, аж доки стало несила триматися. Тоді обережно вибрався зі свого кутка і визирнув крізь двері. На подвір'ї нікого не було, тільки з димаря аж до землі слався сизий дим. Тож я прожогом кинувся за повітку і теж задзюркотів, як дід удосвіта. Дзюркотів і роздивлявся навколо.

Голий дідів город опускався аж до річки. Щоправда, самої річки не було видно, стояли лише одні руді

очерети. Праворуч, на чийомусь іншому городі, височіла над деревами стара могила. Ліворуч, аж туди, де виднілося кілька розлогих верб, визирали з землі зеленуваті качанчики зрізаної капусти. Між ними то тут, то там стирчали кущики пирію. На капустищі паслося кілька корів. Біля кожної пританцьовувала маленька постать. Мабуть, то пританцьовували, аби зігрітися, пастушки. Лише біля одної з корів стовбичила висока, тлуста постать і навіть звідсіля мені видно було, як розвівалася під вітром її сива борода. То був мій дід.

За крок від того місця, де я саме дзюркотів, похитувалося під дужими поривами вітру кілька невеликих деревець. Зовсім не таких, як у нашому пирогівському садку. На двох із них світили до мене двійко малесеньких, наче розмальованих під літню райдугу, яблучок. Я одразу здогадався, що то були райські яблучка. Одного разу бабуня Настя приносила такі. І хоч вони здавалися неймовірно красивими, проте на смак були такі кислі, що я півдня спльовував слину. А от в узварі, що бабуня зварила з них... Нічого смачнішого я ще не пив... Ой, бабуню Настю, де ви? Сидите, мабуть, у своїх Пирогах і не знаєте, як мені зараз самітно і холодно. І мама невідомо де. І їсти хочеться...

Тут на мене налетів крижаний вихор, я подався назад до своєї соломи і заходився вигрібати в ній таку нору, щоб можна було заховатися там з головою. Проте соломи було небагато і я майже одразу дорився до холодної долівки. І лише тоді згадав, що маю ж вузлика, а там десь моє пальтечко. Неслухняними паль-

цями розв'язав я вузлика, нап'яв його на себе, і мені одразу ж стало так затишно, що хоч знову лягай спати.

Проте спати не довелося, бо до повітки увійшла бабуся і простягнула мені глиняну миску і дерев'яну ложку. І доки я аж давився неймовірно смачним капусняком, вона повчала мене, як бути далі.

— Сиди тут, і не виходь, що б там не було, — витираючи руки об фартух, голосно шепотіла вона і весь час озиралася, ніби ось-ось мав з'явитися дід. — Тобі не холодно?

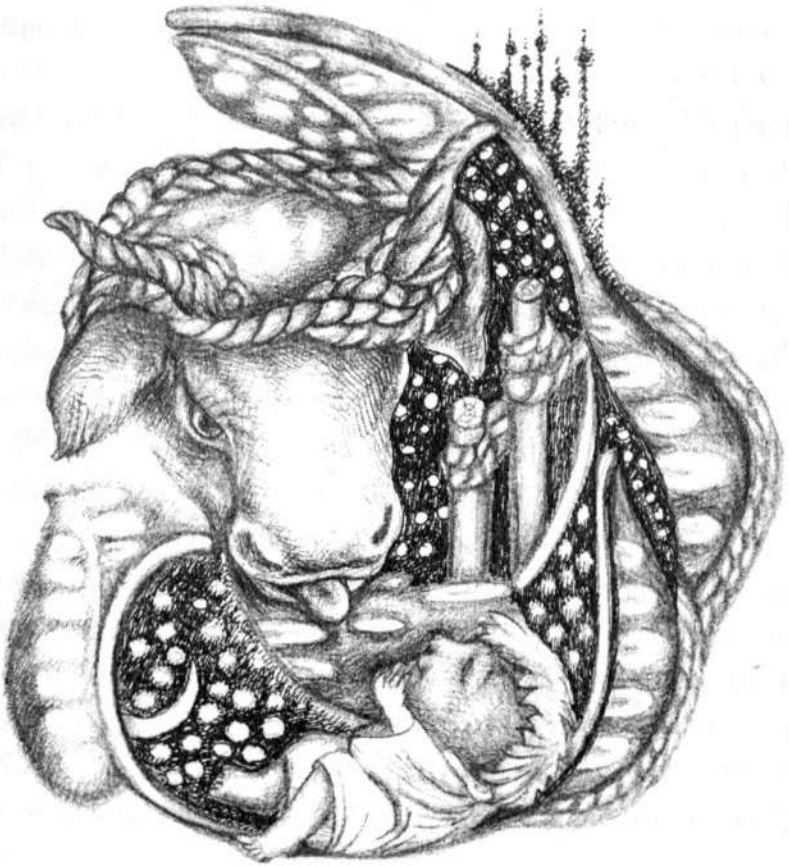

— М-мм... — відказав я їй.

— Що ти сказав? — не зрозуміла баба.

— М-мм, — повторив я.

— То ти що — німий? — вжахнулася вона.

Я закивав головою. Бабуся довго дивилася на мене. На її очах зійшли сльози..

— Ой лихо-лихо, — забідкалася вона, витираючи їх рукавом. — Кому ж ти тепер, таке німе, потрібне? Ну, гаразд, якось воно буде. Може, дід змилується.

Дід повернувся з капустища, коли почало смеркатися. Він підвів корову до ясел, кинув їй оберемок сіна і, знову не глянувши у мій бік, важко почовгав з повітки. За хвилину прийшла баба, подоїла корову і теж пішла. А ми з коровою довго ще зітхали та перевертались з боку на бік, аж доки не заснули.

Поліцейський ніби чекав тої миті, бо його ковані чоботи одразу ж загуркотіли за моєю спиною. І я знову ховався у глинищі, і знову чулися вкрадливі мамині кроки, а тоді над краєм урвища з'явилася вона сама і погляд її пронизливо-безжальних очей наближався все ближче і ближче. І вже вкотре я помирав від жаху і ніяк не міг померти...

А потім мене щось висмикнуло зі сну. Не розплющуючи очей, я вслухався в шалене биття свого серця і в розпачі думав, стільки ще мені терпіти таку муку. Зненацька за дверима почулися вже знайомі мені вкрадливі кроки, і жах знову схопив мене за горлянку. А тоді двері зі скрипом прочинилися і в місячнім

отворі я побачив мамину постать — вона вже не у сні, а наяву прийшла по мене! І зараз зустрінеться зі мною поглядом, хижо посміхнеться і покличе того поліцая з гвинтівкою...

— Н-не т-треба!— закричав я. — Н-не хочу!

І від того мого крику стривожено заворушилася й замукала корова, а мама з несподіванки зойкнула і вискочила з повітки. А тоді щось загуркотіло в дідовій хаті, і за мить я крізь незачинені двері повітки побачив, як на порозі виріс і він сам із сокирою в руках.

— Хто тут? — гримнув дід. Тоді побачив маму і опустив сокиру. — А, це ти... Що тобі тут треба?

— Він заговорив! — вигукнула мама. Вона подивилася на місяць, поклала на себе хреста і знову вигукнула: — Він заговорив, Господи!

— Іди геть, — сказав їй дід і переступив з ноги на ногу, бо був босий і в одних підштанках. — А хлопця тут лиши.

— Дякую вам, таточку, — схилилася перед ним мама і швидко, доки дід не встиг передумати, подалася з двору.

Дід стояв і дивився услід мамі. А коли її кроки розтанули вдалині, він повернувся до повітки і сказав:

— Іди до хати.

І я зрозумів, що це він сказав не корові, а мені.

Зранку баба дала мені товстого гарячого деруна і кухлик кисляку. А коли я все з'їв, мовила:

— Іди за мною. Дід велів, щоб ти повів Маньку пастися.

Вона взяла корову на налигач, вивела її з повітки, і ми пройшли повз діда, котрий вистругував на колоді сокирище і не звертав на нас ніякої уваги. За повіткою баба дала мені в одну руку вільний кінець налигача, в іншу лозину, показала на капустище і подалася в своїх справах.

Вперше в житті я тримав на налигачі такого великого та ще й рогатого звіра. Я йшов і не міг повірити, як він може слухатися мене, такого маленького. Мені здавалося, що як тільки я сповільню кроки, Манька тієї ж миті підімне мене під себе чи підважить рогами. А коли я впаду, то вона навіть не помітить, що пройшла по мені своїми ратицями.

Проте у корови і наміру не було завдавати мені будь-якої шкоди. Вона слухалася кожного поруху налигача. Та як тільки ми опинилися на капустищі, Манька одразу ж показала, хто з нас головніший. Вона зупинялася біля кожного качана, до коріння обгризала пошерхлі кущики пирію. А коли я пробував смикнути за налигача, щоб спрямувати її до кращої місцини, вона незадоволено стріпувала головою: відчепись, мовляв, не заважай мені чинити так, як я звикла!

І мені нічого не залишалося, як бути у неї другим хвостиком.

— Намотай налигача їй на роги! — долетів до мене бабин голос.

Я посилено заметляв головою: мовляв, чую вас, бабо, чую! І коли корова нахилила голову над пирієвим кущем, я примусив себе підійти впритул до її ріг. Моє серце аж тремтіло з переляку, проте не послухатися баби я не смів. Бо, чого доброго, вона розсердиться і перестане захищати мене перед дідом.

Манька начебто зрозуміла мій стан. Бо не тільки не буцнула мене, а навіть голову тримала схиленою доти, доки я не намотав на неї налигача. Близько перед собою я побачив її велике чорне око, що уважно розглядало мене. І чимось той погляд нагадував сумовито-лагідний погляд бабуні Насті.

— Пасися, коровко, — сказав я і не втримався — погладив її м'яку, теплу морду. Корова гучно зітхнула, кивнула головою і знову взялася за пашу. А я бігав навколо, знаходив найкращі кущики трави та капустяного листя і підносив їй до рота. І корова щоразу вдячно кивала мені головою.

А як на небо вийшли перші зорі, дід з бабою усілися за стіл і стали вечеряти. Вони голосно сьорбали з одної миски, а я сидів збоку на ослоні, жував коржа, що мені дала баба і запивав його кухликом неймовірно смачного, тільки-но здоєного молока.

Вечеряли вони мовчки. Хіба що коли ложки зашкребли по денцю миски, баба сказала:

— Манька сьогодні дала набагато більше молока.

Дід лише насупився і гмукнув у бороду щось невиразне.

ПОМІЖ МАМОЮ ТА ДІДОМ

Через рік, а потім через півтора, а потім і через всі два роки я сидів за столом вже не як якийсь там приймак, а як рівня дідові з бабою. В мене вже була своя ложка і я разом з ними сьорбав з однієї миски смачнючий борщ із сушеними карасями. І не тільки сьорбав, а й розмовляв з ними, як дорослий з дорослими.

— Бабо, — сказав я. — Сьогодні я нарешті вистежив, де несеться зозуляста курка. У картоплинищі біля межі з Козлами. Там аж троє яєць.

Козли — то були наші сусіди. Я постійно воював з їхніми хлопцями, бо вони весь час забігали через межу до нашого городу, аби вирвати з грядки огірка, чи вщипнути гронку порічок.

— Молодець, — похвалила мене баба. — А то я всі ноги позбивала через неї.

А я вже повернувся до діда:

— Коли я гнав Маньку до череди, то в канаві біля повороту на Красенівку бачив гарну траву. То, може, я візьму полукісок і скошу її?

Дід подумав і запитав:

— А багато її там?

— Багато, — відказав я. — Може, вистачить на цілу сітку, якщо не більше. То, може, я візьму полукісок?

— Я сам скошу, — вирішив дід. І, ніби вибачаючись, пояснив: — Скосити і принести сітку-другу трави

я ще можу, а от розшукувати її по всіх вибалках та канавах вже важкувато.

І він поляскав по своїй правій нозі, яка інколи не слухалася діда і робила по-своєму.

То ж я почувався дуже потрібним у цій хаті.

І справді, що б вони робили без мене! Хіба вони можуть так швидко і вправно збирати у полі і вибивати від землі кукурудзяне коріння? А я за зиму навибивав і назносив його стільки, що на місяць для печі вистачило. Або взяти сівбу. Звісно, дід краще від мене розкидає в землю зерно, але хіба може він так добре зганяти воронняччя, що зліталося те зерно виклювати?

Про корову я й не кажу — дід з бабою вже й забули, коли востаннє рвали для неї траву на ніч. А молоко до молочарні аж на другий кінець Богодухівки хто носить? Звісно, я. А коли приходить наша черга пасти корів аж ген під самою Красенівкою — хто це робить? Звісно хто — я. А після того, коли я почув, як баба сказала дідові: "Воно у нас таке вдатне до роботи", а дід хитнув головою на знак згоди — я ще більше старався.

І взагалі у діда було дуже цікаво. І завжди у них було щось смачне. В холодній половині хати дід завжди тримав діжечку з мелясою. Це щось дуже темно-руде і негарне на вигляд, але насправді таке солодке, що й за вуха не відтягнеш. По празниках баба уварювала мелясу на сковорідці до твердого і розрізала її на окремі цукерки. Вони мені смакували майже як київська помадка. А ще в кутку лежало трохи райських яблучок та кілька відер грушок — кодуль. Правда, в Пирогах

їх чомусь називали дулями, проте "дуля" — це те, що можна скрутити з трьох пальців, а от з дідових кодуль нічого не скрутиш. Їх можна тільки їсти.

Та головне — у нас була наша Манька. З її молока баба робила і сир, і масло, і ряжанку, і що завгодно. Правда, все те вона носила на базар чи продавала тим сусідам, які лінувалися завести корову. Але сироватки у нас завжди було скільки завгодно.

Але не тільки через це мені подобалося у діда з бабою. Цілих п'ять днів я працював разом з ними з ранку до вечора, зате у суботу по обіді та цілу неділю я міг гуляти собі, скільки хотів.

Дід теж не працював. Він одягав окуляри і сідав читати свою біблію чи молитовника. А баба здебільшого, склавши руки, сиділа на призьбі і думала, що б його ще зробити. Та оскільки дід не дозволяв нікому в святий день працювати, тож вона сиділа і бурчала на нього. Але я того бурчання вже не чув, бо вона зранку одягала мене в полотняні штанці, фарбовані бузиною, і білу, теж полотняну, сорочку. Тоді тихцем від діда зав'язувала у вузлик пляшку молока, грудочку сиру чи масла, додавала туди коржиків, спечених на мелясі, і я через все село йшов до мами.

Мама жила у своєї молодшої сестри, а моєї тьоті Одарки. Я її пам'ятав — це була та сестра, яка з моєю мамою купали мене в цинкових ночвах на гарячій плиті. Тітка ще до війни вийшла заміж за якогось механіка, котрий теж воював проти німців. Як і мій татко.

У тітки була маленька хата і городик — теж такий маленький, що я б і один з ним упорався. А от корови чи яблунь з грушами в неї не було. Тож мамі з тіткою жилося набагато гірше, ніж мені у діда з бабою. І коли я приходив, вони пригощали мене здебільшого хлібом з остюками і картоплею. А з бабиного молока мама одразу заходжувалася варити кашку для Вікторика.

Вікторик вже не тільки сидів чи бігав на чотирьох. Він вже став таким великим і проворним, що його боялися всі горобці та метелики. Проте варто було мені з'явитися у них на порозі, як він забував про все і снував за мною, наче голка за ниткою. Я пригощав його бабиними цукерками чи вилежаними кодульками, а потім ми з ним гралися аж до пізнього вечора.

Коли на вікна напливали сутінки, ми з ним забиралися на піч і дивилися, як мама з тіткою Одаркою при каганці шиють для богодухівських жінок та дівчат. Шиють і розмовляють про все на світі. То про те, як жилося до війни, то про те, як знущаються над людьми німці та поліцаї, то про діда з бабою, а якось мама заговорила про мене.

— Мабуть, до смерті бачитимуться оті його босі слідочки на снігу, — поскаржилася вона тітці Одарці.

— Це тоді, коли він вперше вигнав корову в городи? — запитала тітка.

— Еге ж... — і мама схлипнула.

— Заспокойся, сестричко, — сказала тітка.

От іще, знайшла мама на що жалітися! Я всього два дні ходив у порваних черевичках. А потім дід набив

мені нові підметки. А пізніше бабуся ще й валяночки пошила...

— Не знаю, що мені з ним робити, — продовжувала мама. — То був такий мазунчик, все обніматися ліз. Та після того поліцая його наче підмінили. Була вночі застогне так болісно, що в мені все аж перевертається. Розбуджу його — а він дивиться на мене такими очима, наче перед ним не рідна мати, а якесь страховисько. І в куток забивається. То я сяду собі та й плачу. А інколи таке зло візьме — що й не сказати. Ну, що я йому такого зробила?

— Перемелеться якось, Галю, — заспокоювала її тітка.

Проте мама тільки похитала головою і витерла сльозу.

А я дивився на все те з печі і мучився. Ой, мамо, мамо, якби ж ви тільки знали, що зі мною твориться, то ви б ніколи такого не казали! Ну хто вам сказав, що я не хочу пригорнутися до вас? Та мені ж цього так хочеться, що аж у грудях мліє. Проте не можу цього зробити. Бо коли ви будите мене, аби я не стогнав, і хочете погладити по голові — вона ніби сама відхиляється, і мене всього щось аж відкидає від вас. Ну як можна без страху дозволити обіймати себе тому, хто майже щоночі приходить у сон, аби віддати тебе на поталу якійсь поторочі?

Братик теж дивився, як шиють мама з тіткою, проте його терпіння вистачало ненадовго. За якусь хвилину він штовхав мене і прохав:

— Лозкази казоцку пло татка...

І я вигадував йому казочку.

— Оце ми лежимо з тобою зараз на печі, — розповідав я,— а зранку прокинемося і вийдемо на вулицю гуляти. Аж гульк — до нас ідуть поліцейські шуцмани. Ідуть, дивляться на нас і штики свої гострять...

— Не тлеба... — здригався братик і притискувався до мене. Але я знав, до чого веду.

— Ти мені не тремти, а слухай далі. От, значить, вони підходять вже зовсім близько, аж тут з кулемета по них — тра-та-та! І поліцаї падають. А тоді з бур'янів виходить наш татко, і в руках у нього кулемет. Подивився татко на всі боки, кого б йому з поліцаїв ще застрелити. А тоді бачить, що на нього дивляться двоє бідних хлопчиків. Одного з них зовуть Володькою, а іншого Вікториком...

— Я тез Віктолик,— нагадує братик.

— Так це ж ми з тобою і є ті хлопчики! — кажу я йому. Від цих слів братиків рот робиться схожим на щасливе коліщатко, а очі заблищали так, що це навіть при каганці видно. — І от стоїмо ми і дивимося на нього. А він стоїть і дивиться на нас. А тоді каже: "До війни я жив у Пирогах і в мене там було двійко малих діток. Меншого звали Вікториком, а старшого — Володькою. Ви не знаєте, де вони зараз?". "Знаємо, — кажемо ми. — Бо це ми — твої діти".

— Ага, ми його діти, — Вікторик киває головою так затято, що аж чубчик стріпується. — А далі?

— А далі татко як побіжить до нас, як почне обнімати! І за спиною у нього мішок. Великий такий, що можна у нього з головою залізти. Розв'язує його татко, а в тому мішкові знаєш що?

— Сцо? — луною відгукується братик, і його аж крутить з нетерпіння.

— Цукерки, — кажу я. — Такі солодкі-солодкі, київськими помадками називаються. І татко бере нас з тобою на руки і пригощає тими цукерками. Ти сидиш на одному коліні, а я на другому, і ми їмо їх і їмо. А потім...

І я навмисне замовкаю.

— Що потім? — нетерпеливиться братик.

— Потім він витягує з мішка дві матроски. Такі сорочки з великим синім комірцем. І от одягаю я того костюмчика сам, а тато твого костюмчика одягає на тебе...

— Я тез хоцу сам,— протестує братик.

— Добре, — згоджуюся я. Що мені, шкода? — То, значить, татко дає тобі твого костюмчика і каже: "Вікторику, каже він, ти вже великий, тож одягай його сам...". І ти береш того костюмчика, всовуєш у нього спочатку одну руку, потім другу, а потім просовуєш голову і ми з тобою стаємо такими гарними, що від нас і очей не можна відвести...

Від захвату братик не знаходить слів і тільки зітхає. А я продовжую:

— А потім татко знову заглядає до мішка свого і витягує знаєш що?

— Сцо? — від хвилювання Вікторик аж охрип.

— Нагани, от що! — майже вигукую я. — І дає їх нам. І ми йдемо з ним, і як тільки побачимо де поліцая, зразу ж — бабах! І той поліцай вже мертвий. А ми йдемо далі...

І отак ми йдемо і стріляємо поліцаїв, аж доти братикові голова не опускається на подушку.

А тітка з мамою ще довго сидять при каганці і шиють. Вони працюють навіть у святу неділю, бо їм же, кажу, живеться куди важче, ніж мені з дідом та бабою. То ж вони вдень працюють разом з усіма на громадському дворі, а потім до пізньої ночі шиють сусідкам за клунок пшениці, чи гречки, чи проса, а то й за глечик молока... Вони шиють собі та й шиють, проте я переконаний, що вони теж прислухаються до моєї казки, бо скільки я не балакаю до Вікторика, вони жодного слова не зронять. А одного разу я навіть почув, як тітка тихцем сказала матері:

— І звідкіля він, такий видумляка, взявся?

А що мама мовчала, бо, мабуть, і сама не знала, звідкіля, то тітка продовжила:

— Мабуть, йому було б все таки краще з братом. Може, забереш його у батьків?

Мама довго мовчала, а тоді сказала:

— Ні. Там він хоч не таким голодним ходить...

— Але ж там воно, бідне, працює наче наймит, — не поступалася тітка. У неї своїх дітей не було, тож вона заступалася за інших. — Хіба ти не знаєш нашого

батька? Він і сам себе роботою у могилу зажене й інших за собою потягне.

Проте мати вперто мовчала. Та й я сам не дуже вже хотів сидіти на одній картоплі з висівковим хлібом.

Але все ж таки було образливо, що мама не хоче, аби я жив з нею.

Інколи у тітки збиралися жінки з їхнього кутка. Тоді тітка запалювала ще одного каганця, і вони всі разом заходжувалися вишивати рушники червоними і чорними нитками. Якийсь час вони вишивали майже мовчки, хіба що інколи то одна, то інша скаже якесь слово. А потім мама моя тихо затягувала якусь пісню, а жінки підхоплювали її.

Найчастіше вони співали "По діброві вітер віє" і "Така її доля, о Боже мій милий"... Співали, і сльози скрапували їм з очей. Особливо, коли доходили до слів: "Чи винна голубка, що голуба любить...".

Ми з братиком слухали ті пісні, дивилися, як плачуть тітки, і собі плакали. І сльози були такі смутні та солодкі, що хотілося обійняти всіх оцих сусідок, і тітку Одарку, що виводить тоненьким голоском, і найбільше нашу маму. Бо хіба ж вона винна, що, як голубка, любить татка, а той все не повертається з війни?

Я вже знав від неї, що ту пісню написав Тарас Григорович Шевченко. Його могила знаходиться не так далеко від нас, на високій Чернечій горі, звідкіля видно так далеко, що й не сказати.

— А татка звідтіля я можу побачити? — якось запитав я.

— Навряд чи, — відказала на те мама. — Він зараз так далеко, що його ні з якої гори не побачити.

БАБА СТЕПАНИДА ТА ІВАН ПІДДУБНИЙ

Коли я повертався, баба починала розпитувати мене про те, як тітка з мамою живуть і який із себе Вікторик. Їй понад усе хотілося його побачити. Проте дід втручався у нашу розмову своїм бухиканням, баба переставала розпитувати мене і починала бурчати на діда. Але дід не слухав її. Він читав Біблію.

З дідом ми майже подружилися. Особливо після одного випадку, коли до нас у село ще не прислали попа.

Дід мав молитовника, то ж його запрошували почитати молитов над тими, хто помер. Спочатку він ходив відспівувати один, а тоді якось і я унадився слідом. Бо ж родичі того померлого часто давали то медяника, то коржика, то ще щось смачне.

Одного разу — це було ще весною — дід читав молитов над бабою Степанидою, чия хата стояла край нашого кутка. Спочатку до хати заходило багацько людей, навіть приїхали якісь родичі аж з-під самих Черкас. Проте під вечір людей заходило все менше та

менше, і нарешті ми залишилися самі. Дід читав собі та й читав молитов, а я стояв за його спиною і від нічого робити роздивлявся навколо. Я вже завважив, що баба Степанида була дуже маленькою на зріст, і в труну, в якій ото вона лежала, по шию вкрита накрохмаленим простирадлом, можна було покласти ще одну таку бабу Степаниду.

В кутку висіла ікона, під нею коливався вогник лампадки, і я бачив строге й смутне обличчя самого Бозі. Такі ж смутні були і його очі. Я перевів погляд туди, куди він дивився, і раптом помітив таке, що й не сказати...

Баба Степанида збиралася ожити. Ось вона поворушила лівим плечем і завмерла, ніби й сама не вірила, що в стані це зробити. Полежала трохи, а тоді по її животу ніби пробігла судома. Затим сіпнувся лікоть...

Я вже знав від хлопців, з якими випасав корови, що найстрашніше на світі — це мерці, котрі оживають. Їм самим іти на той світ дуже не хочеться, тож вони намагаються прихопити з собою і тих, хто на той час опиниться поруч з ними.

А поруч із бабою Степанидою стояли оце саме ми з дідом.

— Діду, — ледве вичавив я із себе, бо голос мій опинився десь внизу живота. — Диви, що вона робить...

— Хто? — запитав дід і на мить відвернувся від молитовника.

— Баба Степанида...

І справді, баба вже ні від кого не приховувала, що намагається встати. От вона знову ніби повела плечем, от знову смикнувся її лікоть, начебто відбивався від когось, хто тримав її під тим простирадлом. Нарешті її ліве коліно поповзло до краю домовини...

Щось промайнуло повз мене, підхопило і викинуло надвір. А коли я отямився, ми з дідом стояли під вікном, і дивилися, що робиться у хаті. Невідомо звідкіля у діда опинився в руці рогач.

А баба все ще не полишала спроб підвестися. Ось заворушилося й праве її коліно, тоді почала підніматися права рука. А затим по бабі ніби пройшла повільна хвиля, і біля бабиних ніг вилізло з-під простирадла маленьке руде кошенятко. Воно позіхнуло своїм крихітним рожевим ротиком, задрало сторч тоненького хвостика і вже поверх простирадла рушило до свічки, що її баба все ще тримала в руках.

Якби це кошеня було чорним — то було б воно нечистою силою, якій не страшні ніякі молитви. Але було воно таким собі рудим кошенятком, то ж ми повернулися знову до хати. Дід взяв кошенятко двома пальцями, викинув його надвір і знову схилився над бабою Степанидою. Тільки чогось довго не міг знову приступити до читання молитов. Він все гмукав та покашлював, ніби стримував себе від того, щоб не розреготатися.

А потім, коли ми з ним бували на кладовищі і проходили повз могилку баби Степаниди — мій рот чо-

мусь сам собою розтягувався у посмішці, а дідові очі весело зблискували.

Сьогодні п'ятниця. Робота вся вже перероблена. А оскільки сонце ще не збиралося вкладатися спати, то ми з дідом вирушили до річки, щоб почистити копанку, з якої брали воду для пиття. Взагалі у нас у дворі стояв колодязь, але вода в ньому була якась солонувата і несмачна, а в копанці така, що пив би й не напився.

Щоправда, біля копанки порався лише дід — він обчищав стіни штиковою лопатою на довгому держакові. Мені ж роботи не було, тому я сидів біля нього і задавав всілякі запитання, щоб йому було не дуже нудно одному.

— Діду, — питався я,— а хто кращий — наші, що до війни були, чи німці?

— А ти як думаєш? — у свою чергу запитує дід.

— Я думаю, що наші. А ви?

Дід відповів не одразу. Він засунув у копанку руку аж по плече, зачерпнув ківшик твані і тільки по тому відказав:

— Наші теж бувають різними. От було у тебе колись аж дев'ять тіток і дядьків. А тепер лишилося лише чотири.

— А куди ж вони дівалися?

Дід знову надовго замовк. Він навіть забув про копанку.

— З голоду померли, — нарешті відказав він, і голос у нього був такий, ніби хтось тримав його за горло.

— То вони що — погано працювали?

Я вже знав від діда, що має гарно жити лише той, хто багато працює.

— Ні, — похитав дід головою. — Вони працювали добре. У кожного було чимале господарство. А ті... безштаньки все у них вигребли. Ні зернини не лишили на зиму...

Тепер вже замислився я.

— То, виходить, що наші ще гірші від німця?

— Дивлячись, кажу, які наші...

І я вже знав, що він має на увазі. Ті, хто працює, як ото дід — це гарні "наші". А оті, хто ходить лише в галіфе та командує — то погані наші. Вони приїхали невідомо звідкіля і робили все для того, аби наші люди пішли старцювати.

А дід, схоже, продовжує роздумувати ще над чимось. Нарешті вганяє лопату в моріжок з такою силою, ніби хоче розрубати когось навпіл, і каже:

— А найгірше — то свої зрадники. Від них всі наші біди.

— Зрадники, це поліцаї? — здогадуюся я. — Шуцмани?

— Ні, — відказує дід. — Не тільки шуцмани. У них багато імен.

І я з ним згоден.

Німці дуже страшні і нещадні. Вони он скільки наших постріляли і повішали. Але й серед них є люди. Хоча б той вартовий, що у Пирогах дав мені грудку цукру і захистив від хлопців. А от поліцаї... Щось я не бачив серед них жодного доброго. Один з них убив

мого Песика, інший хотів пристрелити мене. А тепер приходить у мій сон майже щоночі.

Я хотів було запитати діда про те, як так могло трапитися, що у моєму сні мама і поліцай діють заодно, проте стримую себе. Я вже твердо вирішив, що про свою маму я нікому не говоритиму, навіть дідові. Бо вона не винна, що сниться мені такою. А насправді вона переживає за мене і любить, особливо коли я приходжу в гості до них з тіткою.

То ж я дивлюся на діда і думаю, що треба запитати його про щось інше. Але по ньому бачу, що йому зараз не до відповідей, і теж замовкаю. Хоча мені ще стільки хотілося б його запитати! І чому одного разу хлопці, з якими я випасав череду під Красенівкою, назвали діда петлюрівцем. І чому, коли зараз всім живеться так важко, він вигнав маму з Вікторком зі свого двору. І чому він не полюбляє мого татка так, що назвав його поляком. І сказав це так, ніби поляк — це щось дуже негарне. Майже як кацап, про яких ідеться в тому вірші, що мене навчили старші хлопці:

Ішов хахол,
Найсрав на пол.
Ішов кацап,
Зубами — цап!

Але дідові цього вірша я не розказував, бо в ньому є одне слово, яке йому напевно не сподобається. Дід дуже не любив, коли люди лаються. Якщо він почує

якесь негарне слово, то сплюне на землю, перехреститься і скаже:

— Прости, Господи, цьому дурневі...

А от слово "козак" дід дуже поважав. Бо козаки — то найсміливіші у світі люди. Вони воліли за краще загинути, аніж здаватися ворогові. Дід сам казав, що його рід походить саме від них, та й прізвище у нього було Заболотний — від цієї ось заболоченої річечки, біля якої колись поселився ще його прапрапрадід Данило. А поруч з ним тоді поселилися такі козаки, як Дібрівні, Задорожні, Загребельні, Піддубні, бо всі вони, як і дідів прапрапрадід Данило, любили селитися у дуже гарних і затишних місцях.

— А я чув про одного Піддубного, — сказав я. — Хлопці казали, що він був найсильнішою людиною у світі. Ніхто його не міг побороти. А жив він спочатку в Красенівці, а потім у нашому селі. Діду, а ви його знали?

Дід відклав лопату, озирнувся у бік невидимої звідсіля Красенівки і знову надовго замовк. Проте тепер його обличчя трохи пожвавішало.

— Ще б не знати, — нарешті відказує він. — Ми ж із ним родичі, хоч і далекі. Іванові Максимовичу я доводжуся троюрідним небожем. Та, власне, на нашому кутку багато хто доводиться один одному ріднею.

Я з повагою дивлюся на діда. Авжеж, він і справді може бути родичем самому Піддубному! Дід Кирило найвищий на нашому кутку. І мабуть, найдужчий, бо он які руки має! Не руки, а лопати.

— А який він із себе, той Піддубний?

— Як тобі сказати...Трохи вищий за мене, зате набагато ширший в плечах...

Я недовірливо дивлюся на діда. Не може бути, щоб у когось плечі були ще ширшими, ніж у нього! Навіть коли це сам Піддубний.

— Ноги він широко розставляв, наче моряк, — продовжував дід, длубаючись лопатою у кринищі. — І руки... таких м'язів я ні в кого не бачив. А от у п'ястунках вони чомусь були тоненькі, як у дитини. Але що вже за сила в них була! Якось я пас неподалік від їхньої озимини корову. Потім відігнав її ближче до річки, а сам подався в очерети по качині яйця. Шукав їх, шукав, аж чую, хтось мене кличе. Вилажу з очеретів, дивлюся — Іван. Бере він мене за руку і веде до свого лану. А там моя корова вже такої шкоди наробила, що я аж зіщулився. Ну, думаю, зараз Іван з мене дух випустить. Проте він навіть пальцем не зачепив. Лише сказав: "Щоб мені більше такого не було!" І пішов собі. А я поглянув на свою руку, за яку він тримав мене, — а з під пальців аж кров виступила...

Дід посміхнувся, начебто видиво тої крові з-під пальців йому було дуже приємне.

— А хочеш, розкажу, як Іван з батьком побився? — каже він.

— Хочу! — аж вигукую я.

— То слухай. Іван тоді заробив гроші на своїй боротьбі і прислав їх батькові, щоб той парового млина

збудував. Так батько не тільки збудував того млина, та ще й сажалку біля нього викопав...

— Це оту, повз яку я ношу молоко до молочарні?

— Еге ж. То слухай далі. Через кілька літ, значить, приїжджає Іван та й каже: "Оце, батьку, кинув я боротися, бо хазяйнувати тягне". "Та я що, — відповідає йому батько. — Я ж нічого...". Ну, найняли вони тоді людей, і мене теж, почали ми молоти всіляке збіжжя. Гарне борошно виходило у нас, вальцоване, а що вже крупи — то інших таких ніде не знайти! З сусідніх сіл і навіть з самої Золотоноші до нас почали приїжджати. Та якось засперечався Іван з батьком, чий же це млин. Іван каже — мій, бо ж я гроші прислав. А батько каже — мій, бо я ж його збудував, ще й сажалку викопав. Довго сперечались вони, а тоді й кажуть: ану давай поборемося! Хто кого поборе, того і млин буде. Стали вони боротися, але ніхто нікого не подужає. Бо батько був ще сильніший від Івана, зате Іван ловкіший. Борються вони, аж млин ходором ходить. Ми попід стінами попритулювалися, щоб вони нас не прибили часом. Може, з годину, а то й більше боролися. Врешті вивернувся якось Іван, пірнув батькові під руку і закинув його у ківш. А тоді схопився за голову, бо ж таку наругу над рідним батьком вчинив! — і знову поїхав в Одесу боротися.

ПОТЕРЧАТА

Сонце вже котиться до землі, і дід закінчує роботу. Гарна в нього вийшла копанка, стіни гладенькі, аж вилискують, перед копанкою дід вмоцував дощечку, щоб не бруднилися коліна, коли дістаєш ковшем воду. І тільки зараз я завважую, що неподалік від діда кружляє на одному місці, аж виблискує до сонця, рій малесеньких комашок.

Точнісінько такий рій я бачив у Пирогах біля ставу, а потім біля кукурудзи, у якій ховався від поліцая. Тільки цей був ще більший та рухливіший. Я рубонув рухомий стовп рукою — стовп різко хитнувся убік, проте мушки і не думали розбігатися. Хіба що закружеляли ще моторніше і заголосили ще дужче..

— Діду, а як називається цей рій?

Дід озирнувся на мій голос, тоді перевів погляд на стовп мошкари, витер чоло і сказав:

— Це потерчата. Чув про таких?

... і я сам очищуюся і сам себе покараю за гріхи мої і вкотре відроджуся у всесвіті, але назавжди залишуся отут — перед безладним юрмиськом до безпам'ятства переляканих потерчат, на березі цієї нікому невідомої річечки Ірклійки, що насправді теж є безмежжям... стану маленьким безмежним вихриком, бо так мені найкраще, бо добре там, де мене немає...

Я вражено втупився в рухомо-непорушний стовп, який погойдувався під легким вітерцем туди-сюди. Невже це й справді потерчата? Отакі манюсінькі?

— То чув про таких? — допитувався дід.

— Чув, діду, — відказав я і починаю згадувати, що мені бабуня Настя колись розповідала. От тільки самої бабуні я не називаю, бо дід з бабою одразу ж починають хмуритися. — Потерчата — це такі малесенькі дітки, які померли нехрещеними, або загубилися в лісі і їх розірвали хижі звірі, або які втонули у болоті. Так, діду?

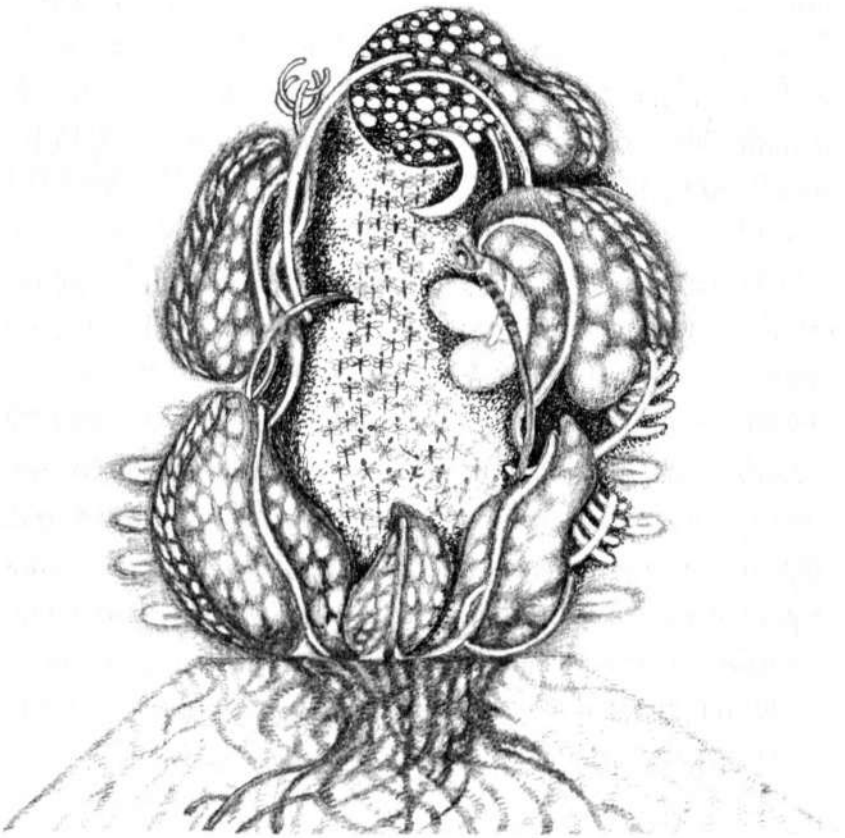

Я не чекаю, коли дід відповість, і продовжую:

— Діду, а ті діти, яких бомба розірвала, чи їх кулею убито — вони хто, теж потерчата?

Дід киває головою, деякий час мовчить, а тоді й каже:

— Так то воно так, а що ти скажеш про тих, які померли від голоду? До голоду наша Рихнівка аж дзвеніла від дитячих голосків. А тепер чуєш, як тихо?

Я мимоволі прислухався. І справді, жодного дитячого голосу. Хіба інколи тітка Горпина, та, що через три хати, вилає когось. Та пес, той, що біля греблі у Гармидерів двір сторожує, подасть хрипкий голос.

— І нікому було їх відспівувати, бо й наш піп тоді ж помер від голоду, — продовжує дід так, наче мене й немає поруч з ним.

— А ви, діду? Хіба ви не могли їх відспівувати? Ви ж це вмієте.

— Тоді не міг, бо й сам був заледве живий. І якби не ці плавні, — дід кивнув у бік болота, — то мене теж не було б на світі. І баби теж не було б, і матері твоєї.

Я трохи подумав, намагаючись уявити бабу і мою маму неживими. І мені аж морозом у спину припекло — ні, не хочу їх бачити неживими, не хочу!

І все ж мені цікаво, як вони вижили, бо, може, й мені доведеться теж колись так голодувати.

— Ви карасиків тоді ловили, еге ж, діду? — здогадуюся я.

Дід зітхає, вже й не знаю від чого — чи то від втоми, чи від спогадів.

— Якби ж то тільки карасиків, — вже якось неохоче каже він. — І жаб з пуголовками доводилося ловити, і п'явок, і все що завгодно.

Я уявив, як ковтаю тих пуголовків, а вони упираються хвостиками — і мені під горло підступає нудота.

Дідові теж не хочеться більше про це говорити. Та й ніколи вже було, бо баба покликала нас вечеряти.

І все ж, уже в городі, я не втримуюся і знову запитую:

— Діду, а чого вони все голосять та й голосять, а не летять в інше якесь місце?

— Хто? — не розуміє дід.

— Та оті ж потерчата.

Дід відповідає не одразу. Він нагинається, вириває кілька бур'янин і вже по тому озивається.

— Нікуди їм летіти.

— Чого?

— Того, що земля їх не приймає. І небо теж. Отак і никатимуться віки вічні між небом і землею.

Я замовкаю. Мені стає не по собі. Це ж і я, коли що, теж буду так никатися. Кружлятиму і голоситиму, кружлятиму і голоситиму. І в дощ, і в холод, і в спеку, і в мороз. І нікого з рідних не буде поруч. Бр-рр...

Вже на подвір'ї запитую востаннє:

— Діду, а хіба вони винні, що стали потерчатами?

Не повертаючись, дід глухо зітхає:

— О-хо-хо...Так вже заведено, що за грішних відповідають невинні.

Коли ми з дідом заходили до хати, я побачив, як по вулиці неспішно пройшли два поліцаї з гвинтівками на плечах. Проте в мені нічого навіть не здригнулося, бо богодухівських поліцаїв я майже не боюся. На відміну від пирогівських, майже всі вони були дорослими дядьками і мали свої сім'ї. Та й не дуже часто вони зазирали до нашого кутка, бо тут не було для них нічого цікавого.

Тільки одного разу до нас забігло аж троє поліцаїв зразу. І всі з гвинтівками напоготові.

— Діду, тут ніхто не пробігав? — запитав один з них, найстарший.

Дід відповів не одразу, бо таки незадовго перед цим вибіг до нас із сусідської кукурудзи якийсь обідраний молодий хлопець. Він попрохав заховати його і вже розігнався було під піч, проте дід туди його не пустив. Він звелів хлопцеві бігти назад до кукурудзи, звідтіля різко звернути до річки, там сісти на відв'язаного дідового човна і перебратися на той бік. Хлопець хапливо кивнув головою і шаснув назад. Він був такий наляканий, що навіть не подякував.

— Діду, це хто був? — запитав я після того, як той щез в кукурудзі. — Ви його знаєте?

— Здається, це головатівський хлопець, — відказав дід. — Тільки ти мовчи і ні слова нікому, зрозумів?

Я зрозумів. То ж коли забігли поліцаї, я нічого їм не сказав. Я лише вчепився в дідову холошу і міцно стулив губи, щоб вони, бува, не ляпнули чогось зайвого.

— Та ніби пробігав якийсь один, — сповільна відказав дід.

— І де він?

— Хіба я знаю... Хотів було у мене заховатися, та я не дозволив. То він он тудою подався, — дід махнув рукою у бік кукурудзиння, куди таки й справді подався утікач. — Мабуть, зараз вже аж під Красенівкою.

— А ти, діду, часом не брешеш? — не повірив найстарший.

— Старий я вже брехати, — сказав дід і відвернувся.

Все ж поліцаї не повірили. Вони шарпнули сінешні двері і вскочили в хату. Один з них по драбині подався на горище, інший наполовину сховався в сундуці, а третій націлив гвинтівку на підпічок, де лежало трохи соломи і дровець на розпалку.

— Ану вилазь! — погрозливо гукнув він. — Вилазь, бо зараз дірку в животі зроблю!

Проте ніхто звідтіля і не думав вилазити. Знічев'я поліцай кілька разів штрикнув багнетом у солому, тоді слідом за іншими подався з хати. Незабаром їхній тупіт розчинився в напрямку кукурудзяного поля.

— Діду, а чого вони його ловлять? — запитав я, коли тупіт розчинився удалині. — Він що — червоний партизан?

— Навряд чи цей хлопець буде за червоних, — засумнівався дід. — Червоні всій його сім'ї добрячого сала залили за шкуру. Він, швидше, з інших партизанів буде.

Але з яких — не сказав. Та я й без цього вже дещо чув від старших хлопців. Червоні партизани — це ті, що воювали проти Гітлера за Сталіна. А є ще інші, які воюють в якомусь Холодному яру і проти Сталіна і проти Гітлера. Вони за окрему Україну, яка б ні під ким не була. І один з хлопців, Паша Киян, сказав, що це наші партизани.

А за кого я? Ну, звісно ж, за червоних, бо мій татко в Червоній Армії. А от дід, схоже, за наших. Бо навіть човна не пожалів тому хлопцеві. А я ще ні разу не бачив, щоб дід комусь його давав хоча б на хвилину.

Човна дід взявся шукати на другий день. Для цього він позичив плоскодонку у діда Якима, що жив біля греблі, і подався вузьким покрученим хідником у плавні. Втім, плавати йому там довелося недовго. Човен знайшовся в очеретах на протилежному боці — саме навпроти нас.

А про того хлопця ми більше не чули. Мабуть, він таки втік. Бо коли б його поліцаї зловили, то про це одразу б дізналося все село.

А тим часом у світі щось мінялося. Ще зовсім недавно Богодуховкою повзли чутки, що за червоними вже й слід пропав. А тепер все частіше лунали розмови, ніби вони повертаються. А позавчора я бачив, як у небі заходилися битися два літаки. Один з хрестами на крилах, інший весь у зірках.

Вони з'явилися нізвідки. Ми з дідом тоді саме топтали кізяки. Я нахилявся і вибивав їх з рамки, бо дідові

вже важко було нахилятися. А він брав вилами трохи гною, кидав його в рамку і притоптував ногою.

І тут з'явилися ті літаки. Дід приставив долоню до лоба і почав спостерігати за ними. Я також зробив те саме.

Літаки поводилися мов два півні. Вони ганялися один за одним, сходилися майже впритул і тут же розскакувалися, злітали аж під сонце і падали звідтіля за садки, аж доки, нарешті, зовсім не щезли за ними. Тоді дід відставив долоню від лоба і знову взявся за вила.

— Повертаються, — тільки й сказав він. І я так і не зрозумів, радий він з того, чи не дуже.

А незабаром нашу тиху Рихнівку, найвіддаленіший богодухівський куток, було не впізнати. Раз по раз по споришевій вулиці пролітали трьохколісні мотоцикли, в яких сиділи німці з зеленими касками на головах, зі скрипом тяглися на захід сонця вози зі скарбом, важко й натужно ревіли великі вантажні машини. А там, звідкіля сходило сонце, все голосніше гриміли громи. Вони не припинялися ні вдень ні вночі, хоча на небі не було жодної хмарки.

Корову ми вже не виганяли в череду, а тримали в повітці, і я тільки те й робив, що серпом скуб траву по рівчаках, а дід косив її понад річкою. Серед ночі я часто прокидався від того, що дід важко злізав з лежанки і виходив надвір. А там довго стояв біля перелазу і прислухався до тих громів. Одного разу він повернувся під ранок і тихо сказав бабі:

— Здається, війна докотилася й до нас. Треба ховати все, що можна.

— Може, якось обійдеться, — нерішуче мовила баба.

— Ти що — хочеш, щоб сталося, як у вісімнадцятому? — розсердився дід.

Баба сполошено перехрестилася і кинулася до скрині.

Наступного ранку хата дивилася на мене голими стінами. Все, що можна було заховати, баба запхнула в потаємний льох, що його дід ще на початку війни викопав за повіткою.

А ще за день, коли загриміло вже зовсім недалеко, дід мені сказав:

— Отепер, хлопче, доведеться тобі попрацювати за всіх.

— Як це? — не зрозумів я.

— А так. Я забираю Маньку в очерети, бо чого доброго, ці німчаки поступлять, як у вісімнадцятому. То ж я трохи пересиджу з нею в очеретах, а ти вже постарайся, щоб вона не ревіла з голоду. Все що накосиш, неси до копанки. Тільки так, щоб поменше людей те бачило.

Проте довго косити мені не довелося. На другий ранок почало не тільки бухкати, а й тріщати. То строчили кулемети. По дворищах зчинилися галас та метушня — сусіди заходилися робити те, що дід з бабою зробили ще вчора.

Нараз від крайніх хат долинуло розпачливе:

— Рятуйте, палії!

Проте замість того, аби бігти на поміч, ми з бабою кинулися до льоху, як велів нам дід. Там баба одразу ж усілася в кутку на оберемку соломи і затулила вуха. А я, як той хлопець, в чиєму льосі ми ховалися на початку війни, стояв на драбині і час від часу піднімав краєчок ляди. Мені видно було, як вулицею пролетіли три мотоцикли. Потім пробігли люди в німецькій формі і касками на головах. Один з них забіг у двір баби Горпини, чия хата стояла біля кладовища, і підніс до стріхи палаючий віхоть на довгій палиці. Він хотів забігти і до баби Мотрі, проте на вулиці гулко затріскотіло, німці, як по команді, пожбурили свої факели на землю і рвонули вподовж вулиці.

На якийсь час все затихло, а потім здалеку долетіло радісне:

— Наші, наші прийшли!

Ці крики все гучнішали, накочувалися все ближче, аж поки я не побачив, що повз наш двір напригинці пробігло двоє військових у пілотках. І коли один з них поглянув у наш бік, я побачив на його пілотці червону зірочку.

— Наші прийшли! — загукав і я собі. — Бабо, наші! І татко з ними!

Проте баба затулила вуха ще міцніше.

А я виліз з льоху. І саме вчасно, бо один з наших вже був у дворі.

— Німців у вас немає, хлопче? — швидко запитав він.

— Немає, — так же швидко відказав я. — Тільки баба в льосі, та дід з Манькою в очеретах. Дядю, а ви мого батька не зустрічали?

Червоноармієць зупинився і витер пілоткою лоба. Тоді сказав: "Ні".

Мабуть, моє обличчя скривилося так жалісно, бо він витяг з кишені грудку колотого цукру і тицьнув мені її в долоню. По тому червоноармієць знову подався на вулицю, а я ще заходився розглядати ту грудку. Вона була, майже як дві краплі води, схожа на той цукор, що я отримав від німецького вартового у Пирогах. Хіба що на цю налипли тютюнові крихти.

Я дивився на неї і думав про те, що коли вже не можна обійтися без війни, то було б добре, якби щодня хтось когось перемагав, а я б тоді щодня мав по грудці цукру.

Війна на нашому віддаленому кутку на цьому й закінчилася. А от на головних богодухівських вулицях, що вели до районного центру і далі за нього, ще не один день гриміло, гарчало і тріщало так, що земля тремтіла, мов у лихоманці.

То наші проривалися до Дніпра.

ПОРОДУ НЕ ПРИХОВАЄШ

А за кілька днів я покинув діда з бабою. Мати знову стала вчителькою і забрала мене до себе.

Мамина початкова школа стояла в центрі села, майже навпроти сільради. Вона складалася з двох великих хат, просторого двору, щоб було де школярам бігати на перервах і великої облізлої повітки, де, кажуть, до війни стояли шкільні коні. Тепер від тих коней і духу не лишилося, а от соняшникового лушпиння було скільки завгодно. Його привозив у лантухах з сільської маслобійки кривий дядько Никифір. Цими лушпайками він узимку мав топити шкільні печі.

Зазвичай Никифір закривав двері повітки на великий замок, але я одразу ж розвідав, що з задньої частини обсипалася глина і стало видно стару дошку, що теліпалася на одному цвяху. То ж коли її відсунути убік, то можна було залізти усередину. А ще я виявив, що від лушпиння того є користь не тільки для печі, а й для мене, бо в ньому майже завжди зустрічалися чищені соняшникові зернятка, що звуться бубками. Тож ми з братиком майже не вилазили звідтіля.

Мамі дали для житла дві кімнатки при школі. Там же, за біленою дощатою перегородкою, оселилася невисока і ловка вчителька Шура Василівна, яка вчителювала разом з мамою ще в Пирогах. Вони тільки те й робили, що ходили одна до одної в гості. Нещодавно Шура Василівна отримала з фронту листа від свого

чоловіка, з яким, як я вже довідався з їхніх розмов, встигла прожити всього три дні. Цього листа Шура Василівна читала мамі майже щодня. А мама слухала і все плакала, бо вона теж чекала листа від татуся, а він все не приходив.

В іншій шкільній хаті мешкали дві старенькі бабусі Радзієвські. Як тільки ми переїхали, і я вперше вийшов на шкільне подвір'я, вони довго розглядали мене спочатку з вікна, потім з ганку, тоді запросили до себе в гості, напоїли чаєм з малиновим листям і сказали, що я гарний хлопчик і геть викапаний маленький поляк. Я їм відповів, що я ніякий не поляк, і що мій дід з козаків. Проте вони лише перезирнулися, і баба Ядвіга сказала:

— Породу не приховаєш.

— Атож, поляка ні з ким не сплутаєш, — підтримала її баба Барбара — Навіть коли він про це не знає.

...Все своє життя батько грав у піжмурки з долею і владою. Ціною цієї гри було життя чи смерть.

В автобіографіях він писав, що рідні за кордоном не має, а сам він — круглий сирота, бо частина рідні померла під час першої світової, а решта — під час засухи двадцять першого року. А коли ми з братом питали його, звідкіля у нас таке прізвище, батько відповідав, що, мабуть, його діди-прадіди свого часу працювали на якогось шляхтича Рутківського, звідкіля і взяли його прізвище. Детальніше про свою рідню батько не

розповідав, хіба що якось сказав, ніби його дід, а наш з братом прадід щось там будував на Житомирщині.

Батьків же батько самотужки вивчився на механіка парових млинів. Сам батько дивом уник голодної смерті у двадцять першому, згодом потрапив до Ксаверівської комуни, що на Житомирщині, затим був Житомирський інститут соціального виховання і довгі роки роботи на педагогічній ниві. Загалом — такий собі сирота без роду-племені, якого радянська влада підібрала на соціальному смітнику і зробила людиною. І тим, хто читав його автобіографії, само собою було зрозуміло, що дякувати рідній владі і комуністичній партії батько мусить до кінця своїх днів.

І все ж таки деякі деталі батькової біографії викликали в мене, а згодом і в брата, кілька запитань. Якось ми — я вже був студентом, а брат закінчував школу — приперли батька до стінки і, помахуючи батьковими дипломами та посвідченнями, поцікавилися:

— Тату, скажіть, — запитали ми, — чому це Житомирський інститут соціального виховання закінчив Юрко Рутківський, зі строкової служби повернувся командир взводу Григорій Рудковський, три курси Київського університету закінчив Жорж Рутьківський, а директором нашої Великобурімської середньої школи Чорнобаївського району Черкаської області зараз є Рутківський Григорій Якович?

На це батько, не змигнувши оком, відповів:

— Невже вам неясно? В мене, як у круглого сироти, не лишилося нічого. Навіть свідоцтва про народ-

ження. Тому імена і прізвища давали мені писарі — такі ж грамотії, як і ви.

Заперечити проти цього я не міг, бо у моєму свідоцтві про народження було чітко і ясно записано, що я не "Рутківський Володимир Григорович", про що засвідчує мій паспорт, а "Рутьківський Володька Грицьків". Багато б я віддав, аби подивитися в очі тому писареві-самоукові! Бо саме через нього я провів безліч далеко не найприємніших хвилин у своєму житті.

Остаточно засумнівалися ми в істинності батькової біографії десь у середині сімдесятих, коли вже міцно стали на ноги, і деякі партійні товариші почали натякати, що для більш успішного просування по службових східцях нам не завадив би партійний квиток. Та коли під час чергової відпустки ми з братом вирішили порадитися про це з батьком — він ошелешив нас такою відповіддю:

— Якщо є якась можливість обійтися без членства — обходьтесь.

— Он як, — сказав на те брат. — Самі так поступили, а нам кажете — обходьтесь.

— Я поступив на фронті, — відказав на те батько. — І не коли-небудь, а в сорок другому. Тоді анкетні дані перевіряти було ніколи. А якби хто й захотів, все одно не зміг би, — додав батько по паузі, — бо Україна тоді була окупована.

З того ми з братом зробили висновок, що краще нам про вступ до партії не думати. Бо хто зна, що

можуть викопати партійний чи якийсь там ще контроль з батькової біографії.

І лише в дев'яностому році, коли по всьому виходило, що Україна стає на шлях незалежності і цей шлях незворотній, батько з дещо зніченою посмішкою вручив мені зошита, на обкладинці якого його старечою рукою було виведено: "Мій життєпис".

І з нього я з подивом довідався, що мій зовні такий вірнопідданий батько все життя тільки тим і займався, що водив за носа свою рідну радянську владу і її кагебе. І пам'ятає він значно більше, ніж мав би пам'ятати круглий сирота.

Батькового діда звали Казимиром Яновичем, а бабу — Вандою. Казимир Янович навчався в Ягеллонському університеті, був архітектором і збудував не один десяток поміщицьких садиб на Житомирщині й Поділлі. А батьків батько Якоб закінчив Кременецьку гімназію і зовсім не самотужки вивчився на головного механіка п'яти кременецьких же парових млинів. Батькову матір, а мою бабу, звали Бригітою. Мали вони п'ятеро синів та доньку, з яких мій батько був наймолодшим. Під час першої світової родина Рутківських була евакуйована до Житомира, де Яків Казимирович знайшов місце кочегара на лісопильному заводі.

Прихід радянської влади родина зустріла не сказати щоб дуже прихильно. Бо в двадцять першому році, коли на деякий час було дозволено виїжджати за кордон, батькова сестра Юлія негайно перебралася за Збруч, де на неї чекав бравий "білопольський" офіцер

Петренко-Бережний. Разом з нею за кордон подалися і старші батькові брати. А дванадцятирічний батько мій залишився зі своїм батьком в Радянській Україні лише тому, що сестра з братами пообіцяли викликати їх до себе, як тільки зведуться на ноги. Проте вдалося їм це чи ні, батькові невідомо з тієї причини, що незабаром кордон закрився на міцний замок.

Невдовзі після виїзду старших дітей за кордон Яків Казимирович помер, а батько мій після численних пригод опинився в Ксаверівській сільськогосподарській комуні, що на Житомирщині. Таким чином він прилучився до славного робітничо-селянського класу, і, як його вихованець, був посланий на навчання до Житомирського інституту соціального виховання. По його закінченні відтарабанив своє в бригаді імені Котовського, де дослужився до чину командира взводу артилерійської розвідки. Тоді ж він довідався, що всі, у кого є родичі за кордоном, автоматично переходять в розряд "ворогів народу". Зрозуміло, що стати таким батькові не хотілося. То ж він з допомогою полкового писаря, якому давав приватні уроки для вступу до інституту, не тільки вніс деякі зміни в своє ім'я і прізвище, а й розписався під тим, що родичів за кордоном не має і ніколи не мав.

З цими документами батько опинився на другому курсі фізичного факультету Київського університету. Проте незадовго до його закінчення віч-на-віч зустрівся зі студентом-земляком, котрий знав батька зовсім не кругим сиротою. То ж батько, не чекаючи, доки

доведеться відповідати за приховування деяких фактів зі своєї біографії перед відповідними органами, поспіхом написав заяву про відрахування з університету за станом здоров'я — і опинився в забутому Богом і людьми селі в якості вчителя. А позаяк мав при собі диплома про закінчення Житомирського інституту народної освіти і довідку про чотири курси Київського університету, то незабаром став директором Хрестителівської середньої школи, де й зустрів мою матір. Говорив батько бездоганною українською мовою, то ж ніяк не міг збагнути, як це майже безграмотний селянин Кирило Заболотний вирахував його походження і заборонив своїй дочці виходити заміж за якогось "полячка". Мабуть, мали рацію старенькі сестри Радзієвські — породу не приховаєш.

— Вважай, що це моя справжня біографія, — сказав батько, коли я закрив останню сторінку.

— Ну й замаскувалися ж ви, — змушений був визнати я. — Куди тому Штирлицю!

Батько подивився на мне, як на людину, що не має в голові найважливіших клепок.

— А ти хотів би за краще вважатися сином ворога народу? — запитав він.

— Ну... Звісно, ні. Проте могли б розповісти про це скажімо, в сімдесятому, чи ще якомусь році, коли за Берією вже й загуло...

— І що б це змінило? Гадаєш, брат твій став би тоді тим, ким він є? Як, до речі, і ти. Вас би тоді до вищої освіти і на гарматний постріл не підпустили!

Щодо брата — то так, на той час він відав спорудженням станцій спостереження за всілякими літаючими об'єктами. І, в першу чергу, за американськими літаками-шпигунами. Що ж до мене і моєї професії — то тут бабця надвоє ворожила. Проте по довгому роздумі я згоден був визнати, що батько все ж мав рацію.

— Ну гаразд, — згодився я. — А чому ж тоді ви написали мені про це саме зараз? Що — вже не боїтеся повернення сталінських внуків?

— Поки що, ні, — твердо відказав батько. — Та коли ви допустите до цього — то туди вам і дорога.

СКАРБИ КНИЖКОВОЇ ШАФИ

В Богодухівці балакали, що бабусі Ядвіга та Барбара Радзієвські разом з кішкою Мариською прибилися до села ще до війни. Вони виїхали з Польщі, коли її зайняли німці. Їм виділили при початковій школі дві крихітні кімнати, і вони стали працювати бібліотекарями.

Самі Радзієвські нас із братом цікавили не дуже. І якщо ми й ходили до них, то тільки заради двох речей — їхньої кицьки Мариськи і шкільної бібліотеки.

Мариська була найбільшою і найкрасивішою кішкою в селі. Медвяно-руда, з білим нагрудничком

і білими чобітками на всіх чотирьох лапах, вона видавалася такою гарною, що сірі сільські коти, побачивши її, завмирали, як пеньки. Мабуть, вони теж бачили в ній породу. А ще Мариська була такою незалежною і безстрашною, що з нею остерігалися зв'язуватись навіть найлютіші богодухівські пси. І ми з братом цим користувалися.

Неподалік від школи стояла хата нашого нового товариша Колька Сокотуна. І хоч Колько був на рік старший за мене, він так любив гратися в гилки, в цурки чи в піжмурки, що ми цілими днями не розлучалися. Проте часто-густо не могли чогось поділити і тоді ставали на стежку війни. І якщо на тій стежці Кольові доводилося непереливки, він біг додому і спускав з дроту свого Рябка. Нам він видавався страшним звіром, бо над усе полюбляв хапати за штани. То ж як тільки ми бачили, що Колько наближався до рябкової буди, то тікали додому так, що тільки курява здіймалася за нами. Забігши у шкільний двір, ми кидалися не до себе, а до Радзієвських і ховалися за Мариську, яка зазвичай вигрівалася на сонці перед порогом. Мариська одразу ж здогадувалася, в чому справа і приходила нам на поміч. Вона вигинала спину горбом, шипіла, мов вода на розпеченій сковороді, і безстрашно кидалася на напасників. Жучок вже знав, чим закінчуються для нього зустрічі з Мариською, тож підбирав під себе хвоста і зі скавулінням кидався назад. Слідом за ним давав драла Колько. І тоді вже наступала наша черга гнатися за ним.

В кінці широкого шкільного коридору, куди виходили двері Радзієвських, стояла пузата і велика, аж до стелі, шафа. Вона була вщерть набита книжками. Біля шафи стояв столик, за яким щоранку сиділа одна з бабусь і в перервах між уроками видавала книжки. Після занять вона закривала шафу на замок, поверталася до себе і разом з сестрою ставала модисткою. Модистки — це ті люди, які мають швейну машинку і шиють дуже гарний одяг. Навіть мама, котра разом з тіткою Одаркою при німцях обшивали чи не всю Головатівку з Рихнівкою — навіть мама довго розглядала пошиті бабусями блузки чи спідниці і захоплено казала:

— Ну й гарні ж які!

Старенькі розквітали однаковими посмішками, запрошували маму на свою хербату (я вже знав, що вони так називають чай), розкривали перед нею грубезну книжку з якимись, як вони казали, викройками і довго гомоніли над нею. А ми з братом усідалися на ганку і гралися з Мариською. О, як здорово вміла гратися ця кішка! Вона то підкрадалася до нас, наче тигр, то, задирала свічкою свого пишного хвоста і колами носилася по шкільному дворищу, то ганялася за нашим повстяним м'ячиком. А як вона била нас по щоках лапою, коли ми дмухали їй у ніс! Добре, що хоч кігті не випускала.

Одного разу, коли Мариська загнала м'ячика під шафу і ми його діставали звідтіля, я виявив, що задня диктова стінка книжкової шафи трохи відійшла і утворювала щілину, через яку можна було витягувати які

завгодно книжки. Після того ми з братом стали великими любителями читати. Вибирали хвилинку, коли Радзієвські усідалися пити свою хербату і навшпиньках прокрадалися до шафи. Щоправда, дикт був нерівний, коструватий і дер мені руку, проте заради книжок можна було терпіти й не таке. Я витягував одразу кілька книжок і ми з братом тікали за повітку. Я вже закінчив перший клас і вмів непогано читати по складах, а от Вікторик ще читати не вмів, то ж я намацував для нього книжки великі і тонкі. Здебільшого вони були написані німецькою мовою, але у них був дуже гарний цупкий папір і багато кольорових малюнків, здебільшого про пастушків і дівчаток в довгих пишних платтячках. Дівчатка були такі гарні, що я закохувався в кожну з них. А пастушки були вдягнені в такі яскраві, з позолотою, штанці і сорочки, що я аж німів від заздрощів.

Якось в одній з таких книжок я знайшов поштівку. З одного боку на ній щось було написано синіми чорнилами не по нашому, проте на іншому були намальовані такий гарний пастушок і пастушка, що я не втримався і вкрав ту поштівку собі. Пастушок був весь у золоті, він стояв на одному коліні і простягував дівчинці-пастушці велику червону квітку.

Цю поштівку я міг розглядати годинами, уявляючи, що пастушок — це я, а дівчинка з білим розпущеним на плечах волоссям — моя однокласниця Ліда Дідик.

Брат зазвичай вибирав книжку, де було найбільше малюнків і вимагав:

— Читай.

Оскільки німецької мови я не знав, то дивився на малюнки і вигадував своє.

— Отут бачиш, хлопчик-пастушок розмовляє з дівчинкою-пастушкою? Він її питає: а що ти снідала сьогодні? А вона відповідає: манну кашку з молочком і ковбаску...

Вікторикові очі заблищали. Він вже й забув, коли їв ту кашку з молоком, а от ковбаски Вікторик, здається ще й досі не куштував.

— А хлопчик сцо їв? — питає братик. — Там написано пло це?

— Ну, звичайно! Він каже дівчинці, що їв... ага, яєчню! І пив чай з київською помадкою. А ось тут бачиш — іде якийсь дядько! То знаєш, хто? Наш татко.

— Татко? — братик впивався радісним поглядом в малюнок.

— Ага. Ось він іде та й іде, а на плечі в нього мішок. А в ньому знаєш, що? Солдатський хліб!

Що таке солдатський хліб, ми вже знали. Навіть кілька разів куштували його. Чорний, кислуватий, він здавався нам таким смачним, що з ним аж язика можна було проковтнути.

Тож я тільки те й робив, що вигадував братикові казку за казкою про те, як до нас повертається татко з війни. Він весь у золоті, як пастушок на поштівці. В нього і погони золоті, і гудзики, і медалі та ордени на грудях. Приходить він до хати, обіймає нас з братиком і викладає на стіл цілий буханець солдатського хліба!

Проте коли ще татко викладе той хліб! А от їсти нам хотілося зараз, негайно. Добре було у діда з бабою — там і грушка-кодуля росте і сливи за хатою, і райські яблука для взвару. А головне — там була корова Манька.

Проте тепер дід з бабою жили так далеко, що туди йти було майже півдня. Та й соромно весь час бігати до них. То ж ми шукали поживу там, де тільки могли — на шкільному дворі, край доріг і навіть у сусідніх городах. Навесні ми зривали верхівки лободи чи молоденької кропиви, і мама готувала з цього зелений борщ, або навіть оладки. Не обходили ми й цвіту акації та бузку. Влітку переходили на калачики, а восени об'їдалися пасльоном. І коли мама часом поскаржиться Шурі Василівні, що не знає, чим нас годувати взавтра — нас це не дуже хвилювало. Завжди можна знайти щось смачне.

Тепер, коли мама забрала мене до себе, я мав стільки вільного часу, що не знав навіть, як з ним бути. То ж ми з братом улітку тільки тим і займалися, що вирушали на пошуки всіляких пригод. Зазвичай зранку ми городами бігли до сажалки, яку колись викопав батько найдужчої у світі людини. Поруч із сажалкою, на горбі, височіли руїни того самого парового млина, у якому колись боролися Іван Піддубний та його батько. Казали, що млин той зруйнували ще у громадянську. І кому він тоді заважав, невідомо. А тепер всі ходили молоти своє збіжжя майже під Франківку.

САЖАЛКА ПІДДУБНОГО

В сажалці зранку до вечора бовталися майже всі хлопці, що жили в центрі села. Хоча коли по правді, то вони не стільки плавали, скільки бабралися в густому намулі. Ще б пак — в ньому можна було знайти безліч надзвичайно потрібних речей! Коли відступили наші, вони скидали в сажалку всю зброю, щоб не дісталася німцям. Сюди ж зовсім недавно скидали свою зброю і німці, щоб легше було втікати.

І тепер все це стало нашим.

Тож доки братик бовтався біля берега, я заходив у воду по груди і обмацував дно пальцями ніг. А коли щось намацував, то пірнав і зазвичай діставав звідтіля патрона з кулею. Іншим хлопцям щастило більше. Колько Калашник, наприклад, випірнув з балцанкою, а Грицько Соцький якось надибав зараз аж дві бомбочки від міномета.

Цього дня я мацав дно разом з Кольком Калашником, з яким ми сиділи за однією партою. Колько був круглим сиротою. Жив він у старенької бабусі, яка не тільки не доглядала Колька, а за нею самою треба було дивитися. Зранку Колько разом з нею працював на городі, та через деякий час бабі так починало ломити в попереку, що вона влягалася на бік і так, навлежачки, працювала й далі. І все ж того, що росло

на городі, їм не вистачало. Тому Колько влітку ходив у поле збирати колоски, а восени — виламувати кукурудзяні качани чи голівки соняшнику. Минулого літа він назбирав аж мішок збіжжя і тим вони з бабою годувалися майже всю зиму.

Кілька разів Колько брав з собою у поле й мене. Саме в нього я навчився, як ховатися від об'їждчика. О, то був страшний об'їждчик! Він з'являвся невідомо звідкіля, налітав на хлопців і шмагав їх нагайкою так, що в декого кров цебеніла по тілу. Хлопці кидали свої торбинки і з криками, що більше не будуть, тікали до села. А об'їждчик все не відставав. Він летів за ними на змиленому коні, батькував їх страшними словами і шмагав, шмагав...

Двічі діставалося й мені. Але тепер навряд чи я дістану по спині, бо Колько мене навчив.

— Головне — треба першим побачити його, — повчав він. — А як побачиш, то не тікай, а одразу ж падай на стерню. І він тебе тоді не помітить. А коли й помітить, то теж не втікай, а лежи й стогни, ніби тобі розриває живіт. Таких він не дуже чіпає.

Колько був найменшим у класі та найхудішим. І все ж ми його поважали. Бо він носив те ж прізвище, що й знаменитий партизан Калашник, який з іншими партизанами ховався по той бік Дніпра в якомусь Холодному Яру. Калашник був не червоний партизан, проте жоден червоний партизан не міг зрівнятися з ним. Казали, що він часто одягався в німецьку форму і йде, як свій, до німців, аби розвідати, скільки їх і що

вони замислили. А коли вивідає все, що треба, то іде до клубу, де німці вечорами дивляться кіно. Там він сідав біля найголовнішого німця і теж дивився. А коли кіно закінчувалося, найголовніший німець витягував з кишені записку: "Ваше кіно таке ж дурне, як і ви самі. Забирайтеся звідси, а то всіх переб'ємо". Найголовніший німець аж ногами тупотів з люті, проте це не допомагало — за Калашником вже й слід прочах... Або, бувало, переставить Калашник вказівки на дорозі, і німці виїдуть не туди, куди їм треба, а прямо під партизанські кулі.

Це все мені розказував сам Колько.

А шанували його за те, що він був дуже чесною людиною. Коли його питали, чи, бува, він не син того Калашника, Колько казав, що ні, бо його батько помер від застуди ще на початку війни. А я б на Кольковому місці, якби такий славетний партизан носив моє прізвище, нізащо не відмовлявся б.

Сьогодні Колько мене навчає, як намацувати зброю. Це дуже просто. Треба лише якомога вище вистрибувати над водою, а тоді з розгону вганятися пальцями ніг в намул. Бо все найцікавіше лежить вже не зверху намулу, воно лежить в його глибині.

І тепер ми з ним тільки те й робимо, що стрибаємо. Нам від того вже в голові замакітрилося. А що й такий спосіб допомагає мало, то ми переходимо на найглибше місце, де підстрибують тільки старші хлопці чи ті, хто вміє плавати і пірнати.

Ми з Кольком вміємо.

— Я знайшов ще одну листівку, — кажу Колькові. — Така вся гарна! Небо синє-синє і в ньому сонце сходить. А через небо летить ангел з крилами за плечима.

— Даси подивитися? — каже Колько і, не чекаючи моєї відповіді, пірнає. На тому місці з'являються пухирі і хмарка рідкої багнюки. За мить появляється Колько. Він пирхає і стріпує головою. В руках у нього якась залізна кривуляка.

— Затвор, — каже Колько. — Треба поговорити з Мишком Коцепугою, у нього є ружжо без затвора. Може, цей підійде.

Колько відносить знахідку на берег і ховає її під свої штани. Я з заздрістю дивлюся йому услід. У Мишка Коцепуги багато пороху — і простого, і в дощечках. То ж коли затвор підійде до Мишкової рушниці, Колько може отримати взамін цілий мішечок дощатого пороху. А він же так гарно фурчить, коли проробити в ньому дві дірки, всилити туди міцну нитку і розтягувати туди-сюди!

Проте моя заздрість не така вже й велика. Я вже не раз переконався в тому, що Колько не скупердяй. Він ділиться зі мною всім, що має.

Я теж ділюся. В шкільній книжковій шафі я знайшов уже п'ять листівок і одну з них подарував Колькові. То він радів з того, як мала дитина. А ще я беру його з собою в шкільну повітку і ми разом шукаємо бубки в соняшникових лушпайках...

Колько повертається і ми знову підстрибуємо у воді.

— Ти не дуже тицяй в грязюку пальцями, — повчає Колько. — Оно навесні Климко Сторчаків підстрибував-підстрибував і пропоров ногу об штика. То в нього нога так гноїлася, що цілий місяць не міг на неї ступати. Трохи не відрізали.

Мені одразу ж у пальці наче зашпори зайшли. Та оскільки Колько підстрибує так, як і раніше, то, аби не осоромитися перед ним, я роблю те ж саме.

— Серьожку Лугового знову ганяли від ями з бомбами,— нараз повідомляє Колько.

— Знову? — жахаюся я. — Він що — хоче, щоб його зовсім розірвало?

Сергій — то наш однокласник. Він сидить за однією партою з Лідою Дідик, найгарнішою дівчинкою в класі. І вона пишається цим, бо Серьожка теж дуже гарний з себе. У нього бліде обличчя з волошковими очима і великими, як у ляльки, віями. А ще Луговий вважається неймовірно безстрашною людиною. Майже як знаменитий партизан Калашник. Серьожку вже двічі ранило, коли він розряджав бомби у ямі, яку старші хлопці спеціально для цього вирили на руїнах парового млина. І тепер в його тілі багато осколків і, кажуть, що один навіть підкрадається йому до серця.

— Ну то й що? — не згоджується Колько. — У нього батько в Червоній Армії сапером воює. А сапер — це людина, якій снаряд чи бомба все одно що тьху, та й годі! Він їх не боїться, а розряджає.

І я розумію, що саме Колько має на увазі. Він хотів сказати, що Серьожка хоче бути схожим на свого батька.

Я теж хочу бути схожим на свого, який був розвідником. І це мені вдається. Коли ми граємо в піжмурки, я ховаюся так, що мене ще ніхто не знайшов. А я, наче справжній розвідник, бачу зі своєї схованки усіх.

Нараз мої пальці щось намацали. Але щось таке маленьке, з-за чого й пірнати не варто. Можна його захопити двома пальцями, що я й роблю. І тепер у мене в руках справжнісінький бронебійний патрон. Колько оглядає його і схвально киває голово.

— Годиться, — каже він. — В тебе їх вже скільки?

— П'ять.

— То я тобі обойму до них дам. В мене є три. А ти чув, що сьогодні, як тільки зайде сонце, головатівські хлопці висадять у повітря авіаційну бомбу? Ту, що впала біля могили за селом і не вибухнула.

— Не чув, — визнаю я. — А як вони це робитимуть?

— Якби ж то знаття, — зітхає Колько.

Я теж зітхаю. От би хоч одним оком поглянути, як це робиться! Проте старші хлопці нас і близько не підпускають до себе. Кажуть, що ми ще малі. А які ми малі, коли наш однокласник Луговий, може, розбирається в снарядах та бомбах ще краще, ніж вони?

Колько не збрехав. Як тільки сонце зайшло за дерева, за селом біля могили бабахнуло так, що здригнулася земля і забряжчали шибки. Мама, що саме розпалювала плиту для вечері, аж присіла з несподіванки.

— Що це? — зойкнула вона.

— Це головатівські хлопці авіаційну бомбу висадили в повітря, — як про щось звичайне відказую я їй.

Мама підозріло подивилася на мене.

— Звідкіля ти знаєш? — запитала вона.

— Та... — мнуся я. Ну що їй на це відповісти? — Від хлопців чув.

— Тримався б ти подалі від них, — порадила мама. — А то коли хоч раз побачу тебе біля тих бомб...

Я лише зверхньо посміхнувся на те. Ще чого! Я що — дурний, щоб крутитися у всіх на очах?

Тим більше, що сьогодні я таки знайшов бомбочку.

Через місяць, коли вже почалися заняття, осколок таки дійшов до Серьожкового серця.

За його труною ішло багато людей. І мама з Шурою Василівною, і всі учні початкової школи, і кілька старих жінок з Сергійкового кутка.

Серьожка лежав у своїй маленькій труні тихо й спокійно, наче спав. Він собі спав, а ми всі плакали над ним. Ліду Дідик аж під руки тримали, так вона заходилася.

Я йшов поруч з мамою, дивився на Серьожку, а перед очима весь час поставала остання поштова листівка, яка випала із німецької книжки про людоїдів. На тій поштівці було намальоване високе блакитне небо, у правому кутку вигравало золотим промінням ранкове сонце, а навскоси через все небо піднімався угору

хтось із крилами за спиною і весь у білому. Він повернув голову до мене і щасливо посміхався...

Хвилину тому до мене дійшло, що Сергійкове обличчя дуже нагадувало обличчя того янгелика. Я йшов, слухав плачі і думав про те, що було б добре, якби і я мав таке обличчя, коли мене понесуть на кладовище. І щоб я теж так радісно і вільно линув до Бога навпростець через все небо.

Проте бабуся, що йшла одразу за нами, вся в чорному і скорботна з лиця, сказала сусідці:

— Бідна дитина... Народилася нехрещеною, і померла невідспіваною.

— Еге ж,— прошамкала сусідка. — Потерчатком. Без роду-племені.

І я відчув, як мамина рука здригнулася, а тоді міцно стиснула моє плече.

...Я, мабуть, письменником став тільки для того, щоб написати цю сповідь. З висоти свого віку вдивляюся в себе малого, вдивляюся в мільйони таких же, як я, сивих вже потерчат і не можу збагнути, як нам вдалося проскочити по лезу між смертю і життям, любов'ю і ненавистю, вірою і безнадією.

А найдивніше для мене те, що ми не лише проскочили, а й не збожеволіли.

Втім, хто його знає. Інакше чому нині робиться все для того, аби людство саме себе знищило?

ВОЗНЕСІННЯ

— І ви скільки терпіли такий біль? — здивувався професор Міщенко. Він обережно, майже не торкаючись мого живота, провів над ним пальцями і зробив висновок: — Бомба сповільненої дії. Коли вибухне, невідомо. Може, завтра, а може, через хвилину...

Отже, бомба. Нарешті вона і мене догнала.

Професор обережно закрив простирадлом мій живіт і рішуче прорік:

— Негайно на операцію!

— Але ж у нього серце, — тихо, але вперто заперечила дружина.

Так, серце в мене було не дуже. Колись лікар, що обстежував мене, запитав:

— То скільки, кажете, вам років — тридцять п'ять? А серце у вас, мов у п'ятдесятирічного.

З того часу я прожив ще стільки ж. Але тепер я був згоден на все. Навіть на те, щоб серце не витримало. Бо в моєму єстві, крім глибокого, нестихаючого болю, вже нічого не лишилося.

— А ми його підтримаємо, — запевнив професор.

Після професора переді мною усівся анестезіолог. Стілець під вагою його тіла жалібно заскрипів. У анестезіолога був такий вигляд, ніби він тільки-но добряче пообідав. Причому без друзів і чарки гарного коньяку не обійшовся.

— Я сам через це пройшов, — сказав він м'яким, довірливим баритоном. — Запевняю вас, що ви нічого навіть не відчуєте. А коли прокинетеся, то наче знову на світ народитеся.

— І навіть зможу випити сто грамів? — над силу посміхаючись, пожартував я.

— Та хоч триста! — запевнив він.

— Так мало?

— А навіщо вам більше? — щиро здивувався він і зітхнув так затишно, як можуть зітхати лише такі ось добросердні товстуни.

І я дав згоду на операцію, хоч як дружина не вмовляла мене не поспішати.

Все інше вже не залежало від моєї волі. Санітари переклали мене на каталку і повезли довжелезним коридором. Останнє що я побачив, перш ніж за мною безгучно зачинилися товсті білі двері — розширені від жаху і болю за мене очі дружини.

ВБИВСТВО ГОЛОВИ СІЛЬРАДИ

Це було саме те, що треба — левада за вирубаним сільрадівським садком. Баглиста, поросла подекуди рогозом та аїром. Влітку навіть найвідчайдушніші корови побоювалися забиратися туди в пошуках паші.

Єдиним путнім деревом, що росло майже на самому обрії, була товстелезна присадкувата верба. В ній було таке дупло, в яке, казали, міг би спокійно забратися найтовстіший в селі чоловік — дід Охрім з головатівського кутка. Проте так це чи ні, перевірити ніхто не міг, бо дід нізащо не хотів залізати у те дупло.

А ще казали, ніби біля тієї верби кубляться нелякані гадюки. Тому навіть такої пізньої осені, яка оце прийшла до нашої Богодухівки, мало хто наважувався до неї підходити.

То ж я можу спокійно робити те, що задумав.

А задумав я таке, що треба спочатку сто разів оглядітися довкола, перш ніж приступити до діла.

Що я і робив. Либонь уже вдесяте. Проте все було так, як і раніше. За викорчуваним у війну садком виднілося подзьобане кулями цегляне приміщення сільради. Сільрада стояла як хата баби Яги: спиною до мене, а ґанком — до вулиці, по якій раз по раз проїжджали підводи, а одного разу — навіть прогримкотіла зеленого кольору величезна машина під дивною назвою — студебекер. На ґанку, частину якого мені було добре видно, розмовляло кілька жінок. Вони чекали на голову сільради Івана Карповича Лохманчука. З їхньої голосної розмови я довідався, що голова ще вдосвіта поїхав на старій колгоспній полуторці кудись аж під Франківку і має незабаром повернутися.

За сільрадою, ближче до мене, перехнябилася набік стайня, в якій до війни стояли коні. Зараз там, як і в шкільній повітці, нічого не стояло. Хіба що на

горищі лежало кілька оберемків такої трухлявої соломи, що її навіть миші гидували трубити. До повітки тулився нужник з широкими щілинами, і крізь них все було видно аж до дверцят. Тому туди майже ніхто не навідувався. Жінки соромилися, а чоловіків у нашому селі можна перерахувати на пальцях.

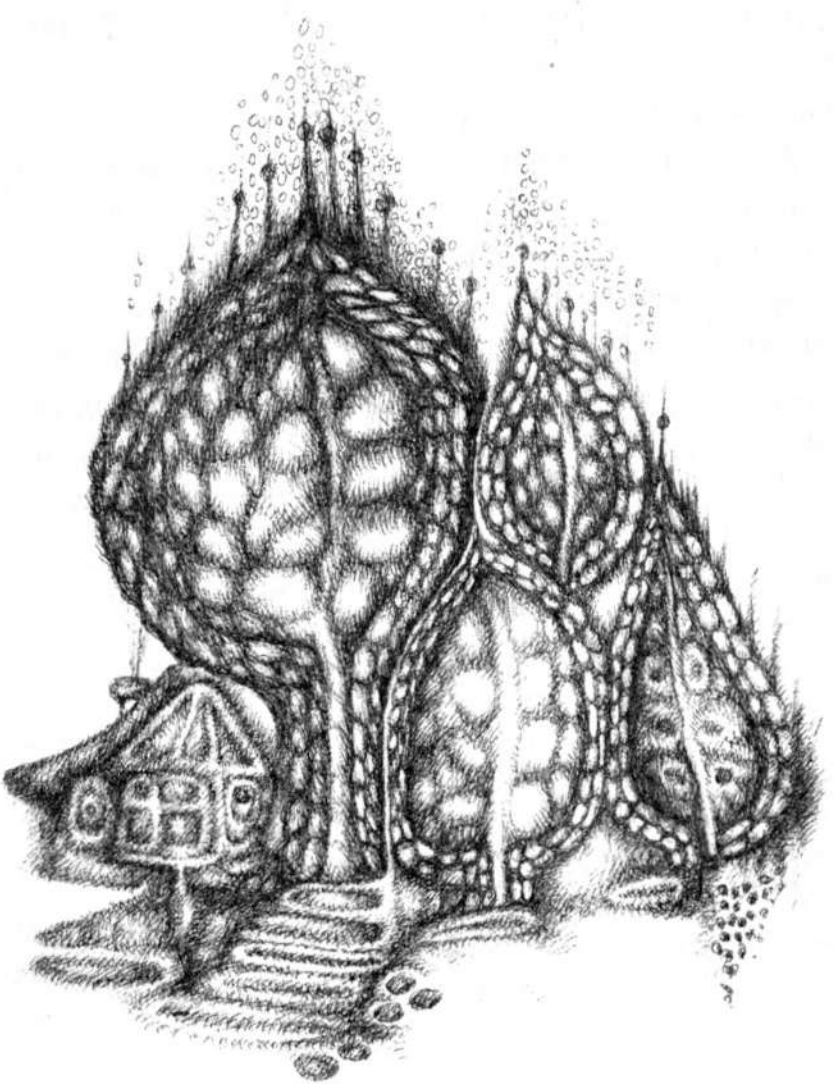

Так, це було саме те місце, яке мені потрібне. Навіть коли хтось із дорослих і побачить, чим я тут займаюся і здійме галас — завжди можна втекти. Оцим ось широким рівчаком, що відділяє садок від левади, можна напригинці рвонути або ліворуч, у прибережні лози, або ще краще — праворуч, у ще не зрубане кукурудзиння, потім трохи пробігти попід вербами, що схилилися над Миколиною сажалкою — і шукай вітру в полі.

Але я тікати світ за очі не збирався. У мене з братом поруч з тими вербами був такий сховок, що його нікому й ніколи не знайти. Про нього знаємо лише ми з братом, бо самі ж його і вирили.

О, а де ж мій брат? Невже втік?

Ні, не втік. Он видніється над канавою його голова, а поруч — дві голови наших сопливих сусідок. І очі в усіх круглі, як у переляканих котів. Мабуть, вже й не раді, що упрохали мене показати, як вибухають бомби. Ну що ж, можете дивитися. Я не з тих, хто відмовляється від свого слова. Навіть, коли це загрожує життю.

В невелику яму, що залишилася від викорчуваного дерева, я наносив сухого хмизу. Тоді витяг з-за пазухи мішечок з бойовими патронами і перерахував їх ще раз. Так, рівно сімнадцять патронів з маленькими лискучими кульками. Аж дивно, що вони здатні вбити людину.

Я висипав патрони на хмиз. Затим подався до схованки в рівчаку, куди вчора увечері крадькома переніс мою найбільшу гордість: дві маленькі, але досить таки

важкенні бомбочки, що теж виблискували, мов нова копійка. Одну я знайшов у сажалці, а іншу мені подарував Колько Калашник. Просто за так.

З бомбочками в руках я вибрався з рівчака, поклав їх зверху на патрони і озирнувся ще раз.

Ніде нікого. Хіба що з рівчака, як і раніше, визирають три перелякані голови.

О, я й забув сказати, що наших сусідок кличуть Валькою і Катлею. Взагалі то Катля була Катериною. А прозвали її так за те, що вона ще не навчилася вимовляти букву "р". Катля була дуже вредна людина. Позавчора вона застукала нас з братом, коли ми сиділи в бур'янах за шкільною повіткою і чистили цегляним кришивом мої бойові патрони та бомбочки, аби вони блищали, як у людей. Побачивши моє багатство, Катля пригрозила, що коли я негайно не покажу, як воно бабахкає, то вона всім розкаже, чим ми тут займаємося. Довелося запевнити її, що я це зроблю і без її підказок. Тим більше, що я й справді цього хотів. А ще Катля сказала, що вона прийде подивитися не сама, а зі своєю подружкою Валькою. Я згодився і на це, тим більше що Валька доводилася двоюрідною сестричкою самій Ліді Дідик. Я сподівався, що Валька обов'язково розповість своїй сестрі, що я теж сміливий і відважний. Майже, як Серьожка Луговий. І тоді Ліда, може, не дивитиметься на мене, мов на порожнє місце.

Спочатку я хотів мої бомбочки висадити в повітря далеко за селом, щоб нас ніхто не почув. Проте Валька з Катлею були такими боягузками, що боялися від-

ходити далеко від хати. То ж довелося зупинитися на сільрадівському пустирищі.

Те, що на вибух може збігтися купа дорослих, мене не дуже турбувало, бо поруч, як я вже казав, росла рятівна кукурудза, а за нею над сажалкою була надійна схованка.

В мене, як і в кожного порядного богодухівського хлопця, було своє кресало, яким я вмів користуватися не гірше за інших. Проте погода була така сира, що я добряче впрів, перш ніж вогник перебіг на жмут сухої трави, а звідтіля на гіллячки.

Я тричі дмухнув на нього, аби він швидше розгорівся, тоді заховав кресало і без поспіху, аби не показувати перед малюками, що я чогось боюся, рушив до рівчака.

Малеча тремтіла, мов у пропасниці. Не скільки від холоду, скільки від очікування вибуху. Найменша Валька навіть заканючила плаксивим голосом:

— До мами...

І від тих слів я відчув себе страшенно хоробрим. Майже таким, як Серьожка Луговий.

— Ти ж сама захотіла подивитися, — сказав я їй. Проте у Вальки були такі круглі очі і рот, що я вирішив трохи заспокоїти її. — Ну чого б я ото тремтів, як овечий хвіст! Нічого страшного не буде, хіба що трохи потріщить, а потім бабахне — і все.

По тому я улігся поруч з братом і ми заходилися чекати. З рівчака мені було видно, як до сільради підходили нові люди, як вони зупинялися на ганку, щоб

побалакати з тими, хто вже прийшов. Серед них найбільше було чути сьогоднішню сільрадівську чергову Василину Хоменкову. Вона жила аж під Головатівкою, і всі називали її Квасолиною. Я завважив, що Квасолина вже кілька разів насторожено поглядала у садок — певно, вже помітила купку хмизу, над яким здіймався димок.

Повільно спливала хвилина за хвилиною. Вітер доносив від сільради жіночі голоси, згодом до них приєднався чоловічий. Потім до нас долетів регіт. Проте над чим вони там реготали, я не прислухувався, бо вся моя увага була прикута до багаття.

А з ним коїлося щось не те. Спочатку воно димувало, і крізь нього навіть почали пробиватися рожеві язички полум'я. Затим полум'я чомусь щезло, димок теж почав зменшуватися, доки не перетворився на тонку цівку, як із самокрутки.

— Мабуть, твої бонби зовсім пломокли, — прошепотів брат і я почув, як у нього забурчало в животі. З ним так було завжди, коли він чогось лякався. По тому братик кидався до найближчого куща, на ходу знімаючи штаненята, аби не закаляти їх. І лише тоді бурчання припинялося.

— Сам ти пломок, — передражнив я брата, хоча, коли по правді, то й сам так думав. Бо може ж, врешті, промокнути бомба, яка не один рік пролежала в сажалці?

А ще я знав від інших, що коли багаття згасає, то бомбочки, як і патрони, самі не вибухають.

Тож я дочекався, поки Квасолина відвернеться, і вибрався з рівчака.

— Ой, Войодько, ти куди? — злякано зойкнула Валька.

І від того зойку я відчув, що в мене за спиною ніби крила виросли. Це ж обов'язково розкаже Валька про мою відчайдушну хоробрість своїй сестричці Ліді Дідик! Не може бути, щоб не розказала. І Ліда тоді погляне на мене своїми великими очима якось по-особливому. І, можливо, навіть усміхнеться...

Це я так подумав про себе. А вголос сказав:

— Здається, вогонь погас. Треба його роздмухати.

— Ой, не йди! — вереснула Валька. — Ой, бабахне!

Брат з Катлею хоч і промовчали, проте мені аж звідсіля було чути, як у братика в животі забурчало з новою силою.

— Сам знаю, що мені робити, — зумисне грубим голосом відказав я Вальці. І знову без поспіху, як і личить безмежному сміливцю, рушив до бомбочок.

На щастя, вдруге викрешувати вогонь не довелося. Кілька патичків ще ясніли спечними жаринками, тож достатньо було нагорнути на них сухої трави і дмухнути як слід. Вогник одразу ж звівся на золотаві лапки і весело затріщав.

На цей раз обійшлося якнайкраще. Не встиг я скочити у рівчак і залягти поруч з братом, як один за одним почали рватися патрони. Від їхнього шпокання в повітря злітали димки і попіл.

— Бачите? — сказав я малечі. — А ви боялися...

— Гей, а що ви там робите? — зненацька долетів до нас жіночий голос. Я перевів погляд на сільраду і побачив, що одна з Квасолининих подруг так вдивляється у наш бік, що аж перегнулася через перила. — О, Василино, поглянь, що ці малі витворяють на твоєму діжурстві! Вони ж сільраду збираються висадити в повітря!

— Де? — Квасолина теж перегнулася через перила, а за нею і решта жінок. — Тож то я думаю, чого це вони тут крутяться з самісінького ранку... Гей, а ходіть-но сюди та скажіть, чиї будете!

Як би не так! Я грудкою ляпнувся на дно рівчака і шепнув дівчаткам:

— Ану, біжіть оцим рівчаком швиденько додому! І нікому не розказуйте, бо матері вас повбивають за те, що були тут!

Вдруге повторювати не довелося. Валька з Катлею наполоханими горобенятами шмигнули рівчаком у кукурудзиння. Слідом за ними залопотів мій братик. А я, як людина мужня й розважлива, втікати не поспішав. Я по-розвідницькому, щоб мене, бува, не помітили, поповз дном рівчака. А коли наді мною зашуміло кукурудзяне листя, зупинився. Так вчили нас старші хлопці. Ніколи не тікай далеко по кукурудзинню, казали вони, бо ти здіймаєш такий шелест, що його і глухий почує. Треба, як тільки щезнеш з очей, зачаїтися в якомусь сховку і чекати, що буде далі. А коли переслідувачі пробіжать повз тебе, можеш вилазити зі сховку і робити те, що задумав.

Щоправда, хлопці казали це, коли мали на увазі поліцаїв. Але, мабуть, з нашими жінками можна теж так вчинити. Хоча навряд чи вони кинуться за мною навздогін. Вони ж не дурні і добре знають, що кого-кого, а хлопця ще жодній жінці зловити не вдалося.

І я не помилився. Жінкам і в голову не прийшло погнатися за нами. Вони навіть з ганку не думали сходити. Зі свого сховку я чув, як вони допитувалися одна в одної, чиї то діти зачаїлися у рівчаку. Проте згоди так і не дійшли, бо були не з нашого кутка.

— Василино, здається, телефон задзвонив, — нараз голосно сказала котрась із подруг чергової. Ще через хвилину заскрипіли колеса якогось воза і чоловічий голос, схожий на голос сільрадівського голови, поцікавився:

— Дівчата, а що там у вас димує в садку?

І тієї миті в повітрі ляснуло так, що мені заклало вуха. І вдруге, ще гучніше. А після того запала така тиша, що, здавалося, світ ще й не народжувався.

І в ту пронизливу тишу зненацька увірвався розпачливий жіночий крик.

— Убили! Нашого Івана Кіндратовича убили! Ой, людоньки, та що ж воно діється!

І від того голосіння мені в голові бамкнуло ще гучніше, ніж від вибуху моїх бомбочок. Це ж... це ж вбито самого голову сільради! І вбито не просто так, а саме осколком від моїх бомбочок.

Себто виходить, що я його вбив...

Я НЕ ВИНЕН!

Я рвонув углиб кукурудзиння, перечепився через братика, що саме натягував штаненята. Братик засвітив до неба попою, а я замість того, щоб допомогти йому підвестися, припустив ще швидше. В голові моїй безнастанно бамкало: що робити, як бути далі?

Що кара за вбивство має бути жорстокою — в цьому я не сумнівався. І не за таке на моїх очах людей убивали. Німці незадовго перед втечею зігнали все село на царину, аби ми дивилися, як вони вішатимуть кривого дядька Миколу Завірюху. А він же нічого такого й не робив. Хіба що так штурхонув п'яного німака, який ліз до його сажу, що той аж п'ятами засвітив. А коли вже прийшли наші, то одразу забрали богодухівського старосту Соколана в район. І там його розстріляли. Хоча він, як казали в Богодухівці, був добрим старостою і старався нікого не зобижати... А я ж, страшно сказати, своїми руками вбив самого голову сільради — найголовнішу в Богодухівці людину!

Ой, мамо-мамочко, що ж це воно буде...

Голоси біля сільради все гучнішали, хтось знову заголосив, і те голосіння все наростало, аж поки не покотилося по всьому селу. А що за цим буде, я не сумнівався. Незабаром до сільради збіжиться народ, Василина скаже, де ховалися вбивці, і тоді всі як один, кинуться по моїх слідах...

Нараз я завважив, що біжу не сам. Озирнувся: так і є — за мною як голка за ниткою, дріботів мій братик. Йому навіть штанців ніколи було підв'язати, тож він так і біг, підтримуючи їх однією рукою.

Я зупинився, зачекав, поки він порівняється зі мною, і сам зав'язав штанці мотузочком.

"Мабуть, це востаннє доглядаю я за братиком", — подумав я. І від того гіркого слова "востаннє" мені аж подих перехопило. Я сковтнув клубок, що невідомо звідкіля з'явився в горлі і запитав:

— А Валька з Катлею де?

— Побігли додому,— відповів братик і змахнув з носа велику сизу бульку. І був він такий наляканий, такий маленький та беззахисний, що я ледь втримався, аби не притиснути його до своїх грудей. Може, також востаннє в житті.

— Ти теж біжи додому,— сказав я йому. — І чимшвидше.

— А ти? — запитав братик.

— А мені, мабуть, вже не можна додому,— витиснув я із себе.

І від цих слів з моїх очей раптом полилися такі сльози, що за ними я нічого вже не бачив. Ой, мамо-мамочко... Краще б оті кляті бомби вбили не Івана Карповича, а мене самого! Бо тоді б не тіпався я на шибениці, як дядько Завірюха, і не валявся, як розстріляний Соколан у багнюці, а понесли б мене в маленькій чистій домовині, як Серьожку Лугового. І всі б

тоді говорили, яким я був гарним хлопчиком, а не таким убивцею, як зараз...

— А ти що робитимеш? — не відступався братик. І я добре знав, що йому страшно йти додому одному. Бо ж у мами рука інколи бувала дуже важкою і тепер, якщо я не прийду, братикові може дістатися за двох.

І мені стало шкода вже не тільки мене, а й мого нещасного Вікторика. Так стало шкода, що сльози покотилися ще рясніше. І я нічого не міг з ними вдіяти.

— Я, братику рідненький, залишуся тут,— ледве спромігся вичавити з себе. — У нашій схованці. В отій, що над Миколиною сажалкою. Доки не замерзну там насмерть... Чи доки мене не знайдуть.

Схоже, в мою смерть братик не вірив, бо не знав, що то за слово. Тому запитав:

— А що тобі буде, коли знайдуть?

— Не знаю... мабуть, повісять. Чи розстріляють.. А ти біжи, нічого ще й тобі тут...

Братик злякано подивився на мене, бо бачив, як вішали дядька Завірюху. Тоді закивав головою, як мале лошатко, із усіх сил порачкував між кукурудзиння. Вже віддалік до мене долетіло:

— То я тобі їсти плинесу...

Вікторик був надійним товаришем. Він завжди умудрявся приносити мені поїсти, коли через якусь шкоду я ховався від важкої маминої руки. Проте не до хлібця мені зараз, братику рідний!

Напригинці, намагаючись не здіймати зайвого шелесту, я подався до Миколиної сажалки, що ховалася

в городах за якусь сотню кроків звідсіля. Сажалка була втричі менша від тої, що її викопав батько Піддубного. Проте її схили поросли густою ожиною та собачою ружою, а над самою сажалкою схилилися верби з таким товстим корінням, що коли якесь виходило з землі, то на ньому можна було сидіти, як на ослоні.

То ж коли наді мною загойдалося оголене вербове віття, я звернув зі стежки і проворно порачкував до сховку. На початку цього літа ми з братиком знайшли в ожинових заростях хідничок, який закінчувався невеличким, якраз для нас двох, лігвом. Щоправда, в ньому можна було тільки лежати, проте нас це не дуже хвилювало. Головне, що про цей сховок ніхто не знав, навіть всюдисущі Катля з Валькою.

В лігві ще від літа лишилося трохи сухої трави. Я скукобився на ній бубликом і завмер, прислухуючись до найменшого шарудіння.

Проте довкола стояла тиша. Голосіння і крики біля сільради ледь-ледь долітали сюди. Видно, збіглися ще не всі, то ж у мене є ще трохи часу, щоб придумати, як бути далі.

Проте довго думати не довелося. Незабаром я відчув, що замерзаю. А тоді на мене напосів такий дріж, що стукотіли не тільки зуби, а, здається, навіть і кісточки. Тепер я віддав би що завгодно, аби тільки опинитися біля гарячої печі чи бодай у копиці соломи. Вигріб би в ній печерку, заліз усередину, закрив за собою дірку і зігрівав би сам себе диханням.

Проте поблизу ніяких копичок не було, а вирушати до них через всю Рихнівку чи Головатівку нічого було й думати. Мене може схопити будь хто, бо я ж тепер проклятий убивця...

Минуло ще трохи часу. Ніг і рук я вже не відчував, одні тільки зуби цокотіли незалежно від мене. І той цокіт, здається, чути було аж біля сільради, звідкіля долинали вже не окремі голоси, а грізний, нестихаючий гул. Мабуть, зараз підуть мене розшукувати. Ой, люди-людоньки, я ж не хотів нікого убивати, я ж вас усіх так люблю, так люблю...

А потім мені чомусь стало байдуже, знайдуть мене чи ні. Лишилося одне лише бажання: припасти щокою до землі, заплющити очі й заснути. Я заплющив очі й притулився щокою до землі, яка вже не здавалася мені холодною.

Нараз почулося якесь шарудіння і ніби з далекої-далекої далини до мене долетів тихий голос:

— Володько, ти тут?

Хто це? Здається, брат. І навіщо він повернувся, навіщо турбує мене тут, де мені так добре і так затишно, що навіть очей не хочеться розплющувати? Понад усе я хотів, аби братиків голос віддалився і розтанув десь там, у світі, куди мені вже немає вороття...

Проте голос не віддалявся. Він ставав все чутнішим. І в ньому вже бриніли сльози. А коли братик плаче — це кепсько. Він же такий маленький і безпомічний.

— Володько, де ти? Тебе мама кличе.

Мама? Яка ще мама? Стій, у мене ж колись була мама. Та чого була — вона у мене і зараз є! І вона кличе мене. А де мама — там тепло. Мабуть, треба полишати цей сховок і йти до мами. От тільки чомусь навіть поворухнутися не хочеться... Від чого б це?

— Я тут,— хотів сказати я братові, проте навіть не почув власного голосу.

А от брат почув. Його голова з'явилася у норі, і він почав смикати мене за холошу.

— Мама казала, щоб ти бігом ішов додому, — наполягав брат. — Бо її покликали до сільради, а кури ще не годовані.

При чому тут кури? Я ж тільки-но убив самого голову, і тепер прощення мені немає, і ніколи не буде! А мама... наче нічого й не сталося, загадує мені годувати якихось курей. Дивно. А може, то така хитрість, щоб мене не шукати невідомо де, а щоб я прийшов сам?

— Це тобі мама казала, чи ще хтось? — через силу запитав я брата.

Губи мої чомусь зробилися такими неслухняними, що навіть слова не хотіли проскакувати крізь них.

— Мама, — відповів Вікторик і шморгнув посинілим носом.

— І більше вона не казала нічого?

— Вона ще казала, що коли ти зараз же не прийдеш додому, то вона тобі всі вуха обірве...

І все? Одні тільки вуха?

Нараз я відчув, як десь — чи то віддалік, чи в моєму єстві — щось загуділо. Радісно і гучно. Гудіння те все

дужчало і теплішало, воно все наближалося і зрештою, заповнило мене всього.

Я сперся на лікоть і сів. Десь неподалік гуділа вантажівка. А братик продовжував:

— Мама зараз доварює борщ і побіжить до сільради. Туди привезли голову.

— Як привезли? — я все ще нічого не міг зрозуміти. — Але ж я його... Там же кричали...

— Так тьотя Шура тільки-но заходила до нас і сказала, що його привезли з-під Франківки. Каже, що в голову там стріляли з кущів.

З кущів! З-під Франківки! Отже...

Радість вибухнула в мені з такою силою, що я навіть не звернув увагу на свої неслухняні ноги. А вони, як тільки я виповз з нори і спробував підвестися, самі підвернулися, і я осів на землю. Але все одно серце аж вистрибувало з грудей: не я вбив, не я! А коли я не вбивав, то чому ж тут сиджу?

Мені хотілося загорланити на весь світ, підстрибнути аж до верхів'я цих верб чи рвонути кудись так, щоб аж у вухах засвистіло! Подумаєш, мама всі вуха обірве! І зовсім не всі, і зовсім не обірве, бо вона здебільшого тільки сварить мене, та й годі. А коли й смикне інколи за вухо чи дасть шльопанця, то потім цілу ніч крутиться та зітхає. А на ранок обов'язково почастує чимось смачненьким. Шматочком макухи чи окрайчиком хліба з сіллю...

Спочатку я ледве йшов, бо мені нестерпно свербіли ноги та руки. Проте коли вибрався з городів, то вони

знову почали слухатися мене, і по вулиці я летів, наче на крилах. Братик ледве встигав за мною.

Мама вже доварила борщ і налила мені мисочку. І хоча в ній картопелька з капустою виднілися лише на денці, а замість хліба був шматок гіркої і остюкової перепічки, мені здалося, що такого смачного борщику я вже давно не їв. І поки я похапцем працював ложкою, мама так же похапцем одягалася.

А Шура Василівна, вже одягнута, прихилилася до одвірка і розказувала, що Іван Карпович настоячки їхав у кузові. Він оглядав довколишні поля. І тут з придорожніх кущів у нього почали стріляти. Наляканий водій Василь Демченків увімкнув повну швидкість і помчав подалі від пострілів. А коли кущі залишилися далеко позаду, він виглянув з кабіни і побачив, що Іван Карпович зачепився холошею об цвях у борті, випав з кузова і його голова весь час билася об мерзлі грудки.

Про це Шура Василівна щойно довідалася від Василевої сестри Дарини.

Повернулася мама пізно увечорі, коли ми з братом вже лягли спати. Вона скинула хустину і своє довоєнне ще пальто, посьорбала борщу і подалася на половину, де мешкала Шура Василівна.

Перегородка була тонка і я чув, про що вони перемовлялися. Виявляється, з району приїхали якісь енкаведисти і всіх допитували. Шура Василівна розказувала, що вона нічого їм не сказала, бо й сама не знала, що трапилося. Мама теж сказала, що і їй нічого

було сказати тим приїжджим. А тоді додала, що приїжджі, мабуть, лишилися дуже незадоволені. Так воно, мабуть, і є, згодилася на те Шура Василівна, бо чого б тоді вони батькували один одного, а найбільше воєнрука Бабича — за те, що той скільки не винюшкував, але так і не спромігся викрити контру в селі.

А тоді вони обидві зупинилися на тому, що воєнрукові було ніколи викривати контру, бо він тільки те й робив, що ганявся за кожною спідницею. І добре, що Бабич живе не на нашому кутку, бо головатівські люди від нього вже стогнуть. Той Сидір (так вони почали називали Бабича) приставав не лише до дівчат, а навіть до старих та заміжніх. З ними він заводив розмову про те, яка погана ця радянська влада. Старі та заміжні відводили очі вбік і намагалися швидше втекти від воєнрука. Вони добре знали, що він навмисне таке говорить. А коли хтось з дурної голови почне йому підтакувати, воєнрук одразу ж дає знати в район, і за тою людиною негайно приїжджає легкова машина, яку всі називають чорним воронком.

Я теж дещо знав про цього воєнрука. Ванько Матвієнко якось казав, ніби він на власні вуха чув, як Бабич розказував старій бабі Стеценковій, що він розчарувався у радянській владі і з задоволенням пішов би зараз в українські партизани. От тільки не знає, де вони. Це було тоді, коли він уперше з'явився в селі.

Того ж вечора я запитав маму, хто такі українські партизани. Мама злякано озирнулася на двері, тоді

дала мені потиличника і прошепотіла, щоб я і думати про такі дурниці не смів...

А з Шурою Василівною, вона, бач, не боїться говорити про них. Виявляється, що смерть Івана Карповича — то, мабуть, не просте вбивство. Нібито він, приглушеним голосом (але я все одно чув її) казала мамі Шура Василівна, останній рік провів у загоні українських партизанів. Вони саме ховалися по той бік Дніпра в Холодному яру і воювали як проти німців, так і проти червоних. Потім, коли прийшли наші, він одразу ж продав своїх побратимів енкаведистам. Тому ті, хто врятувалися, поклявся поквитатися з Іваном Карповичем. І сьогоднішнє вбивство — не інакше як справа їхніх рук.

Мама повернулася, коли я вже засинав. Вона усілася на табуретці перед дзеркалом і довго сиділа непорушно. Мабуть, знову про щось задумалася. Тоді стріпнулася і заходилася розчісувати косу.

Я лежав поруч з Вікториком, дивився, як мерехтить на стелі світло від каганця і думав про те, чому Бабича в селі називають воєнруком. Мабуть, тому, що в нього, може, рука не така, як у наших. А якась особлива. Воєнна. Може, вона вміє тільки стріляти.

Нараз мама витягла з шухляди велику фотокартку і почала її роздивлятися. Останнім часом мама майже щовечора витягує цю світлинку, на якій зображені всі ми, ще довоєнні. Я, у матроському костюмчику, стою між татком і мамою. А братика, ще зовсім крихітного,

мама тримає на руках і посміхається так, наче й не знає, що скоро почнеться війна.

Мама дивилася та й дивилася на ту довоєнну фотокартку, аж доки її губи не почали здригатися так, ніби вона збиралася чи то заплакати, чи то заговорити до фотокартки.

— Мамо, я більше не буду, — тихо сказав я.

Мама відповіла не одразу. Вона навіть не поворухнулася. Лише перевела погляд від фотокартки на темне вікно.

— Що ти не будеш? — нарешті запитала вона.

— Ну... Збирати бомбочки... і показувати, як вони бабахкають...

Проте мама, як не дивно, не звернула на це ніякої уваги. Хіба що пересмикнула плечем, ніби її обсипало морозом, і сказала:

— Господи, і хто тільки ці бомби вигадав на нашу голову?

І знову надовго замовкла. А коли вона лягла спати, я не знав, бо нараз очі мої склепилися самі собою.

ВОЗНЕСІННЯ (продовження)

Операційний стіл виявився твердим і якимось шипастим. Навколо мене із заклопотаними обличчями метушилися сестрички в небесних халатиках. від сусіднього операційного столу долинали заклопотані чоловічі голоси і найчастіше — професора Міщенка та анестезіолога. Схоже, там закінчувалася операція, після чого настане моя черга. Проте роздивитися, кого саме вони оперують, я не міг, бо стіл закривали їхні спини.

А тоді мені в очі вдарив потужний струмінь яскраво-сріблястого світла. Щоб не осліпнути від нього, я перевів погляд на пляшечку з анестезіологічним розчином, що вливався в мою руку...

Перерви не було. Щойно я лежав на твердому операційному столі і не знав, куди подіти очі від світла, а тепер якимось дивом опинився на м'якому ложі, що, мов пушинка, погойдувалося на краю якогось іншого світу. І світ цей був такий піднесено-урочистий, наче спів півня на світанні.

Сонця, до якого я так звик на Землі, тут не було. Замість нього наді мною шаленіло безмежжя. І з того безмежжя зліталися до мене тисячі веселкових кружал, спіралей, дзигликів і тут же заходилися в неймовірно стрімкому, ба навіть свавільному, танку. Вони пустотливо кидалися одне в одного розсипами миготливих

іскринок, витанцьовували на моїх віях і тут же щезали, аби за мить вибухнути міріадами золотих пелюсток на краю безвісті. Наче малі бешкетники, ганялися вони одне за одним, зливалися в обіймах, чи, тріпочучи, наче колібрі, веселковими крильцями, зависали наді мною. І якби я захотів, то дотягнувся б до них рукою. Проте я боявся навіть поворухнутися, аби не осквернити своїм незграбним втручанням сенсу цього шаленого дійства. А що в ньому був якийсь сенс, в цьому я не мав жодного сумніву.

А ще я чи не вперше зрозумів, що є речі, які описати неможливо. Їх можна тільки відчути. Ну як мені назвати оце все, що зринає звідкілясь знизу, злітає у незбагненну височінь і розсипається там на райдужні скалки в якомусь неймовірної краси салюті? Затим на кілька секунд зависає в неосяжному просторі пронизливо синього неба, щоб знову спасти до моїх очей і тут же повернутися у височінь, забираючи з собою рештки моєї ще земної ваги.

Незабаром я відчув, що моє єство позбулося земного тяжіння. І варто було лише захотіти, як воно стало б рівноправною частинкою цього неземного карнавалу.

А потім я збагнув, що не один тут. Звідкілясь почало долинати невиразне, проте радісне шемрання, якийсь схвильовано-піднесений гул, схожий на гул святкового натовпу, котрий зібрався в очікуванні чогось ще ніколи не баченого. За мить цей гул почав ділитися на окремішні звуки і голоси. Вони наближалися до мене з неймовірною швидкістю. Нараз налетіли

на мене океанською хвилею, підняли на гребінь, розгойдали, мов тріску, затим швиргонули кудись — і я збагнув, що опинився на березі якогось неймовірної краси затону. Повітря збуджено миготіло перед очима і я розрізняв найменші його частинки. Трохи далі повітря переходило в іншу, більш густу і сповільнену субстанцію в якій, вітально здіймаючи у мій бік щупальці, погойдувалися серед нічого рожеві, фіолетово-сині, малиново-золотаві амеби. Ними був заповнений весь простір, проте й вони не могли застити неосяжної, непідвладної моєму розумові просторіні, в якій панувала одна лише радість і не було нічого, окрім цієї неземної, невимовно-прекрасної радості. І щоб пізнати її, мабуть, варто було померти.

І тут я збагнув, що таки помер. Мабуть, все ж не витримало серце, і тепер я опинився там, де опиняються всі без винятку. От тільки де саме — в пеклі, в чистилищі, чи в раю?

Пекло я відкинув одразу. Коли за великим рахунком, то я ніби ж нікого не зрадив і не позбавив життя. Я належав до тих, хто навіть курки не спроможеться зарізати. До того ж, наскільки мені відомо, в пеклі здебільшого корчаться від страждань, а не розкошують у радості.

Може, я потрапив до чистилища, до того місця, де людина чекає висновку Всевишнього? А все оте неземне дійство є лише витвором тутешнього дизайнера. Та ні. Коли людина зазвичай не знаходить собі місця бодай перед найменшим іспитом, то що ж тоді

говорити, коли на терези поставлена вся твоя земна і неземна доля?

Ні, на чистилище це не схоже. Серцем відчуваю, що це не воно. Бо в ньому немає ані грану тривоги. Одна лише радість і нічого, крім неї.

Отже, сталося те, у що на Землі я і вірити не смів — мене якимось чином занесло до раю. Без будь-яких випробувальних термінів і співбесід. Навпростець. От тільки не відаю, за що мені така честь. Я ж, кажу, нічого визначного в земному своєму житті не зробив. Більше того — я ж, наскільки пам'ятаю, нехрещений, потерчатко...

Проте мене взяли на небо. Взяли отакого, яким я є. Не інакше, постарався якийсь впливовий у цих місцях родич. Або янгол-охоронець... Дякую вам, дорогі мої. От тільки знати б, за що саме я став гідним такої довіри.

І тут до мене почало доходити, що вони навряд чи можуть сказати мені щось певне. Більше того, вони, мабуть, і самі сумніваються у правильності свого вчинку. Інакше я б знаходився он там, посеред раю, що нагадує неозору, заквітчану неймовірної краси квітами галявину — а не отут, на самому її краю. І звідсіля я дивлюся на все з таким виглядом, ніби визираю з кущів.

Атож, з кущів. Стривай, але ж, здається, ніби є такий вираз — райські кущі. Щоправда, їх вимовляють з іншим наголосом, але, по-моєму, суть у них одна. Тож мене і помістили в цих кущах, аби я мав змогу де-

тальніше роздивитися, що ж це воно за штука така — рай. Аби звикав потроху. Акліматизувався. Бо, мабуть, в мене знову не витримало б серце, якби я опинився отам, в самій середині раю...

Проте охопити одним поглядом все, що діється в раю, мені якось не вдавалося. Очі хоч і розрізняли кожну деталь цього святково піднесеного простору, все ж розумом я ще не міг осягнути його цілісну сутність. Переді мною в ранковій напівімлі пропливали, наче танцівниці в султанському гаремі, стрункі дівочі постаті. І хоча я бачив їх лише від пояса до грудей, все ж був переконаний, що це небожительки, бо тільки вони можуть рухатися так легко і окрилено.

Небожителі в цьому танку участі не брали. Вони знаходилися десь за межею мого зору і лише зрідка до мене долинали їхні голоси. Мабуть, небожителі лежали, обіпершись на лікоть, у своїх римських тогах на сапфірових лежаках і обговорювали якусь нагальну космічну проблему.

Я напружив слух, і до мене почало доходити, з якої саме причини я потрапив до раю. По знайомству. Бо небожителі розмовляли голосами моїх старих знайомих. Он лунає спокійний і впевнений у собі голос професора Міщенка. А тепер я чую голос мого анестезіолога... Виявляється, вони й тут щось значать. То ким вони є насправді — ті, що обіцяли моїй дружині врятувати мене від смерті там, на Землі? І чого варта їхня клятва Гіппократа? Ну й хитруни ж вони, ці громовержці, ці Зевси та Юпітери! Обіцяли одне, а зробили інше —

без будь-яких обговорень переслали мене прямісінько на небо! Тож маю лише дякувати їм за таке легке і безболісне вознесіння.

От тільки шкода, що бідна моя дружина, мабуть, ще й досі побивається над тим, що колись було мною.

— Дивіться, він вже розплющив очі! — раптом долетів до мене радісно здивований голос однієї з небожительок. І поки я роздумував — хто ж цей "він" — я, чи, може, хтось інший, до мене долинув ще один голос, на цей раз голос небожителя. Був він, наче дві краплі, схожий на затишний голос мого анестезіолога:

— Зараз ми провіримо...Володимире Григоровичу, де ви живете?

Що це — перевірка? Чи, може, це так жартують небожителі? Витягли мене на небо, а тепер роблять вигляд, що вони тут ні при чому. То як тоді відповідати — що я знаходжуся в хірургічному відділенні Одеського медуніверситету, яке сусідить з моргом? Ні, мабуть, так не годиться, бо тоді мене можуть сприйняти за якогось нетяму, котрий не може збагнути простих речей. Сказати, що дякуючи їм я опинився в раю — теж ризиковано. Можуть запідозрити в підлабузництві. Або ще гірше — подумають, що для мене їхні потаємні наміри є відкритою книгою і ще, чого доброго, образяться і позбавлять мене своєї підтримки. А вона мені зараз така потрібна! То ж доведеться, мабуть, обійтися ухильними словами. От тільки чомусь мій язик такий неслухняний...

— Та вже й не знаю, де, — витискую з себе ледь не по складах, — чи то вже в морзі, чи то ще біля нього.

Небожителі регочуть.

— О, якщо він вже жартує навіть тут, то за нього я ручаюся, — чую голос мого земного анестезіолога, а тепер вже й не знаю кого. І тут же мене підхоплюють янголи і шанобливо везуть довжелезним притлумлено-святковим тунелем у якусь безвість, яку я про себе вже назвав світлим майбуттям. Врешті опиняюся в чомусь схожому на імператорські палати, і мене залишають наодинці.

Я обережно озираюся. Здається, нічого підозрілого. За межами моєї палати чую нестихаючий гомін. Мабуть, то не терпиться моїм рідним та друзям, що раніше потрапили на небо, зустрітися зі мною. Проте вони завжди вважалися людьми вихованими, тож, мабуть, і тепер не поспішають увірватися сюди. Чекають, мабуть, доки сам вийду до них.

В тому, що я зроблю це за якусь хвилину, немає ніякого сумніву. Довго розлежуватися в такому місці, схоже, не годиться. Тим більше, що як і раніше, все довкола радіє мені і сміється до мене. Такі ж святкові фейєрверки спалахують наді мною, стіни вкриті божественними картинами, котрі міняються щомиті, а сам я відпочиваю, погойдуючись на лагідних хвилях любові і приязні. Так, мабуть, буде на віки вічні і я, коли по совісті, зовсім не проти цього.

Нараз завважую на стіні, що навпроти, ікону Матері Божої. Втім, це не ікона. Це жива Богоматір, бо

нараз вона змигнула своїми довгими віями. Навіть віри не йму очам — невже я така велика цяця на цьому небі, що сама Богоматір завітала до мене у гості? І хоча ще не повністю володію собою, все ж пробую вдячно посміхнутися їй за те, що знайшла час провідати мене. Проте з подивом зазначаю, що погляд її сповнений чомусь не радістю, а жалем і співчуттям. Вона сходить з ікони і наближається до мене, не порушивши й атоминки повітря. І чим ближче підпливає (чи то я пливу їй назустріч?), тим більше стає схожою на мою дружину. І це мене чомусь не дивує. Моя бідна дружина таки й справді заслуговує на роль Богоматері, бо хто б ще міг терпіти мене такого?

Зачекай, зупиняю раптом себе — то що ж воно виходить? Коли мене везли в операційну, дружина ніби була ще здоровою. А тепер чомусь не я її, а вона зустрічає мене в цьому кращому із світів. Невже вона по дорозі до неба обігнала мене? Нічого не скажеш, оперативно працюють ці небожителі...

— Як ти себе почуваєш? — обличчя моєї Богоматері майже впритул наближається до мене.

Я хочу відповісти, що краще не буває, проте зупиняюся. Бо нараз завважую, що обличчя її зовсім не просвітлено-янгольське, воно по-земному змучене, із синцями під очима. Проте це лише на мить привиділося. Ось воно віддалилося і знову стало іконописним, таким, яким я її вперше побачив. Що ж здійснилася її мрія, ота, яку вона висловила, коли ми рушали до рагсу — померти в один день. Ну, в один чи не в один, я ще не знаю. А от що ми тепер разом на цих небесах — в цьому немає жодного сумніву... І в моїй душі народжується молитва до Найвищого з Найвищих. Господи, молюся я до нього, дякую Тобі, що Ти мене, нехрещене потерчатко, взяв до Себе, що знову поєднав мене з моєю земною долею! І тепер святий Боже, я вірю, що долі поєднуються на небесах, що на все воля Твоя!

Нараз обличчя моєї дружини-ангела застеляє ще одне обличчя, що як дві краплини води нагадує мені обличчя мого палатного лікаря. Ще тоді, коли я жив на Землі. Та що вони, ці лікарі — невже всі ходять в небожителях?

Лікар уважно розглядає мене. Нарешті повертається в той бік, куди віддалилося обличчя моєї дружини.

— Все гаразд, — каже він. — Тепер ми за нього спокійні.

Я намагаюся збагнути, що саме він мав на увазі. Навіть міцно стуляю очі, аби краще зосередитися. А коли розплющую їх — то завважую, що за цю коротку мить трапилася катастрофа.

Боги покинули мене. Я побачив згорблену втомою спину лікаря, що віддалялася від мене. На моїх очах вгасали радісні фейєрверки, танули дивовижні видива на стінах і замість них в моїх очах мжичкою сіялося сіре нужденне світло. Розчарування кольнуло мені в грудях з такою силою, що я аж схлипнув. В ту ж мить на мене налетіли всі мої колишні болі, до яких додалися ще й нові. І тоді я зрозумів, що мені й надалі судилося бути там, де я був до того — в цьому сірому, наскрізь просякнутому болем і байдужістю світі, де почуваєшся нікому непотрібним.

Так, Боги покинули мене. І єдине, що ще світило мені в цьому світі, було обличчя дружини. Зболене, змучене, проте таке рідне — воно було єдине з усього, заради чого треба було жити далі.

ХТО ВБИВ ГОЛОВУ

Наступного ранку заняття відмінили. З нашого другого класу, що був найбільшим у школі, винесли парти і посередині поставили стіл з труною Івана Кіндратовича. Було холодно, і шкільний сторож Никифір заходився топити соняшниковими лушпайками грубку. Никифір, якого ще ніхто не бачив без самокрутки в роті, крадькома палив і зараз, випускаючи у дверцята цівки диму. Його права нога, що не згиналася в коліні, стирчала далеко убік, і жінки (чоловіків у нашому селі майже не було), що підходили до грубки, аби обігріти закоцюблі руки, обережно переступали через неї. І всі з острахом позирали на двох військових, що вчора по обіді приїхали з району на чорному воронку.

Жінки пошепки говорили, що один з них, отой, котрий з вусами, вже допитав у сільраді не один десяток людей. А інший, отой, що зі шрамом на вилицях, нікого не допитував. Він просто взяв насмерть перелякано-го Василя Демчейка за грудки і гарикнув так, що чули аж на вулиці: "Признавайся, кто тот подлец, которому ти донес, куда поєдешь с Лохманчуком?" І не слухаючи Василевої божби, що він нікому нічого не казав, крикнув водієві чорного воронка, щоб той негайно віз "етого негодяя в отдєл, где с ним поговорят, как следует". То ж ніхто не мав жодного сумніву в тому, що саме цей другий і є старшим енкаведистом, і тепер всі боялися навіть зустрітися з ним очима.

Біля приїжджих із заклопотаним виглядом вертівся Сидір Бабич. В селі подейкували, буцімто він до війни був міліціонером у сусідній Кривоносівці, потім служив десь у секретних частинах. А тепер його прислали в нашу середню школу воєнруком. Але мені він зараз видавався швидше вертким трутнем, що витанцьовує навколо ложки з медом.

Був Бабич такий маленький на зріст, що більше скидався на хлопця. Носив він розкішне галіфе, блискучі хромові чоботи та рідкісну в наших краях офіцерську шинелю зі слідами від погонів. А очі в нього були такі, що й зараз, біля труни Івана Кіндратовича, не одна дівка червоніла, коли Бабичів погляд зупинявся на ній.

Приїжджі палили нещадно, цигарка за цигаркою. А коли в школі не стало вже чим дихати, старший енкаведист звелів винести труну на шкільне подвір'я. Там він прокашлявся, якусь мить розглядав вкрите синцями обличчя Івана Кіндратовича і почав:

— Граждане! Сєводня нас постигла нєвосполнімая утрата. От руки украінского буржуазного націоналіста погіб наш боєвой товарищ Іван Карпович Лохманчук. Смерть свою он встретіл, как і следует герою-большевику. І ми, провожая тєбя, дорогой Іван Карпович, в послєдний путь, клянемся, что враг понесьот заслуженную кару, а імя твойо навсегда останется в наших сердцах.

Не встиг він закінчити, як біля нього опинився воєнрук Бабич. Він відставив тонку ногу у синьому галіфе убік, стрельнув оком на дівчат, що тулилися біля

дверей, і вже розкрив було рота, як енкавендист зі шрамом сердито буркнув:

— Кончай, Сидор.

Бабич благально поглянув на нього..

— Но я же, так сказать, хотєл би от имени местной общественності... — почав він.

— Обойдьомся,— відрізав енкавендист.

Бабич почервонів, наче вдавився галушкою, і сховався за спину енкаведистів.

Потім труну з Іваном Карповичем поклали на воза. Дев'ятикласник Павло Губський, злякано косуючи на такий вантаж, вдарив мотузяними віжками, і двоє худих коненят тихим підтюпцем подалися до кладовища. Там старший енкаведист знову попрощався з Іваном Кіндратовичем. А коли над могилою виріс горбик землі, енкаведисти, ні на кого не дивлячись, попрямували на Згурівку — туди, де Іван Карпович займав половину хати. Біля них, наче віддане собача навколо господарів, знову завертівся Бабич.

Тітки дивилися їм услід і шепотіли одна одній, буцімто ще вдосвіта воєнрук доставив туди сулію головатівського самогону, шмат сала з цибулею та часником і зараз приїжджі, мабуть, стануть пити за упокій душі Івана Карповича.

Ми з Кольком Калашником та Ваньком Матвієнком провели їх до завороту на Згурівку, а тоді нишком пробралися до шкільної повітки. Вчора увечорі Никифір завіз повний віз лантухів з соняшниковим лушпинням і тепер вся повітка була просякнута пахощами свіжої

олії. Ми сиділи на лушпинні, вибирали з нього бубки і тихо, аби нас ніхто не почув, балакали.

— Івана Карповича вбив Левко Стеценків, — зненацька сказав Ванько.

Ми з Кольком навіть про бубки забули.

— Звідкіля ти про це знаєш? — запитав я.

— У нас на кутку всі так говорять. Ось послухайте, що саме...

Виявляється, той Левко Стеценків колись жив на ковалівському кутку, у крайній, якщо їхати на Золотоношу, хаті. До війни, казав Ванько, той Левко вчився разом з Никифором Староштаном. Потім вони обидва потрапили в полон під Оржицею. Левко тоді втік з полону, побув у матері день і знову кудись подався. Никифора ж старша сестра забрала додому, і він всю окупацію пропрацював на громадському дворі. А коли прийшли червоні, то вони знову забрали Никифора до свого війська. Проте повернувся Никифір з фронту дуже швидко — через півроку. У нього на грудях була медаль, а права нога не згиналася в коліні.

Никифір через цю ногу ходив якось чудернацько. Перед тим, як зробити крок уперед, він відводив праву ногу далеко назад, тоді описував нею широке коло і вже по тому ставив її поперед лівої ноги.

На кутку жінки балакали, вів далі Ванько, що до війни Левка та Никифора вважали нерозлийводою. Та й зараз, здається, Никифір доброї думки про Левка. Бо коли хтось починав лаяти Стеценка за те, що той

подався не до червоних партизанів, а до українських, Никифір глибоко затягувався, спльовував на землю і не криючись, казав:

— Куди б він не пішов, проте добрим людям Левко ніколи зла не заподіє.

А от між Іваном Карповичем і Никифором ніякої дружби не було. Хоча спочатку вони ніби приятелювали. Та якось Пріська Панасенкова, що саме чергувала в сільраді біля телефону, почула їхню розмову, коли вони в кабінеті голови пили самогонку. Виявляється, Никифір був у саперах і під вогнем німецьких танків зводив переправу через Дніпро, за що його й нагородили. А Іван Кіндратович про себе говорив якось більше натяками. Нібито він був кудись засланий з особливо важливим завданням, а от куди саме — чергова вже не чула, бо її саме послали ще за однією пляшкою. А після тієї пляшки між Никифором і сільським головою немов кішка чорна пробігла.

— А до чого тут Левко? — не зрозумів Колько.

— А до того... — загадково почав Ванько.

Він озирнувся, начебто боявся, що нас хтось підслуховує. Тоді підсунувся ближче і почав божитися, що він вчора удосвіта почув, як біля колодязя його сусідка баба Харитина тихо казала бабі Федорі, нібито вона на власні очі бачила, як до обійстя тітки Стеценчихи прокралася якась постать. І в тій постаті баба Харитина розпізнала її сина Левка.

НА РОЗПЕЧЕНІЙ ПЛИТІ

Мама готувала сніданок. Я прослизнув повз неї і босим пробіг через сіни на шкільний поріг. Слідом за мною, як завжди, викотився Вікторик. Ми стояли і з гордістю розглядали витвір наших рук — гарну-прегарну ковзанку, що починалася від ганку і тяглася аж до дороги. Вчора увечері, як тільки мама пішла до Шури Василівни, ми вилили на неї аж чотири відра води. Правда, тоді було вже темно, і я побоювався, що, може, виливали ми трохи не туди. Проте побоювався я даремно. Наша ковзанка виблискувала те, що треба.

Мої голі підошви аж засвербіли, так вже їм кортіло проїхатися на такій ковзанці. Причому босим, бо так ще ніхто з хлопців не катався.

І я не втримався. Прямо з ганку стрибнув на ковзанку, і мене понесло так, що у вухах засвистіло. Слідом за мною на ковзанці опинився братик. Ковзанка виносила нас майже до колії. Звідтіля ми наввипередки поверталися до ганку і знову починали все спочатку. І босі ноги нам зовсім не мерзли.

Катался ми, аж доки мама не покликала нас снідати.

Сьогодні сніданок був такий, що й свиня б від нього відмовилася. В юшці була одна морожена картопля без олії. Раніше я гадав, що все солодке має бути смачним, але тепер переконався, що немає нічого гидкішого за солодку морожену картоплю в супі чи морожені цукрові буряки в борщі. З юшкою було ще сяк-так, але

коли до ложки потрапляла картопля... Я через силу ковтав її, вона проскакувала до горла і там починала гратися. Часом картопля вискакувала з рота назад, і тоді мама давала мені потиличника та гримала, аби я не вередував. Та я й без неї знав, що мушу ковтати цю кляту картоплю, бо більше нічого у мами немає. Хіба що в кутку шафи лежить з чверть кола макухи. Мамі її видавали по кружалу на тиждень. І вона ту макуху тримала в замкнутій шафі, бо ми з братиком одразу б її з'їли.

Я через силу досьорбав свій сніданок. Тоді кілька разів глибоко зітхнув, аби заспокоїти кляту картоплю, що давала про себе знати навіть глибоко в животі, взувся у старі мамині валянки з дірявими калошами і знову вискочив надвір.

Там вже ковзалися ті, хто раніше прийшов до школи. Серед них був і Колько Калашник.

Що є приємнішого, аніж ковзанка перед уроками! Ми носилися від дороги до ганку, сперечалися, хто ковзне далі, підставляли одне одному підніжки і галасували, як скажені. Ще б пак — адже це була перша ковзанка в цьому році!

Ми так розходилися на тій ковзанці, що й про уроки забули. Опам'яталися лише тоді, коли Шура Василівна пригрозила, що оце зараз візьме дрюка і силою зажене нас до класу.

Ми всілися за парти і одразу ж побачили, що за вікнами все густіше кружляють сніжинки. Дивно, як ми

не бачили їх, коли ковзалися. Тоді ми, мабуть, галасували б ще голосніше.

А білого снігу ставало все більше й більше. Зрештою за вікном стало так світло, що тінь від моєї бузинової ручки похилилася у бік гасової лампи. Дерева та кущі вкрилися пухнастими шапками, а під ними аж дуріли з радощів горобці та синиці. Ми не відводили очей від вікон і майже не слухали, що нам каже Шура Василівна. Ми мріяли лише про те, аби швидше продзвенів дзвоник. Отоді б ми гайнули по снігу́ так, щоб горобці

сипонули урозтіч, отоді б ми накидалися б сніжками, отоді б нагодували один одного першим, таким прохолодним і смачним снігом!

Я так розмріявся про це, що й не завважив, що нас за партою не троє, як завжди, а тільки двоє — я і Колько Калашник. Я згадав про це лише тоді, коли у двері постукали і чийсь голос запитав:

— Можна зайти?

На порозі з'явився Ванько Матвієнко. Він був геть обсипаний снігом і скидався на маленького кумедного

Діда Мороза. Проте сам Ванько чомусь не радів з цього. Сьогодні він був якийсь не такий як завжди.

Ванько завжди посміхався. Він посміхався навіть коли, як оце, запізнювався на урок. І Шура Василівна вибачала йому, бо яким би метким не був Ванько, все ж таки не вгнатися йому за іншими учнями. І Ванько це знав, тому й посміхався, ніби хотів сказати: "Вибачте, Шуро Василівно, але самі бачите, що одна нога не така прудка, як дві".

Та цього разу на Ваньковому обличчі посмішки й близько не було. Він дивився на вчительку таким переляканим поглядом, наче опинився оце не в своєму класі, а у ведмежому барлозі.

— Що з тобою, Ваню? — стривожилася Шура Василівна.

— Та... нічого,— відповів Ванько і нахилив голову.

Шура Василівна пильно поглянула на нього.

— В тебе все гаразд?

— Та...

— Може, нога болить?

— Та... Ні.

— Гаразд, сідай, — докірливо похитала головою Шура Василівна і продовжила свій урок.

Ванько постукав милицею через весь клас і всівся з іншого від мене боку. Я бачив його бліду щоку і вона теж здалася мені якоюсь незвичною. Так, ніби Ванько її відморозив і тепер вона його не слухається.

Якусь хвилину Ванько сидів непорушно. Тоді, мабуть, згадав, що він уже в школі, тому що поспіхом

зняв з плеча торбу на одній шлейці і засунув її у парту. По тому знову застиг з таким виглядом, наче в класі, крім нього, нікого й не було.

— Ванько, ти чого такий? — пошепки поцікавився я. — Щось трапилося?

Ванько струснув головою, тоді глянув на мене якимись спорожнілими очима і теж прошепотів:

— Потім...

І більше аж до самого дзвоника не розтуляв рота.

На перерві замість того, щоб галасувати на ковзанці разом з іншими, ми забралися до клуні, де нас ніхто не міг чути і Ванько почав розповідати.

А трапилося з ним таке. Вірніше, не з ним, а на його кутку. Вчора, коли стало майже зовсім темно, воєнрук Бабич привів до матері Левка Стеценкового тих двох енкаведистів, що ховали Івана Карповича. З ними були ще двоє чоловіків. Вони нишком прокралися до хати і засіли за нею. А Бабич рушив до дверей. Спочатку він натиснув на клямку, але двері не відчинялися. Мабуть, були зачинені зсередини. То ж Бабич почав кричати, що він із сільради і приніс бабі повістку. А що баба Килина все ще не відкривала, то Бабич так почав грюкати у двері, що всі сусідки повибігали на вулицю. Тоді старший з енкаведистів матюкнувся на них і показав нагана. Сусідки порозбігалися по своїх хатах і дивилися на все вже з вікон. Але що з тих вікон побачиш чи почуєш, коли вони такі заморожені! А от йому, Ванькові, було все видно й чутно, бо він саме мацав курей у повітці, щоб дізнатися, яка з них завтра знесе яйце.

То ж коли здійнявся гармидер, Ванько прочинив трохи двері і через щілину бачив і чув усе, що діялося на подвір'ї Стеценків. Коли баба Килина відмовилася відчиняти двері, приїжджі виламали їх і з наганами в руках увірвалися до хати. І зараз же почувся лютий крик Бабича: "Где твой виродок, гаварі!" Що відповіла на це баба Килина і чи відповідала вона взагалі, Ванько не чув, бо приїжджі почали кричати на неї всі разом. Потім їхні крики перекрив бабин зойк. А ще через деякий час воєнрук вибіг надвір, захопив під повіткою оберемок хмизу і бігом поніс його до бабиної хати. Незабаром з димаря закурів димок. А тоді Ванько почув, як Бабич знову зарепетував: "Гаварі, старая ведьма, а то сейчас посадим на плиту і живьйом зажарим!". А тоді баба Килина почала кричати...

— Ой, хлопці, як же ж вона кричала! — перелякано шепотів Ванько. — Спочатку вона кричала одне "Ой-ой-ой!", а потім, "не скажу, не знаю, будьте ви прокляті!" А тоді вже нічого не казала, тільки кричала так, як, мабуть, ще не кричала жодна жива людина. А коли її забрали, то з хати ще довго тхнуло смаленим. І від того запаху Ванька нудило ще й досі.

— То вони що — таки запалили плиту і посадили бабу на неї? — затинаючись, пробелькотів Колько.

— Ага, — закивав Ванько. Тоді гикнув і схопився за горлянку.

Але й це ще було не все. Ванько сказав, що коли приїжджі вийшли, то їх було не п'ятеро, а лише троє.

— А куди ж інші поділися? — не втримався я.

— Не інакше, як в засідці лишилися, — сказав Ванько. — Мабуть, думають, що Левко не витримає і прийде до хати, аби дізнатися, що трапилося з матір'ю. А вони його і схоплять.

— То треба... — почав Колько і злякано замовк.

І я здогадався, чого він не доказав. Я б теж попередив того Левка про засідку. Але ж коли енкаведисти дізнаються, хто це зробив, то і його можуть посадити на розпечену плиту. І тоді я теж кричатиму так, як ще ніхто з людей не кричав...

Після уроків Ванько додому не поспішав. Він довго збирав сумку, ще довше постукував милицею. Видно було, що йому дуже не хотілося повертатися додому. Тож ми провели Ванька майже на його ковалівський куток. Проте далі не пішли. І зовсім не тому, що не хотіли, аби нас побачили ті, що засіли у хаті, а тому, що й ми можемо внюхати залишки смаленого від баби Килини.

Тому ми з Кольком тільки стояли і дивилися, як іде Ванько. А він чомусь став зовсім маленьким і йшов усе повільніше...

"ЄФРЕЙТОР ГУСАК, ПОДЙОМ!"

Сьогодні у нас незвичайний день. В гості прийшли дядько Федір і його жінка, мамина рідна сестра Поліна. Дядько тільки вчора повернувся з військового шпиталю і оце разом з тіткою обходив рідних, щоб і вони пораділи його поверненню.

І мати зраділа. Вона звідкілясь дістала майже повну півлітрову пляшку самогонки, а тоді подалася до Шури Василівни. Вони хутенько зробили повну миску вінегрету, і тепер мама пригощала ним фронтовика.

— Сідайте, Федоре, сідайте,— поспіхом гомоніла мама і налила йому майже повний гранчак самогонки. Та не встиг дядько взяти його до рук, як вона запитала.

— А ви часом не бачили мого чоловіка?

Останнім часом мама просто місця собі не знаходила через те, що від нашого татка немає звістки. З того часу, коли нас звільнили, минуло вже більше року. І всі, хто був живий, вже давно дали знати про себе. А от батько все мовчить та й мовчить. Невже його й справді вже немає?

Проте мати не вірила цьому. Вона просила всіх, що писали на фронт листи, запитати, чи не бачив хто її чоловіка.

Тож запитала вона й дядька Федора.

Проте дядько спочатку випив за зустріч, тоді витер куцого вуса, кинув до рота добрячу ложку вінегрету і лише по тому відказав, що зустрічатися, на жаль, їм не довелося, бо фронт дуже великий. Проте він, дядько Федір, особисто не сумнівається, що Грицько Якович обов'язково повернеться. Бо війна, як не крути, доходить кінця, продовжував він, косуючи на пляшку, наші славні війська вже перейшли державний кордон і добивають фашистську гадину на її території. То ж нехай мати, замість того, щоб побиватися, приготує ще кілька таких пляшок. Щоб було чим зустріти Грицька Яковича, коли той повернеться.

Після другого гранчака дядько повідав нам, що воював він на першому українському фронті і отримав там таку рану на голові, що тепер дірку в ній прикриває не кістка, а металева пластинка.

Мама сполотніла і прикрила рота долонею.

— Не дай Бог, — тільки й сказала вона.

Я здебільшого дивився на вінегрет, а не на дядька. Востаннє я куштував його чи не місяць тому, коли у мами був день народження, і вона запросила в гості Шуру Василівну і бабусь Радзієвських. Господи, яка ж то була смакота! Варені картопелька та квасолька з бурячками, кисла капуста — і все це змащене тільки-но вижатою пахучою олійкою! Я б такого вінегрету з'їв би ціле відро, не те що тарілку, яку мама тоді поставила на стіл.

І от тепер вінегрет знову з'явився на столі. Я проводжав поглядом кожну ложку, яку дядько Федір поси-

лав до рота і мріяв про одне — щоб він швидше сказав, що вже наївся і тоді все, що залишиться у тій мисці, дістанеться нам з Вікториком.

Та коли почув, що у дядька в голові металева пластина — я геть забув про той вінегрет і вже не відводив погляду від дядькової шапки, яка її прикривала. От би й мені таку пластину! Тоді я підійшов би до старших хлопців і, коли вони почнуть хвалитися один перед одним, хто скільки розрядив мін і снарядів чи хто яку знайшов гвинтівку або нагана — я тоді повільно зняв би свою шапку і сказав: "А у мене в голові пластина. От. Щоб мозок не вилазив". І тоді старші хлопці, як один, пороззявляли б роти і більше не відганяли б мене, як малого, від свого гурту.

— То, може, ще вип'єте, Федоре? — запрошувала мама.

Вона взяла пляшку і націлилася горлечком на дядьків напівстаканчик. А сама, як я помітив, лише пригублювала. Те ж саме робила й тітка Поліна. Пити їй було ніколи, бо вона ніяк не могла надивитися на свого дядька.

Проте дядько замахав руками.

— Все, Ганно Кирилівно, — сказав він. — Поки що все. Мені багацько пити одразу не можна. Голова стає геть чужою, коли вип'ю трохи більше, ніж належить.

А дядькові, судячи з усього, було таки досить. Хоча в хаті було не так вже й тепло, його обличчя розпашіло і вкрилося червоними плямами, а на чолі з'явилися краплі поту. Язик у нього почав заплітатися, і це чогось дуже веселило дядька. А от тітка — та все більше триво-

жилася. Вона дивилася-дивилася на дядька, потім кивнула мамі, й вони перетягли дядька на мамину постіль.

— Хай поспить трохи, — шепнула тітка Поліна мамі. — Через годинку він прочумається, і ми потихеньку підемо додому.

Проте довго спати дядькові не довелося. Нараз під вікнами зарипіли чиїсь кроки, тоді у вікно постукали, і простуджений чоловічий голос поцікавився:

— Здєсь находітся єфрейтор Федор Гусак?

Мама з тіткою завмерли. Тоді мама підійшла до вікна і, не відсовуючи фіранки, запитала:

— А ви хто такі?

— Свої, — нетерпляче відказав чоловік за вікном голосом Бабича. — Откривай!

Спочатку в хату увірвався клубок морозного повітря, затим з того клубка вийшов маленький воєнрук з гвинтівкою в руках. З ним був ще один, вусатий — з тих енкаведистів, що вже приїжджали з району. Обидва були заляпані брудом. А в того, що з району, виднівся під оком ще й великий синець. Від обох відгонило самогонкою і тютюном. Вони мигцем озирнули хату і втупилися в дядька Федора, що висвистував носом.

— Можно, я с нім поговорю? — повернувся воєнрук до енкаведиста. Той обережно погладив долонею щоку, ніби йому болів зуб, і кивнув на знак згоди.

Воєнрук підійшов до дядька Федора, втягнув у себе побільше повітря і крикнув:

— Єфрейтор Гусак, подйом!

Дядька Федора ніби вітром здмухнуло з ліжка. Він аж заточився.

— Спокойно, єфрейтор, спокойно, — сказав йому воєнрук. — Можем соображать?

— Так точно, — виструнчився дядько.

— Значит, так. Нужно отправіть одного в район.

— Але ж я... — почав дядько.

— Не боїсь,— заспокоїв його воєнрук. — Он упакован надьожно, я сам руку к етому пріложіл. І єсть возніца. Так что твоє дело маленькоє: присматривать за нім і сдать в енкаведе. А там знают, что с ним делать. И еще передашь ...

Воєнрук повернувся до приїжджого. Той витяг із-за викоту шинелі якийсь пакунок, тицьнув його в руки дядькові Федорові і знову заходився підтримувати щоку. Дядько подивився на пакунок і нерішуче почав:

— Але ж я... только што із госпіталя...

— Людоньки! — кинулася до прибульців тітка Поліна. — Так він же ж поранений в голову! Йому ж хоч трохи поспати треба!

— От винта!— гарикнув на неї воєнрук і знову повернувся до дядька. — В общєм, так: сани с задєржанним стоят на уліце. Там же і возница. Виполнять! — гаркнув він таким голосом, що здригнувся навіть його супутник.

Дядько Федір тремтячими руками засунув пакета за пазуху, тоді заправив гімнастерку за пояс, одягнув шинелю і винувато посміхнувся до тітки:

— Я скоро, Полю. Це ж недалеко. Так що години через три повернуся. Або вранці.

За хвилину на вулиці вйокнули на коней, тоді скрипнули сани, і кінський тупіт почав віддалятися у бік Ковалівки і далі, аж до райцентру.

А тітка з матір'ю ще довго сиділи біля каганця і вслухалися в тишу.

Проте дядько Федір так і не повернувся до нас. Ні через три години, ні через п'ять. Тільки коли сонце висріблило сніг, прибігли з лікарні і сказали, що дядька Федора удосвіта привезли туди непритомного.

Тітка Поліна заголосила і притьмом кинулася до лікарні. Але до дядька її так і не пропустили.

Про те, що з ним трапилося, я довідався від нашого одноногого всезнайка Ванька Матвієнка. На великій перерві, коли всі товпилися біля ковзанки, він кивнув нам з Кольком на повітку. І коли ми туди пробралися, Ванько розповів таке, що ми й про бубки забули.

Виявляється, дядько Федір повіз до району не когось там, а самого Левка Стеценкового. Енкаведисти вистежили його саме тоді, коли він прокрадався до материної хати. І хоч Левко довго пручався, вони все ж подужали його і зв'язали. На радощах ті, хто його схопив, послали тітку Горпину, до якої замість покійного голови тепер переселився воєнрук, по самогонку і заходилися пиячити. А відвезти Левка до району наказали дядькові Федорові. А що вже з дядьком Федором трапилося дорогою, ніхто не знає. Бо і візниця, молодий колгоспний конюх Михайло Козуля, теж лежав

у лікарні з розбитою головою. А сани з кіньми знайшли на півдорозі до райцентру.

— От би дізнатися, що там трапилося, — сказав Колько. Очі в нього аж палахкотіли від збудження.

— У нас на кутку кажуть, що Левко якимось дивом розв'язався,— сказав Ванько. — Тоді вдарив Федора і забрав у нього гвинтівку. Тією ж гвинтівкою він тарахнув Мишка по голові і щез невідомо куди.

— Ага, — сказав Колько і тільки тепер його рука потяглася до лушпайок.

— А ще кажуть, — продовжував Ванько,— ніби дядько Федір навмисне дав себе вдарити. Як тільки він сів у сани, то одразу ж притворився сонним. Щоб, значить, не бачити й не чути, як Левко заходиться розв'язуватися. Бо твій дядько з Левком та Никифором вчилися в одному класі.

— А чого той Левко не забрав у них саней? — втрутився Колько. — За ніч ого куди можна заїхати!

Ванько значуще шморгнув носом.

— Мабуть, у нього лишилися тут ще якісь справи, — сказав він.

— Які?

— А такі, що він, може, хоче розквитатися з тими, хто знущався над його матір'ю.

— Ти що? — не повірив Колько. — З тими енкаведистами?

— Еге ж. Але спочатку з воєнруком.

— А ти звідкіля про це знаєш?

Ванько подивився на Колька мов на якогось пришелепу.

— Так вони ж у воєнруковій хаті, коли напилися, горланили так, що тітка Горпина зі свого закапелку все геть чула! І розповіла по секрету тітці Насті, а та нашій сусідці Тетяні, а та моїй матері, а я все чув. То ж тепер тому воєнрукові, мабуть, буде хана, — закінчив Ванько словом, яке в Богодухівці вживали всі колишні фронтовики.

Проте промайнув день, і другий, і тиждень пройшов — а з воєнруком нічого не траплялося. І все ж всі бачили, що той теж про щось здогадувався, бо вже не випинав груди і не підстрибував півником перед дівчатами, а ходив якось боком, начебто вслуховувався в те, що діється за його спиною. В селі подейкували, що тим, хто ловив Левка, добряче влетіло від начальства за те, що вони не самі доставили його до енкаведе, а змусили це зробити пораненого у голову Федора Гусака. А ще казали, ніби енкаведисти підставляють Бабича Левкові замість живця.

Що таке живець — в Богодухівці знав кожен хлопець. Це свіжий черв'як, якого насаджують на гачок і кидають у воду. Він смикається, а дурна щука кидається на нього і ловиться сама.

Проте, схоже, Левко на дурну щуку не скидався. В селі подейкували, ніби Левкові вже відомо, що саме замислили проти нього енкаведисти, і тепер поводиться дуже обережно. А от де він переховується — ніхто не знав.

Так проминуло ще кілька днів. Ми, як завжди, зранку сиділи на уроках, а після них пробиралися утрьох до повітки, вибирали з лушпайок бубки і тихо сперечали-

ся, де зараз має бути Левко — все ще чатує на воєнрука та тих, хто забрали його матір, чи, може, вже давно подався до своїх.

ДВІЙКА ТАТКОВІ

А потім у нас завертілося таке, що я забув про все на світі.

Почалося з того, що Шура Василівна отримала ще одного листа від свого чоловіка. Мама сказала, що дуже рада за неї, а тоді, мабуть, згадала про татка, бо заголосила так, що Шура Василівна ледве її заспокоїла.

Це було по обіді. А під вечір до нас прийшли в гості бабусі Радзієвські. Вони теж почали заспокоювати маму і запевняти, ніби точно знають, що татко живий-здоровий.

— Господи, — сказала їм мама. — Вашими б устами та мед пити. Тільки чого ж він тоді не дає знати про себе?

На те Радзієвські втаємничено перезирнулися, а тоді розповіли таке, що я аж рота розкрив від подиву. Виявляється, коли німці напали на Польщу, дуже багато польських вояків-жолнежів перебралося до Радянського Союзу. А коли німці напали й на Радянський Союз, то жолнежі вирішили створити свою, польську армію, щоб теж битися проти спільного ворога. Проте вирішили битися не з Червоною Армією, а перебратися за кордон і бити ненависних фашистів зі спини.

— Ми переконані, що і ваш чоловік, пані Галино, теж поїхав з ними, — сказала баба Барбара.

— Господь з вами! — замахала мама на неї обома руками. — Він же ж не поляк, він же ж воює в Червоній Армії...

— Людина з таким прізвищем не може не мати бодай краплини польської крові, — відказала на те баба Ядвіга. — А святий обов'язок кожного поляка — битися в лавах свого, польського війська.

— Цього не може бути — все не згоджувалася мама. — Ні за що не повірю, щоб мій чоловік перейшов до польського війська.

— Може, шановна пані, може, — заперечила баба Барбара. — Ми відаємо, що з розпорядження радзецького керівництва багато червоних вояків з польською кров'ю влилися до лав польського війська. Хоча б для того, аби навчити наших вояків користуватися радзецькою зброєю. То чому б, шановна пані, ваш чоловік не міг бути серед них? А як розіб'ють германа, тоді він зі славою повернеться до пані та її діток.

І хоч мама все махала на бабусь руками і казала, що не вірить їхнім словам, все ж я помітив, що вона трохи повеселішала.

Помилилися таки бабусі Радзієвські. Це вияснилося дуже скоро, через якийсь тиждень, коли поштарка принесла нам листа. Мати вихопила його у неї з рук і почала жадібно читати.

— Мамо, це від кого лист? — запитав я.

Мама, не відриваючись від нього, вільною рукою обняла мене і поцілувала в голову.

— Від татка, синку, від татка!

— Ура! — загорланив я так, що аж у самого залящало у вухах. — То він живий?

— Живий, живий ,— неуважно відказала мама.

— Тоді я теж хочу почитати!

— Зараз... Зачекай трішки...

Та коли мама дочитала таткового листа до кінця, радість зійшла з її обличчя. Деякий час вона сиділа мовчки і про щось думала. Тоді подалася на половину Шури Василівни. Я чув, як спочатку Шура Василівна зраділа за маму, а тоді пролунав обурений мамин голос:

— Ну яка ж вона негідниця, ця Марія Гаврилівна! Від кого-від кого, а від неї я такого не чекала. Уявляєш, Шуро Василівно, Григорій Якович нас шукав уже давно. Спочатку написав листа в Пироги, проте ця гадюка...

— Галино Кирилівно... — докірливо почала Шура Василівна.

— Не захищай її, Шуро Василівно! Від імені всіх пирогівських вчителів вона написала йому, що мене з дітьми на самому початку війни вивезли до Німеччини і, мабуть, нас давно вже немає в живих. Добре, що він здогадався написати до Хрестителівської школи і звідтіля відповіли йому, що, мабуть, я перебралася до батьків.

— Так це ж добре, що ви нарешті знайшли одне одного! — вигукнула Шура Василівна. — То що ж тобі ще не подобається?

Мати довгий час мовчала. Нарешті озвалася:

— Якийсь він не такий став. Пише так, ніби я йому не дружина, а товариш по дитячих іграх. Ось бачиш: "Здравствуй, дорогой друг Галка!". І слова якісь підбирає... Ніби й не жив ніколи в Україні.

— Не бери близько до серця, Галино Кирилівно. У мого теж суржик на суржикові. Мабуть, це в них зараз так ведеться.

— Ні, не ведеться...

Мама повернулася і знову почала читати листа. А тоді взяла червоного олівця і почала щось креслити в ньому. З-за її плеча я бачив, що вона підкреслила всі не наші слова, а внизу поставила жирну двійку. Потім склала листа, так, як він і прийшов — трикутником і заходилася одягатися..

— Мамо, ви куди? — запитав я.

— На пошту, — якимось глухим голосом відказала мама.

— Пошлете таткового листа назад? — здогадався я.

— Готуй краще уроки, — відказала мама і причинила двері.

Ну які там уроки, які уроки! В мене з-перед очей все ще погойдувала жирним хвостиком ота червона двійка. Таких жирних двійок мама не ставила навіть найгіршим учням у класі.

Невже татко ще більший двієчник, ніж вони?

ПІД КУЛЯМИ

Той день теж починався, як завжди. Не встигла Шура Василівна загнати нас від ковзанки до класу, як у коридор влетів розпашілий воєнрук Бабич.

— Всєм вийті на уліцу і построіться! — гарикнув він що є сили.

Кривий Никифір, що саме роздумував, закривати піддувало чи ні, повернувся до воєнрука.

— Куди ж це ти їх виганяєш ні світ ні зоря? — неприязно поцікавився він.

— Туда, куда надо!— відрізав воєнрук. — Кстаті, ти тоже можеш собираться. Ми єдем ловить твоєго однокласніка. Ілі, может, ти протів етого? — воєнрук вишкірив зуби і слідом за нами вийшов за поріг.

На вулиці воєнрук наказав Шурі Василівні і моїй матері вести нас усіх до сільради. А там вже скажуть, що робити далі.

Проте коли ми, збившись у класи, підійшли туди, на нас чекав не хто інший, як той же воєнрук. Він зупинив нас помахом руки і голосно почав:

— Значит, так. Опасний преступник засел в дуплє той верби,— він махнув рукою туди, де мала стояти невидима в сутінках верба. — Он вооружен і способєн на всє. Но ми єго неотменно поймаєм! І поможете ето сдєлать ви. Пріказиваю разойтісь на расстояніє в п'ять шагов и цепью мєдлєнно подползать к нему со сторо-

ни села. Пусть он думает, что здесь много народа и ему в етом месте не пройти.

— Це ж воно що — дітей під кулі посилати? — майже в один голос вигукнули мама з Шурою Василівною.

— Молчать! — визвірився на них воєнрук. — Єщо раз пікнете — і на Соловках сгною за неподчінєніе!

Під його командою ми пройшли весь сільрадівський сад, перебралися через рівчак, розбіглися по боках і залягли. І зразу ж відчули, яка під нами холодна земля.

— А чи не можна хоч трохи піднятися? — запитала Шура Василівна, яка лежала за Кольком Калашником. — Діти ж можуть простудитися.

— Нельзя, — відрізав звідкілясь ззаду воєнрук. — Он вооружон и может вистреліть по заметной целі. А так — у нево будет меньше шансов попасть. Отдохнулі? А тепєрь — марш на десять метров і замєрєть!

Як довго ми повзли, я не пам'ятаю. Ліворуч від мене цокотіла зубами Ліда Дідик. І в мене вже не було сил показувати перед нею, який я хоробрий. Праворуч сопів Колько. З його носа звисала велика крапля.

— Витри соплі,— сказав я йому.

Він шморгнув носом тоді поглянув на мене і сказав:

— Ти теж витри.

Нараз я почув, як попереду мене щось чмокнуло. І ще раз. Потім просвистіло над головою.

— Стоп! — долетів із-за спин голос воєнрука. — Стреляет, сволочь!

— А чого це ви тут розляглися? — почувся раптом голос Никифора. Затим з густих ще сутінків випірнув і він сам.

— Ложись! — вереснув на нього воєнрук.

— А що таке?

— А то, что твой корешок стреляет, разве не відішь? Ілі хочешь между глаз получіть? Он же тебя відіт, как облупленого!

І справді, перед нами трохи розвиднілося, і ми побачили далеко попереду вербу. А якщо ми побачили її, то й той, хто там ховається, теж бачить нас.

— То це там хто, Левко? — поцікавився Никифір. Він і не думав падати на землю.

— А то кто же єщо...

— І це він стріляє по дітках? — обурився Никифір. — А ти, сволото, пригнав їх сюди і поклав під кулі?

— Но-но, потіше... — образився воєнрук.

Проте Никифір його не слухав. Не пригинаючись, він зашкутильгав уперед своїм особливим кроком: спочатку відставляв праву ногу назад, описував нею широке коло і приставляв перед лівою. Потім починав все спочатку.

— Стой! — кричав воєнрук йому навздогін. Проте Никифір був уже далеко попереду і до нас долітав його розгніваний голос:

— Гей, Левку, що ж ти, заразо така, по дітках пуляєш?

Затим Никифір обізвав його такими словами, яких ми ще й не чули.

Зате їх, мабуть, почув Левко, бо постріли припинилися. За хвилину з сутіні вирізнилася ще одна постать, що йшла назустріч нашому кривому.

— Це ти, Никифоре? — запитала постать. — Де ти бачиш тут дітей? Тут же одні енкаведисти, щоб вони повиздихували!

— А ти, Левку, придивись пильніше,— порадив йому Никифір.

Левко ступив ще крок і остовпів. Схоже, тільки тепер він побачив, хто лежить перед ним.

— Господи Боже мій! — вихопилося у нього. — Невже я когось зачепив?

— На щастя, промазав, — сказав Никифір. — Хоча я на твоєму місці взяв би на мушку ось цього недогризка, — і він махнув рукою за наші спини. — Це...

— Мовчать! — перелякано заверещав воєнрук.

— А, цього, — голос Левків став на диво байдужий. — Нарешті я зустрів тебе...

— Стой, стрелять буду! — знову заверещав воєнрук.

— Не вистрелиш,— сказав Левко. — Мене велено взяти живцем. А от я тебе...

І він приклав рушницю до плеча. Проте вистрілити не встиг. За його спиною ніби біла хмарка злетіла у повітря і тут же перетворилася на людину в маскувальному халаті. Вона стрибнула Левкові на спину і повалила його обличчям у сніг. Тієї ж миті вигулькнула з імли ще одна біла постать, і вони вдвох закрили собою Левка, котрий пручався з усіх сил.

Незабаром Левко завмер.

І тоді поміж нами повільно пройшов воєнрук Бабич. З наганом в руці він наблизився до Левка і глузливо посміхнувся.

— Ну, кто с кєм рассчітался? — поцікавився він.

Левка вже підвели і він стояв, похитуючись — брудний, кощавий, на голову вищий від усіх.

— Підійди сюди,— попрохав він воєнрука. — Сказати щось хочу на прощання.

— Что, может, єщє і плєваться станєшь? — глузливо вишкірився воєнрук.

— Не буду. Я тобі не дівка, щоб плюватися.

Воєнрук ступив крок і зупинився.

— Візьми в мене в нагрудній кишені, — сказав Левко. — Тебе це має зацікавити.

Воєнрук ступив ще крок і простягнув руку до Левка. Тієї ж миті Левко майже без розмаху затопив йому носаком прямісінько між ноги. Воєнрук звалився, мов підтятий і завив диким голосом. Пізніше Ванько казав, що він кричав точнісінько як баба Килина.

Двоє, отямившись, так крутонули Левкові руки, що ми почули, як вони захрустіли. Левко зігнувся наполовину. Проте, як не дивно, на його обличчі сяяла широка посмішка.

— Тепер від такої почвари, як ти, діти вже точно не народяться — прохрипів він. По тому повернув голову у наш бік: — Вибачте, хлопчики... і дівчатка, — додав він, бо між нами побачив і Ліду Дідик. — Я ж не знав, що вони й на таке здатні.

— Іди, йди, — підштовхнув його один з маскувальних халатів. На вулиці біля сільради вже гуркотів чорний легковик. Хтось із приїжджих — їх тут звідкілясь взялося чоловік з вісім, заломив руку ще й Никифорові.

— Не чіпайте хоч його, іроди, — попрохав Левко. — Він ні при чому.

— Там розберуться,— запевнили його.

...Тут я збрехав. Бо насправді, як тільки ми підійшли до сільради, там уже гуркотіла полуторка, а з кузова злізали жінки. Було їх біля двох десятків. Неподалік від них стояв дебелий вусатий дядько у маскувальному халаті. Він здивовано поглянув на нас, тоді гарикнув Бабичеві:

— Атставіть дєтєй!

Натомість звелів Бабичеві повести жінок за сільрадівський сад, де їм треба було розійтися на десять кроків і повзти до верби. А сам натягнув на голову капюшона, ступив раз, другий — і розчинився в сутінках, наче його й не було.

З-за сільради ми бачили темні жіночі постаті на снігу, тоді по той бік сільради вигулькнув Никифір і, люто розмахуючи руками, пошкандибав попереду жіноцтва. А ще через деякий час ми побачили, як йому назустріч з імли виступила якась постать. А потім ми не бачили нічого, бо повз нас пробіг ще один захеканий військовий у білому і крикнув нам, щоб ми забиралися геть.

І нас повели назад.

Більше ми нікого з них не бачили. Ні Левка, ні Никифора, ні тих енкаведистів, ні навіть воєнрука Бабича. Казали лише, що зустрічали його в Черкасах, але дітей у нього так і не було.

Не бачили ми і Радзієвських. Одразу ж по війні їх як поляків, переселили до Польщі. На пам'ять про них нам лишилася кицька Мариська.

Дядько Федір повернувся через місяць. Він ще довго жив і не раз приходив до нас у гості. Але про те, що йому довелося пережити, — він не сказав ні слова.

ЛЮДИНА В ЗОЛОТОМУ

За два тижні після того, як взяли Левка, від татка прийшов другий лист. Тепер він був написаний лише українською мовою. В тому листі татко писав, що він неймовірно радий, що нарешті розшукав нас, що тепер він чекає не дочекається, коли скінчиться війна і його демобілізують І тоді вже нас із ним ніхто й ніколи не розлучить.

Мама читала того листа і плакала. Тоді читала знову і сміялася. Тоді обіймала нас із братиком і знову плакала. Мабуть, вже від щастя.

А ще через півроку вона розбудила мене. Крізь напівпримружені повіки я побачив, що хата повна сонячного проміння. А наді мною схилялася мама і нетерпляче торсала мене:

— Прокинься, сину, та прокинься ж. Поглянь, хто приїхав!

І справді, поруч з нею теж хтось нагнувся до мене. Якийсь військовий. На його обличчя від лискучого козирка падала тінь. Зате груди у нього і погони на плечах горіли так, що мені здалося, ніби він був весь у золоті.

— А-а, це пастушок прийшов, — видихнув я, відчуваючи, як мої уста самі собою розпливаються в посмішці.

І сон знову склепив мої повіки. Проте більше поспати мені так і не вдалося, бо мама заторсала мене з новою силою.

— Ану, прокинься! — наказувала вона.

Я із зусиллям розплющив очі й побачив, що військовий вже не схилявся разом з мамою. Він відступив на крок і стояв тепер виструнчений, наче проковтнув палицю. Сонце світило тепер просто в його обличчя, і воно здалося мені дуже знайомим. Цікаво, де я його бачив?

Проте здогадатися, де я його бачив, не давала мама. Вона термосила мене так, що аж зуби мені вицокували, і все допитувалася якимось сердитим і водночас переляканим голосом:

— Який пастушок? Про якого пастушка ти говориш?

— Той, що на поштовій листівці, — промурмотів я.

І вже знову намірився було пірнути під ковдру, як тут до мене дійшло: та це ж мій татко стоїть! Це ж він повернувся з війни!

А все інше вже не мало ніякого значення. Ми з братом сиділи у татка на колінах, притулялися обличчями до його гімнастерки, від якої так гарно тхнуло тютюном, і дивилися, як він видобував із двох своїх офіцерських чемоданів гостинці для нас із мамою. І, звісно, були там цукерки, і ковбаси, і дві паляниці — одна чорна, солдатська, а інша така біла, що ми такої ще й не бачили...

А по обіді, коли татко поголився та почистив свої ордени з медалями (а мама довела до такого ж блиску його хромові чоботи), ми вчотирьох рушили через всю Богодухівку до діда з бабою.

І татко нарешті помирився з дідом.

ЗМІСТ

Їжак 5
Свиня на кризі 11
Київські помадки 15
Жаба, що навчила плавати 22
Татко їде на війну 31
Айн, цвай, драй... 37
В степу 44
Степан Мусійович та інші 52
Горнятко манної каші 56
Помста за крадіжку 64
Мій перший вірш 69
Песик знаходить мене 78
Ворожка 83
Така страшна мама 90
Грудка цукру 95
"Бий краснопузого!" 97
Помста за татка 103
Втеча 111
Мій незабутній песик 118
У діда з бабою 127
Поміж мамою та дідом 139
Баба Степанида та Іван Піддубний 148
Потерчата 157
Породу не приховаєш 168
Скарби книжкової шафи 175
Сажалка Піддубного 181
Вознесіння 189
Вбивство голови сільради 190
Я не винен! 200
Вознесіння (продовження) 211
Хто вбив голову 221
На розпеченій плиті 226
"Єфрейтор Гусак, подйом!" 234
Двійка таткові 242
Під кулями 246
Людина в золотому 252

Літературно-художнє видання

Володимир Рутківський

Потерчата

Дитяча сповідь для дорослих,
які так нічому й не навчилися

Художник *Володимир Якубовський*

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактор *Ірина Дем'янова*
Обкладинка *Ростислава Крамара*
Технічний редактор *Оксана Чучук*
Верстка *Ірини Демків*

Підписано до друку 20.04.2013. Формат 60×90/16. Папір офсетний
Гарнітура Galleon. Умовн. друк. арк. 16. Умовн. фарбо-відб. 16. Зам 335

Видавництво "Навчальна книга – Богдан"
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34А, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352) 52-06-07; 52-19-66; 52-05-48
office@bohdan-books.com *www.bohdan-books.com*

ISBN 9789661031462

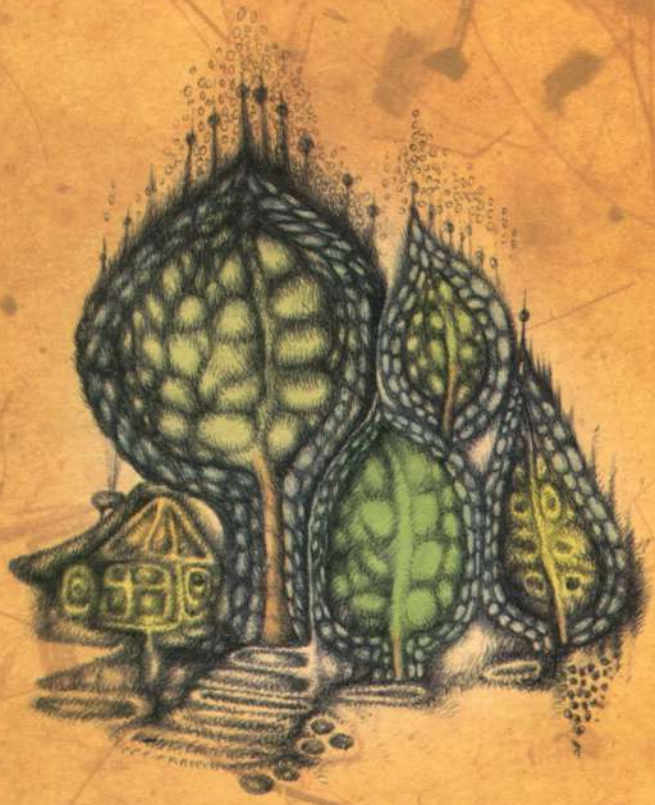

НК Богдан

ISBN 978-966-10-3146-2

"КНИГА ПОШТОЮ" А/С 529
м. Тернопіль, 46008
т. (0352) 287489, 511141
(067) 3501870, (066) 7271762
mail@bohdan-books.com

м. Київ, т/ф (044) 2968956, nk-bogdan@ukr.net
м. Тернопіль, т/ф (0352) 430046, 520607
publishing@budny.te.ua
office@bohdan-books.com
www.bohdan-books.com